

Közép-Európai Közlemények

**A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek folyóirata**

VIII. évfolyam 3. szám, 2015/3. No. 30.

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek folyóirata

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Prof. Dr. Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Dr. PhD. Andrej Tóth – Silesian university in Opava, University of Economics, Prague
Prof. Dr. Gazdag Ferenc – Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Budapest
Hajdú Zoltán DSc – MTA Regionális Kutatások Központja
Dr. PhD Keczer Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István DSc – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Miklós Péter – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Nagy Imre – University of Novi Sad
Dr. habil. Papp Norbert – Pécsi Tudományegyetem
Prof. Dr. Rédei Mária Dsc – Nyume SEK
Dr. habil. Gál Zoltán – Kaposvári Egyetem, MTA KRTK
Dr. PhD Sipos Anna Magdolna – PTE FEEK
Dr. PhD. Tóth István – Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Dr. PhD. Tonk Márton – Sapientia EMTE, Kolozsvár
Dr. PhD Veres Lajos, elnök-vezérigazgató – Hazai Térségfejlesztő Rt., Dunaújvárosi Főiskola

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Elnök: Prof. Dr. Gulyás László

Székhely: 6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37. e-mail: gulyasl@t-online.hu

ISSN 1789-6339

HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

Innovariant Kft.

TARTALOMJEGYZÉK

A HABSBURG MONARCHIA ÉS ÖRÖKSÉGE ROVAT –

TANULMÁNYOK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚRÓL

Nagy Miklós Mihály: Parancsnoki hiba vagy katonai kényszer?

Az Osztrák–Magyar Monarchia Szerbia elleni, 1914. évi katonai kudarcainak kérdései 5

Majoros István: Az első világháború következményei Közép-Európában 20

Hajdú Zoltán: Birodalmak, szövetségi rendszerek, avagy integrációk épültek Köztes-Európában 1914–2004 között?..... 30

Suba János: Utazás az első világháború alatt..... 40

POLITIKAI FÖLDRAJZ ROVAT

Bali Lóránt: A Rijeka–Koper dichotómia sajátosságai a magyar agrár-exportot illetően a Rail Cargo Hungaria Zrt. tevékenysége példáján..... 59

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ ROVAT

Kókai Sándor: A Bánság roma népességének néhány jellemzője (1773–2002) 65

Frisnyák Sándor: A Kárpát-medence tájhasználati rendszere a 18. században 80

GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT

Barancsuk János: A Preobrazsenszkij–Buharin vita ürügyén. Egy kikényszerített fázisátmenet scénáriói..... 89

REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK ROVAT

Dusek Tamás: A lakókörnyezeti biztonságérzet településtípusok szerinti különbsége Magyarországon..... 101

Koudela Pál: Rettegés a tradíciótól. Magyarország viszonya a protokollhoz..... 110

Szabó Ferenc: A finanszírozási feltételek hiányának hatásai magyarországi hulladékgazdálkodási politika implementációjára 121

FIATAL REGIONALISTA ROVAT

Horvath Péter: Az Európai Unió kohéziós politikája a kulturális örökségvédelem, és a hagyományápolás terén Közép-Kelet-Európában..... 133

Szügyi Éva: Régiók és regionális egyenlő(tlen)ségek Szerbiában 141

GAZDÁLKODÁS- ÉS VEZETÉSTUDOMÁNYI ROVAT

Mohácsi Márta: Innovációmenedzsment az oktatási és gazdasági folyamatokban..... 150

Keczer Gabriella: Felsőoktatás Kínában 1.: Irányváltások és reformok Konfuciusztól a tömegoktatásig 157

RECENZÍÓK

Zachar Péter Krisztián:

Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern válaszkísérletek Európában a két világháború között

Ismerteti: Strausz Péter..... 165

Berzeviczy Albert:

„Az ország belepusztul ebbe a háborúba”.

Berzeviczy Albert kiadatlan naplója (1914–1920)

Ismerteti: Lakatos Artur 167

Fischer Ferenc:

A „háború utáni háború” 1919–1933, A Versailles-i szerződés kijátszása.

A weimari németország haditengerészeti, légi és katonai aktivitása

Ibero-Amerika országaiban

Ismerteti: Nagy Miklós Mihály 169

ESEMÉNYEK, KONFERENCIÁK

Beszámoló az Olaszország hadba lépésének 100. évfordulója alkalmából

rendezett székesfehérvári nemzetközi konferenciáról 173

Beszámoló az V. Taylor vezetéstudományi konferenciáról 175

NAGY MIKLÓS MIHÁLY*

**PARANCSNOKI HIBA VAGY KATONAI KÉNYSZER?
AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA SZERBIA ELLENI,
1914. ÉVI HADJÁRATA KUDARCAINAK KÉRDÉSEI**

*MISTAKES OF COMMAND OR MILITARY EXIGENCY
THE ISSUE OF THE 1914 MILITARY FAILURES
OF THE AUSTRO–HUNGARIAN MONARCHY AGAINST SERBIA*

ABSTRACT

The military forces of the Austro–Hungarian Monarchy suffered heavy defeats at the beginning of the Great War as the two small Balkan states of Serbia and Montenegro successfully withstood Austro–Hungarian attacks. Some literature on military history and public historiography has held General Oskar Potiorek, the Monarchy’s commander at the seat of war responsible for the military failures. However, immediately after the war had ended, contemporary military figures stated that the problem was not due merely to a general’s incompetence. Potiorek was one of the most experienced generals of the Monarchy. The real cause of the failures lies in the events that happened in the Russian theater of war. The invasion by greater-than-expected Russian forces into the territory of the Monarchy made it necessary to redeploy to the north most of the troops fighting in the Balkans. This resulted in a special operational situation, in which Potiorek had to attack even with this unfavorable balance of forces. Even though these attempts seemed pointless, they prepared the way for the later success of the Central Powers in the Balkans. At the same time, geographical circumstances also had a great impact on the events of the Balkan theater of war. Due to the Monarchy’s transportation network, as well as to the terrain and hydrogeology in Bosnia-Herzegovina and Serbia the first offensive operations had to start from an unfavorable position. As Potiorek had to keep the events of the Russian theater in mind, and as the takeover of Serbia and Montenegro was an issue of the great powers and military politics, the contrast between political and military expectations and goals became so extreme as to prove unresolvable in 1914. The result of the above-mentioned factors became the first military failure of the Austro–Hungarian Monarchy against Serbia.

1. Dicsőséges vereség?

Amikor 1918 őszén a központi hatalmak társadalmi, katonai összeomlásával jogilag véget ért, majd ezt követően a köztes-európai tér helyi fegyveres konfliktusaiban fokozatosan de facto is elhalt az első világháború, akkor európai társadalmak szellemi életében azonnal megkezdődött annak értékelése, eseményeinek feldolgozása. Az európai kultúrkör embere, a századfordulón születettek s a Nagy Háborút végigharcoltak, a hátszágban nélkülözők nehezen értették, hogy a boldog békeidők miként változtak sokmillió áldozatot követelő szembenállássá. Ez az érdeklődés fennmaradt, a megoldatlan problémák, a válasz nélkül maradt kérdések napjaink emberét is foglalkoztatják, aki legtöbbször érzi és kevésbé tudatosan ismeri, hogy az előbbiek még napjaink életére is rányomják bélyegüket. Az első világháborúval kapcsolatos érdeklődés hol erősebben, hol gyengébben még mindig eleven,

* Dr. CSc, PhD Nagy Miklós Mihály címzetes egyetemi docens, katonai szakíró – Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem.

és napjainkban, amikor a Nagy Háború száz éves évfordulójának időszakát éljük, újból élénkebb. Jóllehet éppen a világháborúval kapcsolatos megemlékezésekhez kötődően az annak megítélésével kapcsolatos historiográfiai kutatások is új eredményeket hoznak,¹ ami egyértelműen bizonyítja, hogy az 1914 és 1918 közötti világküzdelemnek mára szinte áttekinthetetlenül nagy szakirodalma² van, ám mégsem mondhatjuk: a már közvetlenül a háború után megfogalmazott kérdésekre napjainkban egyértelmű választ tudnánk adni. Sőt, éppen ellenkezőleg, az idő múlásával és a szakirodalom gyarapodásával egyre inkább sokasodnak a válaszra váró kérdése, s ezek egyike az Osztrák-Magyar Monarchia 1914. évi, Szerbia ellen folytatott hadjárata kudarca, annak okai. Az, ami a Balkán-félszigeten akkoriban, augusztus és december között történt, a hadtörténetírás szempontjából már a két világháború közötti és a későbbi évtizedekben is jól dokumentált volt, értendő alatta: több műben is részletesen feldolgozták az eseménytörténetet.³ Ennek köszönhetően napra, olykor órára, percre pontosan ismerjük a katonai és politikai események folyamatát. Ám a kudarc valódi okát, az akkor determináns tényezők sorozatát még nem sikerült egyértelműen, megkérdőjelezhetetlenül, örök időkre szólóan megfogalmazni. Erre rövid tanulmányunkban mi sem vállalkozhatunk. Így írásunknak csak egyetlen feladata lehet: néhány olyan tényező hangsúlyozása, amely egyéni szakmai véleményünk szerint mintegy előre meghatározta az osztrák-magyar hadjárat katonai kudarcát.

Amikor a két világháború közötti időszakban egyik katonai szakírónk rövid tanulmányában (1937) számba vette az 1914–1918 közötti évek legfontosabb, a nagy küzdelem kimenetelét meghatározó eseményeket, akkor az első szerbiai hadjáratról nem ejtett szót, csak Szerbia és Montenegró későbbi megszállását emelte ki.⁴ Ez eleve azt a látszatot kelti, mintha a Monarchia első balkáni hadjárata jelentéktelen esemény lett volna, holott ez nincs így. Miután Ausztria-Magyarország már a háború kezdetén kétfrontos küzdelemre kényszerült – a Balkánon, valamint Galíciában –, és a rendelkezésre álló erők elosztása alapjainban határozta meg az összecsapások kimenetelét, így a fő hadszíntérnek számító keleti tartományok mellett a balkáni front eseményei nagyon is fontos tényezővé váltak. Hadműveleti szempontból, miként majd látjuk, a két hadszíntér eseményei elválaszthatatlanok egymástól, és az orosz front erőviszonyai, valamint az ott elszenvedett kezdeti kudarcok határozták meg, hogy a Balkánon tartott osztrák-magyar erőknek mit kell tenniük és mire képesek.

Tény, hogy katonai megközelítésben a Monarchia Szerbiával szembeni vereségének szakmai megítélése ellentmondásos. A kor katonai szakírói eltérően ítélték meg a balkáni erők parancsnokságát 1914. augusztus 6. és december 22. között betöltő Oskar Potiorek hadvezéri tevékenységét. Miként majd látjuk, a negatív szakmai vélemény volt túlsúlyban. Ugyanakkor – s ez indirekt módon hozzájárulhatott a Monarchia későbbi, egyéb hadszíntereken elszenvedett kudarcaihoz is – Potiorek megítélése az egyszerű katonák tömege felől is negatív volt, amit egy idő után – sajátos tömegpszichológiai jelenséggént – kivetítettek az egész felső katonai vezetésre, sőt az egész fegyveres erőkre is. Azonban – immár száz év távlatából szemlélve – ehhez mindenképpen hozzá kell fűznünk, hogy Ausztria-Magyarország fegyveres erői egyáltalán nem voltak gyengék, vagy rosszak, hiszen a nagy veszteségek és kudarcok ellenére arattak jelentős győzelmeket, és egészen az utolsó pillanatig állták a sarat. (Csak zárójelben jegyezhetjük meg, hogy a Nagy Háború közepén a francia és az olasz fegyveres erőket újjá kellett szervezni.) Ám a szerbiai hadszíntéren küzdő egyszerű magyar katona ezt éppen a kezdeti kudarcok hatására másként élte meg. A szerb hadifogság legmélyebb bugyrait megjáró Darvas Gábor személyes tapasztalatain alapuló – véleményünk szerint elfogultságoktól sem mentes – regényében így ír: „...A katonaság mindenhez nagyszerűen értett csak a hadviseléshez nem, amit nem is lehet felróni, hiszen minden ember életéből csak három évet loptak el a kötelező katonai szolgálat

cimén. A német parádék és cifraságok a legteljesebb mértékben átültetődtek. A diszmars, a fegyverfogás, az örökös gombpucolás, a szabályszerű szalutálás tudása volt a legfontosabb...”⁵ Majd negatív személyes élményeit a hadszíntérparancsnokra kivetítve így folytatja: „...Közben Potiorek hadserege rendetlen futásban, fejvesztve menekült. A föld állandóan rengett a visszavonuló csapatok döntésétől. A szerbek gyors hátrahúzódása ügyes hadicselnek bizonyult, s támadásba ment át. Erre a jeles osztrák hadvezér ugylátszik nem számított. A minden rendszer nélküli handabandázás következményei most mutatkoztak, s az osztrák recept szerinti gögös-dölyfös tudatlanságban készült haditerv szégyenteljesen omlott össze...”⁶

Darvas Gábornak az események után mintegy másfél évtizeddel keletkezett sorai azt is bizonyítják, s ezt erősíti Potioreknek a kudarcot követő gyors nyugállományba helyezése is, hogy a Monarchia politikai elitjében, szellemi életében és a tömegek körében megindult a társadalmi bűnbakképzés folyamata. A kor embere Potiorekben vélte megtalálni a katonai vereség okát. Jóllehet a hadjárat értékelésében már a korabeli szakírók is rámutattak az osztrák tábornagy döntéseinek, hadvezéri működésének néhány kérdéses pontjára, ám tevékenysége mégsem volt egyértelműen negatív előjelű. Sőt! Miközben a két világháború közötti évtizedek mérvadó magyar katonai szakírója, Julier Ferenc 1932-ben – tehát Potiorek halála előtt egy évvel – józan hangvételű tanulmányában szakmai érvek sorakoztatásával rámutatott a kudarcot okozó, Potioreken kívül álló hadműveleti okokra is,⁷ addig a hadjárat egyik feldolgozója, Németh Lajos jóformán csak hibákat látott a hadvezérben, s tanulmányában az egyik végső következtetés ez volt: „...Kitűnő hangszert adtak Potiorek kezébe, amelyen azonban ő nem tudott játszani...”⁸ Ugyanakkor Julier tanulmányának végén hangsúlyozta a tábornagy legfontosabb érdemét: „...Szerbia közel egy éven át a nagy döntésből kikapcsolódott. Ezzel szemben a szerbek ellen 1914-ben harcolt seregeink a nagy szerencsétlenség után rövidesen az oroszok és az olaszok ellen győzelmesen veredtek. Ez a tény Potiorek mellett bizonyít. Ő törte meg a szerbeket annyira, hogy akcióképtelenné váltak. Nem tudta ugyan őket a végső csatában legyőzni, de elhasználta erejüket. Ezzel a déli hadszíntéren nyugalmat teremtett...”⁹

A szocializmus évtizedeinek magyar hadtörténetírása – igazodva a szovjet mintához – az első világháború kérdését a kommunista társadalom fejlődéstörténetével kapcsolta össze, és az előbbi csak annyiban volt számára érdekes, amennyiben az 1917. és 1918. évi baloldali hatalomátvételeket készítette elő. Ebből eredően a Monarchia első szerbiai hadműveleteit és Potiorek személyét elítélően kezelte. E szemléletmód erősen érvényesült a már hivatkozott Galántai József-féle feldolgozás első kiadásán, de legszembetűnőbben – jelenlegi szakirodalmi ismereteink szerint – Balázs József kötetében jelent meg.¹⁰ Különösen ez utóbbi erősen ideologikus, sommás megállapításai tovább erősítették a már az első világháborút járt generációban kialakult, leegyszerűsítő, pejoratív megítélést. Balázs József miután leírta, hogy az egykori politikai és katonai vezetésnek – véleménye szerint – a balkáni vállalkozás csak egy epizód volt a Nagy Háború menetében, az alábbiak szerint folytatta: „...Lehetséges – mondták válaszul az emberek –, de akkor miért kellett az esztelen támadásba behajszolni a katonák százazreit? Az események egybevetése derített fényt erre a kérdésre. Azért, mert a Monarchia katonai vezetői egyszerűen presztízskérdést csináltak a Szerbia elleni háborúból, s a K. u. K. hadsereg tábornokaira és tisztjeire annyira jellemző hetvenkedő snájdigság és buta akarnokság azután Szerbiában is számtalan melléfogás, bűnös felelőtlenség kútforrása lett. ... A felelősséget közvetlenül Potiorek tábornagynak kellett vállalnia, aki szerfelett meggondolatlanul kezdeményezte a támadást és hebehurgya módon vezette a hadműveleteket. ... Potiorek a frontparancsnoki harcálláspont kényelmesen berendezett irodájában tartózkodva akarta győzelemre vezetni hadosztályait. ...Nem csoda, ha fogalma sem volt arról, hogy mi történik ott, ahol terveinek, parancsai-

nak kellett volna megvalósulniuk...”¹¹ A magyar történetírásban a szerbiai események megítélésével kapcsolatos változás Galántai József – 1980-ban publikált – Az első világháború című kötetében már megfigyelhető: a sokkal józanabb hang, a szakszerűbb hangvétel mellett sokat átvett a két világháború közötti katonai szakírók értékeléseiből is.

Visszatérve a Szerbia és Montenegró elleni, 1914. évi hadműveleteknek a fejezetünk elején említett kettős megítélésére, azt kell mondanunk, hogy míg Potiorek értékelése – mint láttuk – egyáltalán nem volt egységes, addig a katonai tevékenységek esetében a szakemberek egy véleményt képviseltek. Azt a tényt egyértelműen elismerték, hogy a Monarchia katonai vállalkozása hadműveleti kudarcral járt, ugyanakkor hangsúlyozták: a vereség és a nagy veszteségek mégsem voltak értelmetlenek. Ausztria-Magyarország csapatainak 1914 decemberében ugyan el kellett hagyniuk Szerbia és Montenegró területét, ám közben a szerb fegyveres erők olyan nagy mértékű veszteségeket szenvedtek és annyira meggyengültek, hogy a későbbiekben támadó tevékenységre – stratégiai léptékben – már képtelenek voltak. A szerb erők egyszerűen kimerültek.¹² A múlt század nyolcvanas éveitől már köztörténetírásunk is átvette e megállapítást.¹³ A Monarchia katonai balsikere – Julier Ferenc kifejezésével élve – „...együttal a szerb haderőt is elkoptatta...”¹⁴ Ugyanakkor a központi hadvezetés számára lehetővé tette, hogy az orosz hadszíntér veszteségeit pótolja, majd 1915 elején, Olaszország hadba lépésekor (1915 tavaszán) új frontot nyisson. Mindennek az volt a titka, hogy a szerb hadszíntér veszteségeit a Monarchia társadalma pótolni tudta, míg e lehetőség a szerb oldalon már nem állt fenn. Mindemellett a szerbiai hadjárat jelentős erőket kötött le, amelyekre az oroszországi, galíciai hadszíntéren nagy szükség lett volna. A hadjárat viszonylag jelentős katonai veszteségei – mintegy 147 ezer fő a szerbek 132 ezer főjével szemben¹⁵ – eltörpültek a katonapolitikai következmények mögött. A Monarchia sokat veszített nagyhatalmi tekintélyéből: Bulgária hadba lépése a központi hatalmak oldalán 1915 őszére tolodott, felgyorsult Románia antanthoz való közeledése, és egyre jobban érlelődött Olaszország hadüzenete. Így azt kell mondanunk, hogy a Monarchia katonailag 1914 őszén és telén ugyan nem tudta legyőzni a társadalmi, katonai potenciáljában jóval gyengébb Szerbiát és Montenegrót – ez csak idő kérdése volt –, de az év végére elhárította a szerb betörés lehetőségét államterébe, és az erőviszonyok tekintetében létrejöttek egy későbbi, sikeres balkáni hadjárat feltételei.

2. Bűnbak, vagy sikertelen hadvezér?

A Monarchia fegyveres erőinek 1914 őszén és telén a balkáni hadszíntéren elszenvedett kudarcának egyik kényes kérdése Oskar Potiorek (1853–1933)¹⁶ hadvezéri megítélése. Nem áll szándékunkban és dolgozatunk kereteit is meghaladja az Ausztria-Magyarország egykori hadvezére körül immár egy évszázada folyó csendes vita eldöntése – ez önmagában is reménytelen vállalkozás lenne –, azonban úgy véljük, hogy tevékenysége értékeléséhez néhány olyan tényezőre rá kell mutatnunk, amelyek túlmutatnak a történetírás és a világháború eseménytörténetén. Potiorek már említett, egymásnak ellentmondó értékelésében feltűnőnek tartjuk, hogy személyével és hadvezéri működésével Julier Ferenc is foglalkozott a Magyar Szemle lapjain, a Nagy Háború legfontosabb hadvezéreit feldolgozó tanulmányorozatában. Julier értékelését két szempontból véljük mérvadónak. Egyfelől mert személyesen is ismerte Potioreket, másfelől pedig mert a magyar katonai szakíró munkássága egyedülálló nemzetünk kultúrtörténetében. A két világháború közötti évtizedekben – ahogyan erre bő másfél évtizeddel ezelőtt már rámutattunk – kibontakozó szakírói életművének központi kérdése maga a hadvezér és annak személyi tulajdonságai, szakmai tudása volt.¹⁷ Ebből a szempontból érdekes Potiorekról szóló tanulmánya, mert ugyan elismeri az osztrák tábornagy

egyes hibás döntéseit, de egyáltalán nem tartja olyan hadvezérnek, mint Németh Lajos, aki – miként már idéztük – tehetségtelen szakembernek írta le.

A Potiorek-kérdéskör ellentmondásainak feloldásához szakmai véleményünk szerint néhány olyan, ma már hadtörténelmi jelenség vihet közelebb, amelyeken a Nagy Háború korának egész egyetemes hadügye nehezen tudott úrrá lenni. Ez a világháború az emberiség történetének első olyan fegyveres konfliktusa volt, amelyben az egyes hadszíntereken már milliós katonai szervezetek álltak egymással szemben. A 19. század második fele a hadügy és a fegyveres erők mint társadalmi szervezet korábban soha sem tapasztalt fejlődését és méretbeli növekedését hozta. Ebben az időszakban ugyan történtek jelentős fegyveres konfliktusok (krími háború, amerikai polgárháború, osztrák–német háború, porosz–francia háború, orosz–japán háború), azonban ezek csak előre jelezték a későbbi nehézségeket. A hadvezetőségek igyekeztek az ezek során szerzett tapasztalatokat feldolgozni, de a fejlődés és növekedés rohamos üteme nem tette lehetővé teljesen tiszta kép alkotását a jövő háborújáról.¹⁸ Ezzel szemben egymástól eltérő, olykor egymásnak ellentmondó elképzelések születtek, amelyek legtöbbször a háború sorsát eldöntő egyetlen jelentős ütközet körül forogtak. Ám a fegyveres erők méretbeli növekedése ennek látszólag ellentmondott. Amikor a két világháború között egyik katonai szakírónk számba vette ezeket az elképzeléseket, akkor – már a Nagy Háború tapasztalatainak birtokában – e gondolattal zárta tanulmányát: Clausewitznek az ellenség megsemmisítéséről írott gondolatai továbbra is érvényesek. Ám a világháborút megelőzően: „...Ezek a gondolatok felolvadtak és elsikkadtak abban a felfogásban, hogy a milliós hadseregek vezetése alig megoldható probléma és csak a vezetés technikája lesz az az alap, amelyre a vezér biztosan építhet, mert a milliós hadsereg megsemmisítéséről szó sem lehet, az ellenség teljes átkarolásáról, vagy megkerüléséről, már csak az ellátás miatt is le kell mondanunk...”¹⁹

A jövő háborújáról alkotott különböző elképzelések ellenére Julier Ferenc meglátása szerint a legfőbb kérdésben, hogy a fegyveres küzdelmet támadó tevékenységekkel kell megvívni, a szembenálló vezérkarok egy véleményen voltak, és ebből eredt, hogy az erő, a tér, valamint az idő tényezőjét egységesen ítélték meg. Ebben a tekintetben a döntő tényező az alkalmazott erők minőségbeli különbözőségében rejlett.²⁰ S e tekintetben a Monarchia hadvezetősége – bízva a csapatok kiváló kiképzettségében, valamint harcképességében – nem tudta összhangba hozni a stratégiai elképzeléseket a gyakorlati lehetőségekkel: „...Majdnem azt mondhatnák, hogy az osztrák vezérkar nem ismerte annak a seregnek teljesítőképességét, amellyel dolgozott. Galíciában és Szerbiában vívott első nagy csatáink azt bizonyították, hogy fegyverzetünk sehogyan sem állt arányban azokkal a merész harci feladatokkal, amelyeket e két hadszíntér osztrák vezérei megoldani akartak. Az eredmény ennek megfelelő volt...”²¹ A Monarchia legendás vezérkari főnökének, Franz Xaver Josef Conrad von Hötzendorfnak, ennek a nemzetközi hírű, elméleti szakembernek a legfőbb hibája a támadó hadműveletek mindenáron való erőltetése és a csapatoknak – a stratégiai célok elérése érdekében való – túlhajszolása volt.²² Vezérkari főnökként (e beosztást két alkalommal töltötte be: 1906–1911 és 1912–1917)²³ elég hosszú ideig formálhatta a Monarchia fegyveres erőit ahhoz, hogy gondolkodásmódja, szakmai szellemisége átítassa azt.

Mindez azt jelenti, hogy Potiorek egy támadó szellemű, szakmai szempontból jól vezetett, fegyelmezett, ellenfeleihez képest jól kiképzett, ám anyagi hiányosságokkal küzdő fegyveres erők egyik magas beosztású parancsnoka volt, akinek tárgyi, szakmai ismeretei a hadügy belső logikájából eredően nem lehettek gyengék. Mint ahogyan nem is voltak azok, hiszen Julier Ferenc feldolgozásából tudjuk: „...a világháború előtt az egész hadsereg Potioreket tartotta egyik leghivatottabb vezetőjének. Szellemi képességek tekintetében közvetlenül Conrad után sorolták. Ennek csapongó fantáziájával szemben a józan realitást látszott képviselni...”²⁴

Potiorek hadvezéri működése – ellentétben a hazai közvéleménnyel – külföldön árnyaltabb, kedvezőbb reakciókat váltott ki: esetében mintaszerű hadvezetésről és ennek eredményeként a hadtörténelem klasszikus példái közé sorolható hadjáratról beszéltek.²⁵ Ez pedig eleve felvet néhány hadművészeti problémát. Elsőként annak kérdését, milyen lehetett Potiorek szakmai felkészültsége. Az a hadelméleti rendszer és gondolkodásmód, amelyben ő nevelkedett, a modern hadügy klasszikusának, Carl von Clausewitznek alapművén – A háborúról (Vom Kriege) – alapult. A katonai döntések esetében az úgynevezett metodizmus alapján, a bevett szakmai fogások készség szintű alkalmazásán történtek. Legalábbis a csapatok vezetésében.²⁶ Ám a magasabb stratégiai szinten ez már nem érvényesülhet, mert akadályozza a hadvezért szabad cselekvésében és – saját szakmai véleményünk szerint – akadályozza a clausewitz-i értelemben vett harci génusz teljes kibontakozását. Ennek lényege pedig a porosz katonai teoretikus szerint: „...Ha a háborúban részt vevőkkel szemben támasztott követelményeket tovább fokozzuk, az értelmi erők szerepe lép előtérbe. A háború a bizonytalanság birodalma; a cselekvésünk alapját képező dolgok háromnegyed részét többé-kevésbé a bizonytalanság köde borítja. Itt van legelsősorban is szükség az értelmi működés mindenén áthatoló erejére, hogy finom ítélőképességével megsejtse a valóságot. Közepes észjárás is rátalálhat véletlenül az igazságra, máskor a rendkívüli bátorság kiköszörülheti a csorbát, de a helyzetek többségét tekintve, végső soron az értelem hiánya mindig kiütközik...”²⁷

Vagyis – szinte a végletekig leegyszerűsítve a jelenséget – a metodizmus tanulás útján elsajátítható vezetési eljárás (a modern hadügy katonai oktatási rendszere erre irányul), ám a harci génusz legfőképpen egyéni tehetség kérdése, pedagógiai módszerekkel csak egy bizonyos fokig fejleszthető. Az első világháború korára már az egzakt tudomány szintjére emelkedő katonai gondolkodás – a maga metodista szemléletével – vezette a hadakat, tegyük hozzá, erre a fegyveres küzdelem földrajzi és a hadügy méretbeli kiterjedése is rákényszerítette. A hatalmas méretű hadseregüzem irányítása a hadvezéreket egyre inkább a merev szakszerűség, a metodizmus irányába tolta. A százezres, olykor milliós katonai szervezetek irányításában egyre nagyobb hangsúlyt kapott a vezérkari munka,²⁸ és e döntéselőkészítő, a hadvezért munkájában segítő, már nélkülözhetetlen szervezet gondolkodásmódja erősen szűkítette a harci génusz egyéni megérzéseinek fontosságát, miközben – éppen a szervezet bonyolult működéséből eredően – előtérbe tolta a hadvezér szellemi képességeit. Erre vezethető vissza, hogy az első világháború hadvezérei között ugyan találgunk nagyon jó képességű, magasan képzett katonákat – erre talán legjobb példa Conrad von Hötzendorf, Potiorek, az ifjabbik Moltke, Hindenburg vagy éppen Ludendorff –, de mintha még a legkiválóbbak is inkább jó metodisták, mintsem harci génuszok lettek volna. Az első világháború katonai vezetését a teljes szakmaiság uralta, ami természetesen nem zárta, nem is zárhatta ki az egyéni kezdeményezést, de még ez utóbbi is mindig a metodizmus előírásait követve valósult meg. Ebben a viszonylatban Potiorek nem volt rossz parancsnok.

A fentiekben leírtak azt is jelentik, hogy a vezérkari testület súlyának növekedésével jelentősen megváltozik a hadvezér szerepe is. E folyamat már a 19. század közepétől egyre jobban érvényesül: a csapatait még a hadszíntér egyetlen pontján kibontakozó döntő ütközetben a lova nyergéből vezénylő tábornokot – ennek egyik utolsó példája a königgrätzi ütközetet elvesztő Benedek Lajos tábornagy volt – felváltja a leginkább tudósra hasonlító, a konkrét harcvezetésen kívüli problémákkal is foglalkozó, sokszor bürokratikus eszközökkel, hátulról vezető seregtestparancsnok. A hadvezér egyre többet foglalkozik látszólag nem katonai kérdésekkel, és az általa vezetett kötelék nagyságából, tevékenysége eredményének súlyából fakadóan politikai tényezővé válik.²⁹ Potiorek hadvezetése éppen azokra a hónapokra esik, amikor e változások egyre szembetűnőbbek lesznek.

Pusztán katonai téren Potioreknek azzal is szembesülnie kellett, hogy az alárendelt kötelékek önálló ütközeteket vívnak, és ezek eredményeinek eredője adja majd a hadjárat sikerét vagy sikertelenségét. Ugyanakkor a világháború kezdetén mind Potiorek, mind alárendelt hadseregarancsnokai viszonylag nagy önállósággal rendelkeztek, és a hadsereg nagyságú kötelékek tevékenységének összehangolása sem volt olyan rutin, – mondhatnánk – magától értetődő metodista eljárás, mint napjainkban.

Mindezzel azt is hangsúlyozzuk, hogy Potiorek felkészültségében, hadvezéri minőségében egyáltalán nem volt más, mint kortársai. S ha ehhez hozzávesszük azt a tényt is, hogy pályatársai között többen is voltak olyanok, akik harcéri körülmények között kudarcot vallottak vagy éppen nem voltak eléggé sikeresek, és mégsem helyezték őket nyugállományba, akkor bukásának egyéb okait is feltételezhetjük. Julier Ferenc már többször említett, 1932-ben publikált tanulmánya vihet közelebb a megoldáshoz. Potiorek pályafutását méltatva kiemeli zárkózott egyéniségét és bizonyos fokú önfejűségét is, ami fölényes szakmai tudásából fakadt. Történelmi közhely, hogy Conrad sem volt könnyű ember, tehát a parancsnoki eltökéltség még nem lehetett önmagában ok arra, hogy idő előtt menesszék. A valódi ok másban rejlik. Potiorek 1911-től 1914 augusztusáig hadsereg-felügyelő és a tartományi kormány főnöke volt Bosznia-Hercegovinában, vagyis a szarajevói merénylet (1914. június 28.) időpontjában ő felelt a közösen kormányzott országgrészért. Julier szerint ezzel kezdődött bukása. Ennek következő állomása a háború kezdetén kialakult hadművelleti helyzet volt: az eredetileg rendelkezésre álló három hadseregből egyet a fegyveres összeütközés legelején Conrad az orosz hadszíntérre csoportosított át. Emiatt Potioreknek már eleve kedvezőtlen erőviszonyok mellett, és – miként majd látjuk – kedvezőtlen irányból kellett támadnia, és jóllehet részgyőzelmeket aratott, ám a szerb erőket mégsem tudta teljesen megsemmisíteni, sőt azok hamarosan ellentámadást kezdhettek. Szerbiát a Monarchia csapatainak ki kellett üríteniük. Ugyanakkor a két egymást követő hadjárata alatt a csapatok túlhajszolásával csak növelte azok véres veszteségeit.

Az 1914. évi szerbiai hadjáratot monografikus mélységben feldolgozó kortárs, Nagy Vilmos művének összegző fejezetében külön kitér Conrad von Hötzendorf emlékirataiban rögzített szakmai megállapításaira. (Ezeket oldalakon át idézi magyar fordításban.)³⁰ Nem szeretnénk elhamarkodott véleményt alkotni, de ezek végigolvasását követően arra a megállapításra jutunk, hogy Conrad legfőként egyfelől a csapatok túlerőltetését, másfelől mint-ha Potiorek hiányzó harci génuszát róta volna fel a tábornoknak. Ugyanakkor sérelmezte Potiorek szinte megalázó körülmények között történt menesztését. De bármit írt is Conrad, magunk azon a véleményen vagyunk, hogy Potiorek karrierje a szarajevói merényletkor tört meg. Ami utána következett, az már nem volt más, mint egy balszerencsés hadvezér bűnbakká emelésének végső fokozata.

3. Kényszerítő körülmények hatása alatt

Az első világháború hosszadalmas diplomáciai, külpolitikai folyamatok eredményeként alakult ki, és ebből eredően a később benne résztvevő államok fegyveres erői egyre nagyobb intenzitással készültek rá. A nagyhatalmi összecsapást az európai nemzetek már a századforduló óta várták, mondhatnánk az benne volt a levegőben. Ám ennek ellenére az a véleményünk, hogy – s ez szinte minden nagyhatalomra érvényes volt – a külpolitikai célok meghatározása nem volt teljesen egyértelmű. Különösen érvényes ez az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia konfliktusára. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a politikai és társadalmi vita, amely majd Szerbia és Montenegró 1915-ben történt meghódítását követően bontakozik ki a Monarchiában, de különösen Magyarországon az elfoglalt területek

jövőjét illetően.³¹ A dunai birodalom gazdasági és politikai terjeszkedését illetően a Balkán-félsziget már a 18. század óta prioritást élvezett, a Nagy Háborút megelőzően elsősorban gazdasági érdek volt az ottani behatolás, de ez még nem jelentett egyértelmű annexiós külpolitikai akaratot is. A magyar hatalmi elit – már csak a magyar Szent Korona országainak, valamint a közös birodalomnak etnikai viszonyai miatt – sem szorgalmazta feltétlenül Szerbia és Montenegró bekebelezését.³² (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a Balkánon 1878 és 1913 között fokozatosan kialakult, az aprózódott államterek jellemezte politikai földrajzi képlet – pusztán geográfiai szempontból – kedvezett a Monarchia ottani érdekérvényesítésének.) A szarajevói merényletet követően Ausztria-Magyarország azonban külpolitikai kényszerpályára került. A magyar történetírásban kevésbé hangsúlyozott tény, hogy a Monarchia európai nagyhatalomként a trónörökös meggyilkolása miatt mindenképpen arra kényszerült, hogy egyben katonai erejének demonstrálásával is elégtételt vegyen. Ennek elmaradása a dunai birodalom gyengeségének beismerését jelentette volna, megítélésünk szerint kész diplomáciai öngyilkossággal ért volna fel. Jóllehet a merényletet követően Szerbiának átadott ultimátum után még hetek telnek el a fegyveres küzdelem megindulásáig, és a birodalom politikai vezetésében jelentő ellenállás is mutatkozik – főleg Tisza István részéről – a fegyveres revanssal szemben, de ebben a helyzetben mindenképpen erőt kellett mutatni.³³ A Monarchia katonai vezetése pedig a feltétlen erőszakos lépést helyezte előnybe. Másfelől a háborús döntés meghozatalában komoly szerepet játszhatott az a – talán nem is tudatos – politikai kényszerítő erő, hogy Ausztria-Magyarország Horvát-Szlavónország és a közösen kormányzott Bosznia-Hercegovina révén nemcsak Közép-Európai hatalom, hanem egyben a Balkán nagyhatalma is volt. Mint ilyennek a trónörökös meggyilkolása – az általános felháborodáson túl – kiváló alkalmat nyújtott arra, hogy a félsziget politikai, hatalmi viszonyait, akár államtereit is saját érdekeinek megfelelően átformálja.

A Nagy Háború első hónapjaiban az Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres erői két hadszíntéren, egy időben történő hadakozásra kényszerültek. Egyfelől a Balkánon Szerbia és Montenegró, másfelől észak-keleten Oroszország ellen. Jóllehet a háború közvetlen külpolitikai oka Ferenc Ferdinánd és felesége meggyilkolása volt, s így a külpolitikai tekintély megóvása szempontjából az elsődleges katonai cél – legalábbis az átlagember szemszögéből nézve – Szerbia megtámadása és legyőzése volt, de a fő és a veszélyesebb ellenfél nyilvánvalóan Oroszország. A Monarchia katonai vezetése már eleve többfrontos háborúra készült, és így a tervek alapjául a már említett, Clausewitz nevével fémjelzett hadelméletből ismert, úgynevezett mögöttes ülés jelensége szolgált.³⁴ Ennek lényege, hogy egy háborúban a védő fél van kedvezőbb helyzetben, mert övé a kivárás lehetősége. Ebből pedig az ered, hogy erőit egy helyen koncentrálna (mögöttes ülés) a több irányból érkező támadó erőket, kimozdulva a mögöttes ülésből, egyenként verheti meg. Mindebben benne rejlik az a clausewitzi axióma is, hogy a támadás és védelem viszonylatában a védelem az erősebb tevékenységi forma, amennyiben azt nem helyhez kötött, statikus állapotként fogjuk fel. A mögöttes ülés tételének alapvető eleme, hogy a védő fél mindig egy képzeletbeli kör középpontjában, az úgynevezett belső vonalon, míg a támadó e kör kerületén, a külső vonalon helyezkedik el. Így a támadó fél csapatainak erőhatása koncentrikus, a belső vonalon elhelyezkedőké pedig excentrikus lesz.

A Monarchia hadvezetése a fenti elméleti rendszert alkalmazva hadműveleti szempontból – a közvélekedéssel ellentétben – egyáltalán nem volt hátrányos helyzetben. A birodalom méreteiből eredően a sikeres katonai tevékenység azon múltott, hogy az egyik hadszíntérről a másikkra időben át tud-e csoportosítani kellő erőket. Itt érvényesülhetett igazán Clausewitz művének lényeges megállapítása: „...A belső vonal előnye a térrel nő. ...Kis távolságokon: a harcászat körében, a csatában, a mozgás úgyszólván egymás szemé láttára

történik; a külső vonalon álló tehát ellenfele mozdulatairól többnyire gyorsan értesül. A hadászat nagyobb távolságainál nagyon ritka, hogy a mozgás legalább egy napig rejtve ne maradjon, és jó néhányszor, amikor csak egy rész messzi kikülönítéséről volt szó, a mozgás hetekig titokban maradt. Könnyen beláthatjuk, hogy a rejtés milyen előnyös annak, aki helyzeténél fogva leginkább élhet vele...³⁵

A bécsi vezérkar e fenti jelenségre épített, és már a háborút megelőző időszakban erős befolyást gyakorolt a vasútfejlesztésben annak érdekében, hogy a gyorsan növekvő vasúthálózat képes legyen kiszolgálni egy esetleges, többfrontos háború esetén a tömeges mozgósítás és átcsoportosítás szükségleteit. A katonai vezetésnek e törekvései az első világháború éveiben sikeresnek bizonyultak.³⁶ Conrad a rendelkezésre álló katonai erőket – 16 hadtest – három nagy csoportosításban tervezte alkalmazni oly módon, hogy a Monarchia vasúthálózatának kedvező adottságait – többszörös centrális helyzet, valamint a jelentős központokból a határok felé futó vonalakat összekötő pályák – kihasználva az egyik hadszíntérről a másikra csoportosíthasson át erőket.³⁷ Conrad több lehetséges változattal is számolt, egyebek között azzal is, hogy az orosz mozgósítás lassabb ütemű lesz, mint a Monarchiáé, és így a keleti hadszíntérre felvonultatott erők támadással fogadhatják az oroszokat, miközben – s ennek külpolitikai okai voltak – a szerb-montenegrói határra is jelentős erőket küldött. Ily módon alakult ki az az eleve számításba vett helyzet, hogy a két hadszíntér közötti erők átcsoportosításával lehetett, és mint később kiderült kellett is élni. A fő veszélyt az oroszok jelentették, és a vezérkarnak hamarosan szembesülnie kellett azzal, hogy a keleti birodalom gyorsabban vonultatja fel erőit, és jóval többet, mint amiként azt Bécsben tervezték. A szeptérvári katonai vezetés a háborúra készülve két lehetséges támadó hadművelettel számolt: Kelet-Poroszország és Galícia ellen. 1910-ben az orosz hadsereg főcsapását még Kelet-Poroszországban tervezték, ám az első világháború kitörésére az orosz katonai vezetés koncepciót váltott. A mozgósított orosz erők zömét – négy hadsereget – Galícia határán bontakoztatták szét.³⁸

A megnövekedett orosz veszély hatására a bécsi vezérkarnak a Potiorek vezette és már a szerb és montenegrói határ mentén szétbontakoztatott erők egy részét – a három hadseregből egyet – az orosz hadszíntérre kellett átcsoportosítania. Ezzel kezdődött Potiorek későbbi katonai kudarcainak sora. Ettől kezdve a szerb hadszíntér – pusztán katonai szempontból – másodlagossá vált. Az 1914 augusztusában végrehajtott déli – katonai szakkifejezéssel élve – hadászati hadműveleti felvonulás során az Osztrák–Magyar Monarchia három hadserege – hadrendi számozása szerint a 2., az 5. és a 6. – került a déli hadszíntérre. A 2. a Duna és a Száva vonalában, az 5. a Drina mentén, míg a 6. a szerb–montenegrói és a bosznia–hercegovinai hármas határ térségében helyezkedett el.³⁹

Potiorek még abban a tudatban vette át az 5. és a 6. hadsereg feletti főparancsnokságot, hogy a bécsi katonai vezetés még az orosz hadszíntéren tervezett támadás kibontakozása előtt tiszta helyzetet akar teremteni a Balkánon. Gyors lefolyású hadjáratban gondolkodott. Amikor augusztus 6-án kinevezték a balkáni erők főparancsnokává és ezzel a 2. hadsereg is alárendeltségébe került, akkor kapott értesítést arról, hogy azzal csak augusztus 18-ig számolhat, akkor kezdődik meg vasúti szállítása Galíciába. Eddig az időpontig csak korlátozott mértékben alkalmazhatta a 2. hadsereget.⁴⁰ Mindez arra indította Potioreket, hogy már augusztus 12-én támadást kezdjen a szerb erők ellen. Azonban a támadás iránya kedvezőtlen volt, amennyiben a csapást nyugatról kelet felé kellett végrehajtani. A nagy támadásban a 2. hadsereg csak korlátozott erőkkel vehetett részt, így Potioreknek a Dunán történő átkelést el kellett ejtenie. A bosznia–hercegovinai gyér vasúthálózat nem tette lehetővé az erők gyors átcsoportosítását. A már többször említett Németh Lajos megállapítása szerint: „...Szerbiának kb. csak egyharmad része hadműveletre alkalmas. Az ország többi része ... nagyobb egységek hadműveleteire nem alkalmas, vagy működési lehetőségüket

igen szűk korlátok közé szorítja. Szerbia ellen irányuló támadó hadjáratához a legjobb gyülekező területeket Dél-Magyarországban és Északkelet-Boszniában kell keresni. A határt képező folyók nagy akadály voltak, amely elkerülhetetlen és másíthatatlan, a megfelelő fejezetben méltattuk. A legszembetűnőbb hadművelleti cél Niš. Ezt a legelőnyösebb feltételek mellett, úgy érzük el, ha a Duna-Száva felől nyomulunk előre. A Drina felől az előnyomulási viszonyok sokkal rosszabbak. A védő (ti. a szerb) feladatát a határfolyók igen megkönnyítik. Ha a támadó azonban az egyik folyószakaszon mentén felállított arcvonalat áttörve, a másiknak hátába kerül, a tartós védelem csak az ország belsejében folytatható, hol erre több alkalmas térszínszakasz található...⁴¹

Ezzel szemben kézenfekvőnek tűnhet, ha a Szerbia elleni hadműveletet Belgrádon és a Morava völgyén keresztül vezetik, ez ellen azonban Conradnak erős szakmai érvei voltak, s ezek között a leglényegesebb az volt, hogy egy ilyen támadáshoz az orosz hadszíntérre történt átcsoportosítások miatt kevés erő állt rendelkezésre. Vagyis Potiorek olyan helyzetbe került, hogy az 5. és a 6. hadsereg pusztán passzív védelemre túl nagy volt, a szerbekkel szembeni erőfölényhez pedig kevés. Ugyanakkor legfőbb feladata – főleg a 2. hadsereg átcsoportosítása után – a Monarchia és benne Magyarország államterének védelme lett. Az utóbbihoz viszont nem voltak meg a feltételek, hiszen a Duna és a Száva vonalából elvitt kötelékek miatt főleg a Szerémség védtelen lett a szerb betörésekkel szemben. Ez a felismerés is arra indította Potioreket, hogy még a 2. hadsereg elszállítása előtt támadást kezdjen. Ez lett az augusztus 12. és 22. között lezajlott, Drina menti első csata, amely a kezdeti részsikerek ellenére kudarccal végződött, s amelyet augusztus 6. és szeptember 14. között a szerbek rövid idejű, szerémségi betörése követett.⁴² Ez utóbbi is nagy mértékben hozzájárulhatott a bünbakképzés folyamatának erősödéséhez.

A szerbiai hadszíntéren 1914 őszén és telén történtek – erősen leegyszerűsítve – egy szinte feloldhatatlan hadművészeti ellentmondásból fakadó helyzetre vezethetők vissza. E képlet két tényezőtől állt. Egyfelől abból, hogy Potioreknek a Monarchia államterét kellett védelmeznie úgy, hogy főerői Bosznia-Hercegovina keleti határa mentén álltak, és a Duna-Száva vonalán csak a szerb betörés hatására sebtében összegyűjtött csapatai voltak. Másfelől pedig a hadászati külső és belső vonal viszonyából. Ez utóbbi oly módon öltött testet, hogy a Monarchia egészét tekintve annak fegyveres erői Oroszországhoz, Szerbiához és Montenegróhoz képest a hadászati belső vonalon, a mögöttes ülés helyzetében voltak. Ám pusztán a balkáni hadszínteret tekintve a dolog épp ellentétes volt. Ausztria-Magyarország és Szerbia, valamint Montenegró viszonyában a balkáni államok csapatai helyezkedtek el a belső vonalon, míg értelemszerűen a Monarchia erői a külsőn. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Potioreknek feltétlenül vereséget kellett volna szenvednie, hiszen – és ezt a már hivatkozott Bor Jenő tanulmányából is tudjuk – kellő erőfölény birtokában a külső vonalon tevékenykedő fél is arathat győzelmet. Ennek egyébként kiváló példája a központi hatalmak Szerbia és Montenegró elleni sikeres hadjárata 1915 őszén.⁴³ Ez a második hadjárat mutatja meg igazán a külső vonalon történő hadvezetés alapvető feltételét: olyan nagy mértékű erőfölény, hogy a belső vonalon tevékenykedő fél – a mögöttes ülés helyzetéből kimozdulva – sehol se legyen képes helyi túlerőt létrehozni. 1914 őszén Potioreknek azonban ehhez túl kevés erő állt rendelkezésére.

Ugyanakkor ott volt a súlyos katonapolitikai következményeket magában rejtő feladat, az államtér védelme. Ezt pedig csak egyetlen módon lehetett megvalósítani, ha a szerb erőket oly mértékben leköti, hogy azok képtelenek legyenek ismét a Monarchia területére lépni. A megoldás – a metodista szellem szerint és a rendelkezésre álló erők alapján – a támadás volt, ezzel lehetett a szerb és montenegrói csapatokat védelmi tevékenységre és így keleti-nyugati irányú hadműveletekre kényszeríteni. Egyszerűbben fogalmazva a helyhez szögezni. A második Potiorek-offenzíva (1914. szeptember 7. és december 2. között)

tulajdonképpen ezt a célt is szolgálta, jóllehet az eredeti hadműveleti tervben benne rejtett a szerb főerők szétzúzása is. A Drina menti második csata, a romanja-planinai, valamint a Kolubara- és Ljig-menti, majd a gorni-milanovaci-arangjelovaci csaták eredménye Janus-arcú lett. A Monarchia csapatai ezekben ugyan arattak győzelmeket, egy rövid időre sikerült még Belgrádot is elfoglalni, ám a szerb hadsereg szétverése ismét elmaradt. Szerbia még tartotta magát. Julier Ferenc – bármilyen jó véleménnyel is volt Potiorekról – világháború-történetében rámutatott arra, hogy a Monarchia hadvezére itt bizony követett el szakmai hibát is: „...A kudarc közvetlen oka volt a haderő széthúzódása a Kolubarától Belgrád felé. Az általános ok: csapataink a szeptember elejétől november végéig tartó hadjáratban, állandó rossz időjárás és eleséghiány mellett, annyira kimerültek, hogy december elején teljesítőképességük határát már túllépték. A katasztrófa elmarad, ha Potiorek seregeit a Kolubaránál megállítja...”⁴⁴

4. Összegzés

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1914-ben a szarajevói merénylet következtében olyan kül- és katonapolitikai helyzetbe került, amelyben demonstrálnia kellett erejét. A júliusi válság során folyamatosan a háború felé sodródó hatalmak között Bécsben végül a fegyveres erőszak útján történő elégtétel mellett döntöttek. A már eleve több fronton vívott küzdelemre készülő Monarchia balkáni erőinek főparancsnoka, Oskar Potiorek tábornagy még az osztrák–magyar–orosz konfliktus teljes kibontakozása előtt egyetlen, gyors lefolyású hadjáratot akarta térdre kényszeríteni Szerbiát és Montenegrót. Ám már a háború kezdeti napjaiban kiderült, hogy a keleti hadszíntér eseményei nem az eredeti elképzeléseknek megfelelően alakulnak. Így a szerb frontról kellett az erők mintegy harmadát átcsoportosítani oda, ami eleve megoldhatatlan katonai feladat elé állította Potioreket. A döntő támadáshoz nem rendelkezett elég erővel, de a Monarchia államtere védelme érdekében mégis támadnia kellett. Ugyanakkor már az első kudarcok során felerősödött bűnbakká tétele, aminek kezdete és valódi oka az volt, hogy a szarajevói merényletkor ő volt Bosznia és Hercegovina tartományi kormányzója. Mint katonai szakember azonban egyáltalán nem volt tehetségtelen, szakmailag megfelelt kora követelményeinek. A személye és parancsnoki tevékenysége megítélésében nem hagyható figyelmen kívül: olyan időszakban került a legmagasabb katonai beosztások egyikébe, amikor az egyetemes hadügy jelentős változáson ment át, és éppen kialakulóban volt a hadvezér új típusa. Az ennek való megfelelés az első világháború időszakában minden pályatársát megoldhatatlan helyzet elé állította már csak azért is, mert ilyen földrajzi kiterjedésekben, ilyen nagyméretű katonai kötelékeket a történelem folyamán még senki sem vezetett. Szakmai véleményünk szerint e fenti tényezők együttes hatása volt Potiorek kudarcának és végső bukásának, kegyvesztettségének valódi oka, és véletlenül sem pusztán a vele szemben egyre ellenségesebb közvélemény. Mert ez utóbbi táplálkozhat ugyan az egyszerű katona megpróbáltatásaiból, de ezek – a történelem tanúsága szerint – nem mindig esnek egybe a valódi szakmai tényekkel.

JEGYZETEK

1. Max Gunzenhäser (1964) ma már alapl műnek számító másodfokú bibliográfiáján (Die Bibliographie zur Geschichte des Ersten Weltkrieges. Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen. Frankfurt am Main) túl dolgozatunk témájához kapcsolódóan lásd még az alábbi bibliográfiai tanulmányokat: Pók Attila (2015): Az első világháború értelmezésének fő tendenciái 100 évvel a szarajevói merénylet után. Múltunk. 2015/1. szám. 22–41. old., Pollmann Ferenc (2015): A Nagy Háború historiográfiája. Múltunk. 2015/1. szám. 93–103. old., Gyarmati Enikő (2015):

- Az Osztrák–Magyar Monarchia az I. világháború centenáriumának angolszász történeti szakirodalmában. Világtörténet. 2015/2. szám. 193–215. old., Ózer Ágnes (2015): Szerbiában a helyzet változatlan, Az I. világháború szerbiai megítélése és a legújabb külföldi szakirodalom recepciója. Világtörténet. 2015/2. szám. 241–256. old.
2. Az első világháború eseménytörténetére vonatkozóan tanulmányunk megírásakor az alábbi főbb művekre támaszkodtunk. Az újabb német szakirodalomból: Grevelhörster, Ludger (2014): *Der Erste Weltkrieg und das Ende des Kaiserreiches, Geschichte und Wirkung* [Második, átdolgozott kiadás] Aschendorf Verlag. Münster., Munkler, Herfried (2013): *Der Große Krieg, Die Welt 1914 bis 1918*. Rowohlt-Berlin GmbH. Berlin., valamint az egyes rész kérdések efemer értékelésében: Burgdorff, Stephan – Wiegrefe, Klaus (szerk.) (2010): *Az első világháború, A 20. század öskatasztrófiája*. Napvilág Kiadó. Budapest. Az egyéb világháború-történetekből az alábbi műveket használtuk: Pilch Jenő (1928) (szerk.): *A világháború története*. Franklin. Budapest., Julier Ferenc (1933): *1914–1918, A világháború magyar szemmel*. Magyar Szemle Társaság. Budapest., Keegan, John (2014): *Az első világháború*. Akadémiai Kiadó. Budapest., Galántai József (1980): *Az első világháború*. Gondolat. Budapest., uő (2001): *Magyarország az első világháborúban*. Korona Kiadó. Budapest., Nagy Miklós Mihály (2014): *Magyarország az első világháborúban, Térképek történelmi áttekintéssel*. Kárpátia Stúdió. Budapest.
 3. Németh Lajos (1925): *Az 1914. évi hadjárat Szerbia és Montenegro ellen. I–II. Hadtörténelmi Közlemények. 1925. évi kötet. 311–352. és 473–501. old.*, Breit József (1926): *Az 1914. évi osztrák–magyar – szerb–montenegrói hadjárat*. Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár. Budapest., Nagy Vilmos (1930–1935): *Az 1914. évi szerbiai hadjárat I–III. A szerző kiadása*. Budapest., Farkas Márton (1984): *Az első tűzpróba, Az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének veresége a Dráva-Száva mentén 1914 augusztusában*. Hadtörténelmi Közlemények. 1984/3. szám. 439–474. old., Nagy Miklós Mihály–Tamás László (2015): *Az első világháború hadtörténelmi térképeken*. In Tomik Nimród (szerk.): *Évkönyv 5. Vajdasági Helytörténeti Egyesület*. Topolya. 31–33. old.
 4. Rakolcai László (1937): *A világháború sorsdöntő órái*. Magyar Katonai Szemle. 1937/12. szám. 6–21. old.
 5. Darvas Gábor (1930): „Mindent meggondoltam és mindent megfontoltam”. *Uránia*. Novi Sad. 11. old.
 6. Darvas Gábor (1930): i. m. 23. old.
 7. Julier Ferenc (1932a): *Potiorek tábornaszernagy*. Magyar Szemle. 1932/3. szám. 286–296. old.
 8. Németh Lajos (1925): i. m. 493. old.
 9. Julier Ferenc (1932a): i. m. 296. old.
 10. Galántai József (1964): *Magyarország az első világháborúban 1914–1918*. Gondolat. Budapest., Balázs József (1966): *Négy év vasban és vérben 1914–1918. Az első, imperialista világháború katonai történetének áttekintése*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
 11. Balázs József (1966): i. m. 113., 115. és 117. old.
 12. Pilch Jenő: *A szárazföldi hadműveletek*. In uő (szerk.) (1928): i. m. 107. old., Nagy Vilmos (1930–1935): i. m. III/2. 323. old., Julier Ferenc (1933): 80. old.
 13. Galántai József (1980): i. m. 222. old., uő (2001): 132. old.
 14. Julier Ferenc (1933): 80. old.
 15. Nagy Vilmos (1930–1935): i. m. III/2. 321. old.
 16. Oskar Potiorek életrajzi adatait közli: Balla Tibor (2010): *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai, Tábornagyok, vezérezredesek, gyalogsági és lovassági tábornokok, tábornaszernagyok*. Argumentum. Budapest. 248–250. old.
 17. Nagy Miklós Mihály (1998): *A Magyar Szemle katonáirója: Julier Ferenc*. Magyar Szemle. 1998/5–6. szám. 59–88. old., uő (1998): *Az innenső parton maradt ember (Egy Julier-portré kontúrjai)*. Kapu. 1998/9. szám. 16–22. old.
 18. *Az első világháborút megelőző hadügyi fejlődésről jó összefoglalást ad Bencze László (2009). Az állóháború harcászati és hadászati előzményei*. HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. Budapest.
 19. Markovits Árpád (1931): *A milliós hadseregek hatása a vezérre s a csata tervezésére a világháború előtt*. Magyar Katonai Szemle. 1931/9. szám. 15. old.

20. Az itt megfogalmazott tételt Julier Ferenc az Előőrs című lap 1930. évi, március 22. számában, a Hadi elmélkedés címmel közölt írásában az alábbi módon fogalmazta meg: „...A hadművészetről vallott általános elvek 1914-ben minden hadviselő félnél nagyban és egészben azonosak voltak. A főkérdésben nem volt eltérés. Az illetékeseket egyaránt áthatotta a támadás gondolata. Az erő, idő és tér jelentőségét is minden vezérkar egyformán értékelte. De mindez csak elméleti jelentőséggel bírt. Más az elmélet és más a gyakorlat. Az elmélet ideálisan szervezett seregekkel dolgozik. A mi seregeink anyagi tekintetben azonban az ideális állapottól messze álltak. A monarchia elméletileg tudósszámba menő, 1914. évi hadvezérének ezért a gyakorlati végrehajtás előtt azzal a kérdéssel kellett volna tisztába jönnie, vajjon a monarchia seregeinek általános minősége az elméletileg helyesnek tartott hadi alkalmazást megengedi-e?...” (5. old.)
21. Julier Ferenc (1930): Hadi elmélkedés. Előőrs. 1930/13. szám. 6. old.
22. Julier Ferenc (1931): Conrad tábornagy. Magyar Szemle. 1931/1. szám. 102–112. old.
23. Balla Tibor (2010): i. m. 100–103. old.
24. Julier Ferenc (1932a): i. m. 287. old.
25. Julier Ferenc (1932b): A világháború hadvezérei egymásról. Magyarság. 1932. március 27-i szám. 8. old.
26. Clausewitz, Carl von (1961–1962): A háborúról I. Zrínyi Kiadó. Budapest. 146–152. old., A clausewitzzi döntésmélet modern összefoglalását nyújtja: Perjés Géza (1988): Clausewitz és a háború praxeológiája. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.
27. Clausewitz, Carl von (1961–1962): i. m. I. 77. old.
28. Julier Ferenc (1931): A hadvezetés művészete. Magyar Szemle Társaság. Budapest. 16–23. old.
29. Mayer-Csejkovits Károly (1927): A nagy háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban. Hadtörténelmi Közlemények. 1927/2. szám. 152–187. old.
30. Nagy Vilmos (1930–1935): i. m. III/2. 311–317. old.
31. Szabó Dániel (1976): A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében (1915–1918). Akadémiai Kiadó. Budapest.
32. Szabó Dániel (1976): i. m. 7–25. old.
33. Ezzel kapcsolatban utalnunk kell arra, hogy az úgynevezett júliusi válság és főleg annak kimenetele egyértelműen tükrözte az európai diplomáciát mintegy évszázadon át meghatározó metternichi politikai erkölcs teljes és végső felbomlását. Ezzel kapcsolatban írja Henry Kissinger (1998): Diplomácia (PANEM-GRAFO. Budapest) című művében: „...Metternich Európájában, ahol az országok kölcsönösen osztották a legitimitás iránti tiszteletet, kevés kétség lehetett volna afelől, hogy Oroszország elismeri Ausztria Szerbia elleni lépését egy osztrák főherceg, a ház örököse meggyilkolásával kapcsolatban. 1914-ben azonban a legitimitás többé már nem volt az államok közt összekötő kapocs, Oroszország rokonszenve szövetségese, Szerbia iránt többet nyomott a latban, mint a Ferenc Ferdinánd elleni merénylet elleni felháborodása ...” (206–207. old.)
34. A mögöttes ülés filozófiai és játékelméleti értelmezéséről lásd: Perjés Géza (1988): i. m. 136–142. old. Az első világháborúban való megjelenését elméleti szinten közli Nagy Miklós Mihály (2014): i. m. 69–71. old., konkrét hadászati jelenségét ismerteti Bor Jenő (1934): Hadvezetés a külső vonalon. Magyar Katonai Szemle. 1934/2. szám. 1–24. old.
35. Clausewitz, Carl von (1961–1962): i. m. II. 131. old.
36. Erdősi Ferenc (1985): Politikai-gazdasági érdekek ütközése a kiegyezés előtti vasúthálózatunk térszerkezetének alakulásában. Közlekedéstudományi Szemle. 1985/10. szám. 443–451. old., uő (1986): Hadászati szempontok érvényesítése a magyarországi vasúthálózat tervezésekor. Hadtörténelmi Közlemények. 1986/3. szám. 571–589. old., Kéri Kálmán (1985): Az Osztrák–Magyar Monarchia vasúthálózata 1914-ben és felhasználása az első világháborúban. Hadtörténelmi Közlemények. 1985/2. szám. 225–294. old.
37. Hedry Béla (1928): A magyar–osztrák hadvezetőség előkészülete háború esetére. In szerző nélkül: A világháború 1914–1918, Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére. I. Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár. Budapest. 89–95. old.
38. Hajdu Tibor (2014): Az orosz vezérkar 1910–1913-as tervei az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország elleni támadásra. Történelmi Szemle. 2014/2. szám. 315–328. old., Németh István (2015): Az I. világháború „elfeledett” keleti frontja (1. rész). Valóság. 2015/8. szám. 40–69. old.

39. Kiszling, Rudolf (1965): Kriegspläne und Aufmärsche der k. u. k. Armeen und der Feindheere im Sommer 1914. Österreichische Militärische Zeitschrift. 1965. évi Sonderheft I. 2–8. old.
40. Farkas Márton (1984): i. m. 441–443. old.
41. Németh Lajos (1925): i. m. I. 317. old.
42. Pilch Jenő (1928): A szárazföldi... 102–103. old.
43. Bor Jenő (1934): i. m. 10–13. old. és 20–24. old.
44. Julier Ferenc (1933): 80. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balla Tibor (2010): A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai, Tábornagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok, táborszernagyok. Argumentum, Budapest.
- Bor Jenő (1934): Hadvezetés a külső vonalon. Magyar Katonai Szemle 1934/2. szám. 1–24. old.
- Breit József, doberdói (1926): Az 1914. évi osztrák–magyar–szerb–montenegrói hadjárat. Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár. Budapest.
- Burgdorff, Stephan–Wiegrefe, Klaus (szerk.) (2010): Az első világháború, A 20. század öskataszt-rófája. Napvilág Kiadó. Budapest.
- Clausewitz, Carl von (1961–1962): A háborúról I–II. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Erdősi Ferenc (1986): Hadászati szempontok érvényesítése a magyarországi vasúthálózat tervezése-kor. Hadtörténelmi Közlemények. 1986/3. szám. 571–589. old.
- Farkas Márton (1984): Az első tűzpróba, Az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének veresége a Drina-Száva mentén 1914 augusztusában. Hadtörténelmi Közlemények. 1984/3. szám. 439–474. old.
- Grevelhörster, Ludger (2014). Der Erste Weltkrieg und das Ende des Kaiserreiches, Geschichte und Wirkung [Második, átdolgozott kiadás] Aschendorf Verlag. Münster.
- Gyarmati Enikő (2015): Az Osztrák–Magyar Monarchia az I. világháború centenáriumának angol-szász történeti szakirodalmában. Világtörténet. 2015/2. szám. 193–215. old.
- Hajdu Tibor (2014): Az orosz vezérkar 1910–1913-as tervei az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország elleni támadásra. Történelmi Szemle. 2014/2. szám. 315–328. old.
- Julier Ferenc (1930): Hadi elmélkedés. Előrs. 1930/13. szám. 5–6. old.
- Julier Ferenc (1931): Conrad tábornagy. Magyar Szemle. 1931/1. szám. 102–112. old.
- Julier Ferenc (1932a): Potiorek táborszernagy. Magyar Szemle 1932/3. szám. 286–296. old.
- Julier Ferenc (1932b): A világháború hadvezérei egymásról. Magyarország. 1932. március 27-i szám. 8. old.
- Kéri Kálmán (1985): Az Osztrák–Magyar Monarchia vasúthálózata 1914-ben és felhasználása az első világháborúban. Hadtörténelmi Közlemények. 1985/2. szám. 225–294. old.
- Kissinger, Henry (1998): Diplomácia. PANEM-GRAFO. Budapest.
- Kiszling, Rudolf (1965): Kriegspläne und Aufmärsche der k. u. k. Armeen und der Feindheere im Sommer 1914. Österreichische Militärische Zeitschrift. 1965/Sonderheft I. 2–8. old.
- Markovits Árpád (1931): A milliós hadseregek hatása a vezérre s a csata tervezésére a világháboru előtt. Magyar Katonai Szemle. 1931/9. szám. 1–15. old.
- Mayer-Csejkovits Károly (1927): A nagy háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban. Hadtörténelmi Közlemények. 1927/2. szám. 152–187. old.
- Münkler, Herfried (2013): Der Große Krieg, Die Welt 1914 bis 1918. Rowohlt-Berlin GmbH. Berlin.
- Nagy Miklós Mihály (2014). Magyarország az első világháborúban, Térképek történelmi áttekintés-sel. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály–Tamás László (2015): Az első világháború hadtörténelmi térképeken. In: Tomik Nimród (szerk.): Évkönyv 5. Vajdasági Helytörténeti Egyesület. Topolya. 23–34. old.
- Nagy Vilmos (1930–1935): Az 1914. évi szerbiai hadjárat I–III. A szerző kiadása. Budapest.
- Németh István (2015): Az I. világháború „elfeledett” keleti frontja (1. rész). Valóság. 2015/8. szám. 40–69. old.

- Németh Lajos (1925): Az 1914. évi hadjárat Szerbia és Montenegro ellen I–II. Hadtörténelmi Közlemények 1925. évi kötet 311–352. és 473–501. old.
- Ózer Ágnes (2015): Szerbiában a helyzet változatlan, Az I. világháború szerbiai megítélése és a legújabb külföldi szakirodalom recepciója. Világtörténet. 2015/2. szám. 241–256. old.
- Perjés Géza (1988): Clausewitz és a háború praxeológiája. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.
- Pók Attila (2015): Az első világháború értelmezésének fő tendenciái 100 évvel a szarajevói merénylet után. Múltunk. 2015/1. szám. 22–41. old.
- Pollmann Ferenc (2015): A Nagy Háború historiográfiája. Múltunk. 2015/1. szám. 93–103. old.
- Szabó Dániel (1976): A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében (1915–1918). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szerző nélkül (1929–1932): A világháború 1914–1918. IV. kötet. Az Osztrák–Magyar Monarchia 1914. évi augusztusi Szerbia és Montenegro elleni hadjárata, V. kötet Az Osztrák–Magyar Monarchia 1914. évi szeptember–decemberi Szerbia és Montenegro elleni hadjárata. Magyar Királyi Hadilevéltár. Budapest.

MAJOROS ISTVÁN*

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KÖVETKEZMÉNYEI KÖZÉP-EURÓPÁBAN

THE CONSEQUENCES OF THE FIRST WORLD WAR IN CENTRAL EUROPE

ABSTRACT

The study presents the territorial changes after the First World War in Central Europe. Firstly the author examines the causes of the collapse of the Austro – Hungarian Monarchy at the end of the First World War. Then he presents the war plans of the Central Powers, first of all the German Mitteleuropa plan. He focuses on the Polish question, because Congress Poland belonging to Russia was occupied in 1915 by the Central Powers. France was also interested in this question because Poland was one of the elements of the German Mitteleuropa plan and it was dangerous for France and the antant countries. In the second part of the War the French diplomacy examined the possibilities how to change orientation in the French foreign policy after the war to counterbalance Germany. The French policy could have used the national committees organized in Paris for example the Czechoslovak National Council, the Polish National Committee, etc. The map of Central Europe has been changed by the victorious countries after the First World War.

Európa középső és keleti felének a térképe az első világháború következményeként alapvetően megváltozott. A térséget a nagy háború előtt az Osztrák–Magyar Monarchia foglalta magába, s Gerő András ezt az államalakulatot Közép-Európával azonosítja.¹ Ez a birodalom tűnik el a háború végén, s helyén kisebb – nagyobb államalakulatok jönnek létre. Tanulmányunkban valamivel tágabb Közép-Európával dolgozunk, így Lengyelországot, Romániát és az egykori Jugoszlávia egészét a Közép-Európa fogalomhoz kapcsoljuk.

Miért tűnik el ez a közép-európai kis népek ellentéteit feloldó, ugyanakkor feszültségeket is teremtő birodalom, amely több évszázadon keresztül Európa egyik nagyhatalma volt? Az első világháborús vereségnek ebben meghatározó szerepe volt. Nagyhatalmak esetében azonban a vereség még nem jelenti automatikusan azt, hogy kikerülnek az ún. ötös fogatból, a nagyhatalmakat tömörítő rendszerből. Franciaország több esetben is példa arra, hogy a vereség ellenére is tagja maradt a rendszernek. Ez történt 1815-ben, a waterloo-i, illetve 1870-ben a sedáni vereség után. A rendszernek ugyanis szüksége volt Franciaországra, ezért a rendszer többi hatalma még akkor is a védelmére kelt, amikor szövetségesek nélkül, egyedül volt, ahogy ez 1875-ben, illetve 1887-ben történt, amikor Berlin részéről egy preventív háború veszélye fenyegette.² Bécs esetében is látunk hasonlót 1849-ben, amikor a magyar szabadságharc sikerei a Habsburg Birodalmat széteséssel fenyegették. A cár ezért Bécs segítségére sietett, a brit diplomáciát vezető Palmerston pedig nem tiltakozott az orosz beavatkozás miatt, s még azt is hozzátette: „*Végezzenek gyorsan...!*”³ Az európai egyensúly rendszer automatizmusa, illetve az 1833-ban a beavatkozást lehetővé tevő szerződések, melyeket a kelet-európai nagyhatalmak kötöttek egymással (Münchengrätz, Berlin), megmentették a Habsburg Birodalmat. Miért nem működött ez az automatizmus a birodalom érdekében az első világháború végén?

* Prof. Dr. Majoros István, az MTA doktora, professor emeritus – ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék.

A német egység létrejötte után úgy tűnt, hogy Bécs már nem tudja betölteni a kelet és nyugat közti egyensúlyozó szerepet. A berlini francia nagykövet, Jules Cambon 1914. május 3-ai levelében arról értesíti Párizst, hogy a balkáni háborúk rádöbbsentették Berlint Ausztria gyengeségére.⁴ Jagow külügyi államtitkár a londoni német nagykövetnek, Lichnowskynak küldött levelében pedig 1914 júliusában, a szerb válság idején írja, hogy Ausztria már alig számít nagyhatalomnak, s felteszi a kérdést: „*Szövetségünk ezzel a dunai állammal, amely egyre inkább szétesőben van, valóban előnyt jelent nekünk?*” S mindjárt válaszol is saját kérdésére: Ausztria megőrzése, sőt megerősítése német szempontból fontos, mivel egy balkáni orosz hegemonia Berlin számára elfogadhatatlan.⁵ Ausztria–Magyarország a Schlieffent követő új vezérkari főnök, Helmuth von Moltke módosított terveiben is fontos szerepet kapott. Moltke még a császárnál, II. Vilmosnál is elérte, hogy a Béccsel való szövetséget alapvetőnek kell tekinteni Németország számára.⁶ David Fromkin, a bostoni egyetem professzora azonban könyvében törekény entitásnak nevezi Ausztria–Magyarországot, amely a 20. század elején már alig tudta megtartani nagyhatalmi rangját. Hozzáteszi, hogy egyesek szerint a török szultán után a Monarchia uralkodója Európa új beteg embere. Megjegyzi azonban azt is, hogy a történészek szerint a Monarchia hadserege erős.⁷ A francia Jean Bérenger azonban a Habsburg Birodalomról írt monográfiájában hangsúlyozza: „*Ausztria-Magyarország 1914-ben egy gazdag és prosperáló nagyhatalom volt.*” Számára a veszélyt nem a belső feszültségek jelentették, hanem a nemzetközi politika, a balkáni ambíciók és a német szövetség. A francia történész azt is hozzáteszi, hogy Ferenc József negyven éven keresztül meg tudta akadályozni, hogy a birodalom háborúba keveredjen. 1914-ben azonban, feltehetően a kora miatt, hagyta a háborús klikket előtérbe kerülni. A Szerbiának átadott ultimátum ezért öngyilkos lépés volt, s ez érthetetlen egy olyan óvatos ember részéről, mint Ferenc József, aki végül belement a háborúba, hogy megbosszuljon egy rokont, akit ráadásul még utált is.⁸

A háború során a Monarchia ambiciózus hadicélokot is megfogalmazott, amelyek Európa középső és keleti felének átalakulását eredményezték volna a háború után, ahogy a német hadicélok is Európa térképének átalakítására irányultak. Bécs tervei között elsősorban a balkáni pozíciók erősítése szerepelt, amely magában hordozta a trialista átalakulást is, jöllehet a magyar politikai elit ragaszkodott a dualizmushoz.⁹ Lengyelország háború utáni sorsa nem csupán a Monarchián belül, hanem Bécs és Berlin között is komoly vitákat eredményezett. Az un. kongresszusi Lengyelországot a Monarchia szerette volna megszerezni, s e 20 milliós tömb integrálása eredményeként vagy egy trializmus, vagy egy bővített dualizmus jött volna létre.¹⁰ Ifjabb Andrássy Gyula szerint Orosz–Lengyelországból és Galíciából egy szuverén államot szerveztek volna, amely a Habsburgok koronája alá kerül, s a birodalom trializmussá alakul. E megoldást Ferenc József és utóda Károly is támogatta. Tisza István azonban ellenezte a tervet, bár Lengyelországot ő is meg akarta szerezni, de Ausztriához csatolta volna a magyar–horvát viszonyhoz hasonló feltételekkel. Tisza számára a dualizmus fenntartása fontosabb volt. Az Andrássyval folytatott vitában azt mondta, hogy még a lengyelek kedvéért sem hajlandó feladni ezt az elvet, Lengyelország ezért inkább maradjon orosz.¹¹ Lengyelországot azonban a németek is maguknak akarták. Bethmann-Hollweg kancellár még 1915 őszén hajlott az egyezkedésre, az Oberkommando azonban nem akart lemondani Lengyelországról, mondván, hogy ezt ő hódította meg. „*Lengyel politikánk számlája tehát nagyon kedvezőtlen volt – összegzi Andrássy a Monarchia törekvéseit. A német szövetséget gyengítette, a lengyel nemzetet nem nyerte meg, a várt katonaságot sem hozta meg, amellet még nehezítette az oroszral való különbékét.*”¹²

A lengyel kérdésben a központi hatalmak nem csupán tervezgettek, hanem gyakorlati eredményeik is voltak. Az 1915. május 2-án az oroszok ellen Gorlice falunál indult támadássorozat végeredményeként 1915. augusztus végére a központi hatalmak az egész kong-

resszusi Lengyelországot elfoglalták. A megszállt területek német, illetve a Monarchia irányítása alá kerültek. Augusztus 27-én Varsóban megszervezték a német katonai kormányzóságot, az osztrák-magyar pedig október elsején jött létre Lublinban. 1916. november 5-én Németország és a Monarchia elismerte a Lengyel Királyság önrendelkezését. Ez a lépés a német Mitteleuropa-terv szempontjából is fontos volt, mivel Bethmann-Hollweg német kancellár 1914. szeptember 9-ei programjában Lengyelország a Mitteleuropa-terv egyik elemeként jelent meg Franciaország, Belgium, Hollandia, Dánia, Ausztria-Magyarország mellett. S a tervezetben szerepel még Skandinávia és Olaszország is.¹³ Németország 1 millió km² területű és 120 milliós népességű blokkot szándékozott szembeállítani a szövetségesekkel.¹⁴ Bár a Mitteleuropa-terveknek számos változata¹⁵ jelent meg, s a háború során is módosul a tervezet, valósággá az 1918. március 3-án a központi hatalmak és Szovjet-Oroszország között Breszt-Litovszkban aláírt békében vált.¹⁶ 1918. május 2-án pedig Berlin és Bécs Spában egy vámunió megteremtéséről szóló egyezményt írt alá.¹⁷ A háborús vereség a megállapodásokat semmissé tette. A vereség egyúttal Európa egyik legrégebbi monarchiája történetének a végét is jelentette. Bérenger szerint a szétesés rendkívül gyors volt, egy hónap alatt bekövetkezett.¹⁸

Fejtő Ferencnek azonban az a véleménye, hogy „*Ausztria nem felbomlott, hanem erőnek erejével szétbomlasztották...*”. Azt azonban Fejtő is elismeri, hogy konklúziójának nincs semmiféle gyakorlati jelentősége.¹⁹ A korábban feltett kérdésre, miszerint miért nem működött 1918-ban az európai egyensúly rendszer automatizmusa a Monarchia megmentése érdekében, megpróbálunk válaszolni. S mindjárt helyesbítenünk kell: az automatizmus 1918-ban is működött, csak ezúttal a Monarchia ellenében, mivel a győztesek úgy gondolták, hogy az egyensúlyt a Monarchia léte veszélyezteti.

A központi hatalmak veresége ellenére a német kérdés változatlanul a nemzetközi élet központi kérdése maradt. Ezért minden olyan tényezőt, amely a jövőben Németországot erősítheti, igyekeztek kiiktatni, így a Monarchiát is, mert Berlin potenciális szövetségesének tartották. Ahogy Fejtő írja: „*Azt gondolták, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia ... elválaszthatatlan Németországtól*”.²⁰ A Monarchia helyén ezért a nemzetállami törekvéseket támogatták. Ernest Denis a csehek nagy barátja meg is fogalmazta a La Grande Serbie című, 1915-ben megjelent munkájában: „*Az új Európa stabilitásának legelső feltétele Ausztria megszűnése.*”²¹ Úgy vélte, Bécs nem tud vállalkozni Németország ellenőrzésére, ellensúlyozására. Denis törekvése találkozott az 1910-es években formálódó ellenzéki francia politikával, amely az elnyomott kis nemzetek támogatására ösztönözte a hivatalos külpolitikát.²² Az első világháború előtt azonban ennek a politikának nem sok realitása volt, a háború végén annál inkább, s ez a politika a Monarchia felbomlásának irányába mutatott. Ez a helyzet azért érdekes, mert se Franciaország, se Nagy-Britannia terveiben egészen a háború végéig nem szerepelt a Monarchia felosztása. Sőt, Paléologue, petrográdi francia nagykövet egy Poincarénak, a köztársasági elnöknek készített feljegyzésében azt hangsúlyozza, hogy Párizsnak a Monarchia megőrzésére kell törekednie.²³ Egyedül Oroszágnál találkozunk a Monarchia átalakításának, megszüntetésének tervével. Szazonov orosz külügyminiszter 1914. szeptember 14-ei béketerve egy trialista, Ausztriából, Csehszlovákiából és Magyarországból álló átrendezést körvonalazott. Paléologue-gal beszélgetve pedig azt hangsúlyozta: „*Ausztria–Magyarországot föl kell darabolni.*”²⁴ Annak ellenére, hogy Párizs és London haditervei között ilyen cél nem szerepelt az elején, az antant oldalán háborúba lépő államokkal kötött szerződések azonban tartalmaztak a Monarchia rovására megvalósítandó területi változtatásokat. Ez már látható az olaszokkal 1915 tavaszán, de különösen a románokkal 1916 augusztusában kötött szerződésekben.²⁵

A Monarchiát érintő területi változások, s ezzel összefüggésben egy új Közép-Európa kialakítására való törekvés a háború második felében jól kitapintható a francia politikában.

1916-tól Párizs a lengyel kérdéssel kezdett foglalkozni, s nem véletlenül, mivel a központi hatalmak ez év november elején ismerték el az általuk létrehozott Lengyel Királyság autonómiáját, s ez része volt a német Mitteleuropa programnak is. Pierre de Margerie, a külügyminisztérium politikai ügyeinek direktora 1916. november 16-án már reagált a német lépésre. Felhívta a figyelmet Lengyelország jelentőségére az európai politikában, mivel itt akadályozható meg a franciák szerint végzetes Mitteleuropa program. Párizs mozgástere azonban korlátozott volt, mivel Oroszország a szövetségese volt, s a lengyel ügy orosz érdekszférába tartozott. Jól mutatja ezt a cárizmussal kötött utolsó szerződés, amely 1917. február 14-én jött létre Pokrowski orosz külügyminiszter és Paléologue nagykövet levélváltásával. A két fél megegyezett abban, hogy Oroszország maga dönt hatáiról Lengyelország és Ausztria irányában, a franciák pedig a keleti határaikat illetően kapnak szabad kezét.²⁶ Ezt az egyezményt azonban hiába kötötték meg, néhány nap múlva a cári rendszer összeomlott. Ez nagyobb mozgásteret adott Párizsnak, különösen azt követően, hogy az orosz Ideiglenes Kormány 1917. március 29-én elismerte a lengyelek függetlenségét. Ezzel a lengyel kérdés megszűnt orosz belpolitikai ügy lenni s kikerült a nemzetközi politikába. 1917. december 27-én Pichon külügyminiszter már egy független Lengyelország fontosságát hangsúlyozta. 1918. január 5-i beszédében Lloyd George brit miniszterelnök a lengyel etnikai határok helyreállítását kérte. Wilson amerikai elnök pedig január 8-án a 13. pontban szintén független lengyel államot kért, tengeri kijáráttal. 1918 elejére a szövetségesek egyetértettek abban, hogy helyre kell állítani Lengyelország függetlenségét. Margerie a lengyel ügyet fontosnak tartotta azért is, mert katonai utánpótlást adhat az antantnak, s ez különösen fontos volt akkor, amikor Oroszország gyakorlatilag kiesett a háborúból. A lengyel ügy azért is fontos volt, mert bátoríthatta a Monarchia függetlenségre törekvő szláv népeit.²⁷ Lengyelország ügyében még sok kérdés tisztázatlan maradt: hol legyenek a határok, melyik politikai erő kerüljön hatalomra, s hol legyen az új Lengyelország helye, mi legyen a szerepe a háború utáni európai rendben. Ez utóbbi azért is fontos volt, mert a francia diplomácia arra törekedett, hogy megőrizze az orosz szövetséget, hiszen Oroszország volt a legjobb ellensúlya Németországnak és szövetségi rendszerének. Az Ideiglenes Kormány még együttműködött Párizssal, a bolsevikok azonban nem. S bár Párizs még próbálkozott a fegyveres megoldással, hogy helyreállítsa cárizmust, de 1919-ben kiderült, a bolsevikokat nem lehet megdönteni. A francia külpolitika ezért arra kényszerült, hogy orosz politikáját egy közép-európaival váltsa fel. S ez nem volt könnyű, mivel a Monarchiával az első világháború előtt elsősorban pénzügyi akciói voltak a franciáknak. Clemenceau francia miniszterelnök maga is beismeri, hogy „nem volt osztrák politikánk, se nekem se másoknak”.²⁸ Megkönnyítette azonban a politikai vezetők munkáját, döntését az a tény, hogy 1911 óta Párizsba működött a kelet-európai nemzetiségeket összefogó szervezet, az Offices central des Nationalités, amelyet számos neves politikus és tudós támogatott, mint Paul Painlevé, Charles Seignobos, Edouard Herriot stb., akik már ekkor is fontos pozíciókban voltak. S a kelet-európai nemzetiségek un. emigrációs bizottságokat is létrehoztak, működtek Párizsban. Ilyen volt Roman Dmowski Lengyel Nemzeti Bizottsága, amelyet 1917-ben hozott létre. A románok 1918 szeptemberében szervezték meg a Román Egység Nemzeti Tanácsát. A cseh emigráció pedig 1916 februárjában hozta létre a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot. S bár a Délszláv Bizottság Londonban jött létre 1915 májusában, lapjuk, a Bulletin Yougoslave azonban Párizsban jelent meg.²⁹

1918 tavaszától aztán felgyorsultak az események. Április 8–10-én tartották meg Rómában a Monarchia elnyomott népeinek kongresszusát, ahol újra megfogalmazták a kettős monarchia feldarabolásának a programját, s a kongresszusra az antant hatalmak felhívatalos képviselőket küldtek. A francia kormány 1918. június 29-én a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot de facto kormányként ismerte, a Csehszlovák Légió³⁰ oroszországi tevékenysé-

gének köszönhetően. Augusztus 9-én az angol, szeptember 3-án pedig az amerikai kormány tett hasonló lépést. S bár Beneš 1918 októberében még nyugtalankodott amiatt, hogy a szövetségesek esetleg különbékét kötnek a Monarchiával, Philippe Berthelot azonban megnyugtatta: „*Ausztria-Magyarország eltűnésre ítéltetett, és semmi sem mentheti meg.*”³¹

I. Károly osztrák császár (IV. Károly, mint magyar király) október 16-án még kiadott egy felhívást, melyben a Monarchia szövetséges állammá való átalakítását hirdette meg, de ez már elkésett. Október 18-án Wilson elnök Burián közös külügyminiszter jegyzékére írt válaszában hangsúlyozta, hogy a birodalom népeinek kell a jövőjükéről dönteniük. A csehek október 28-án döntöttek: kikiáltották a Csehszlovák Köztársaságot. Sándor trónörökös 1918. december 1-jén a belgrádi királyi palotában proklamálta a szerbek, horvátok és szlovénok egy királyságban való egyesülését. A lengyel kormányzótanács 1918. október 7-én kiáltotta ki Lengyelország függetlenségét, november 22-én pedig a köztársaságot. Nagy Románia létrejöttéhez több dátumot kell megemlítenünk: 1918. április 9-én Besszarábia csatlakozott Romániához, Bukovina november 28-án, a gyulafehérvári Román Nemzeti Tanács pedig 1918. december elsején mondta ki Kelet-Magyarország Romániához való csatolását. Az Osztrák–Magyar Monarchia két meghatározó nemzete is önálló útra lépett 1918-ban. November 12-én Bécsben az ideiglenes nemzetgyűlés kikiáltotta az Ausztriai Német Köztársaságot. November 16-án pedig a magyar Nemzeti Tanács gyűlésén a tanács elnöke, Hock János Budapesten kihirdette Magyarország önállóságát, függetlenségét.³² A Habsburg Birodalom története ezzel véget ért.

A háború alatt mindkét hadviselő fél terveiben szerepelt Európa középső és keleti felének az átalakítása. Az új térképet természetesen a győztesek rajzolták meg. Ismét megjelent Lengyelország, melynek területe az 1921-es rigai békét követően 387 000 km² lett. A történelemben először került fel a térképre a 140 397 km² területű Csehszlovákia. A háború eredményeként megvalósult a délszláv egység Szerb–Horvát–Szlovén Királyság néven, melynek területe 248 665 km² lett. S ugyancsak a háborúnak köszönhetően jött létre a 295 049 km² területű Nagy Románia.³³ Ezek az országok alkották a háborút lezáró versailles-i békerendszer kedvezményezettjeit. A másik oldalán álltak a vesztesek: a 82 000 km² területű Ausztria és a 92 000 km² nagyságú Magyarország. A háborút lezáró békeszerződések után azonban kiderült, hogy az új Közép-Európa számos feszültség forrása, és a térség potenciális veszélyt jelent az európai békére.

JEGYZETEK

1. Mit kezdjünk Közép-Európával? Kerekasztal beszélgetés. Európai utas, 2007/2. 9. A vita során a résztvevők hangsúlyozták, hogy többféle és változó Közép-Európa fogalom van forgalomban.
2. A nemzetközi kapcsolatok rendszereiről, az európai egyensúly rendszerről néhány munka: Allain, Jean-Claude–Guillen, Pierre–Soutou, Georges-Henri–Theis, Laurent–Vaïsse, Maurice: Histoire de la diplomatie française II. De 1815 à nos jours, Perrin, Paris 2005. Burchill, Scott–Linklater, Andrew (with Devetak, Richard–Paterson, Matthew–True, Jackie): Theories of International Relations, St. Martin's Press, New York 1996. Diószegi István: A hatalmi politika másfél évszázada, 1789–1939, História, Budapest, 1994. Huntzinger, Jacques: Introduction aux relations internationales, Éditions du Seuil, Paris 1987. Jacquier, Bernard: Relations internationales I. Les acteurs du système international, Presses Universitaires de Grenoble, 1993. Majoros István: Franciaország és a nemzetközi kapcsolatok rendszere az első világháború előtti évtizedekben, Világtörténet, 1985/4. Majoros István: Vereségtől a győzelemig. Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében (1871–1920), ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2004. Ormos Mária–Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945, Janus/Osiris, Budapest 1999. Renouvin, Pierre–Duroselle, Jean-Baptiste: Introduction à l'histoire des relations internationales, Armand Colin, Paris 1991. Telò, Mario: Relations

- internationales. Une perspective européenne, Institut d'Études Européennes, Éditions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 2010.
3. Ormos-Majoros: 104. Kosáry Domokos: Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben, História, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1999. 73–84.
 4. Raymond Poidevin: Les origines de la première guerre mondiale, PUF, Paris, 1975. Dépêche de Jules Cambon, Berlin, 3 mai 1914. document 6. 23.
 5. Il faut sauver l'Autriche même au prix d'une guerre générale. Lettre de Jagow (secrétaire d'Etat aux Affaires étrangères) à Lichnowsky (ambassadeur d'Allemagne à Londres), 18 juillet 1914. Poidevin (1975): document 13. 32–33.
 6. David Fromkin: Le dernier été de l'Europe. Qui a déclenché la Première Guerre mondiale? Grasset, Paris, 2004. 53–54.
 7. Fromkin: 68–69.
 8. Jean Béranger: Histoire de l'Empire des Habsbourg 1273–1918, Fayard, Paris, 1990. 696.
 9. A Balkán nyugati részén Bécs meg akarta erősíteni pozícióit, és Szerbiát Montenegrót és Albániát is ellenőrzése alá akarta vonni. Galántai József: Az első világháború, Gondolat, Budapest, 1980. 329. A délszláv kérdés a háború végén is komoly vitákat okozott, anélkül, hogy megoldották volna. Az 1918. május 30-ai minisztertanács jól mutatja a véleménykülönbségeket. Burián közös külügyminiszter ellenezte, hogy a délszláv térséget beillesszék az Osztrák–Magyar Monarchiába. Wekerle miniszterelnök Dalmáciát Horvátországhoz akarta csatolni, de Bosznia-Hercegovina corpus separatumként Magyarországhoz került volna Horvátország ellensúlyozására. Seidler osztrák miniszterelnök a délszláv egységet a Monarchián belül javasolta létrehozni Bosznia-Hercegovina, Horvátország és Dalmácia részvételével. Ez azonban egy trialista átalakítást jelentett volna. Bosznia-Hercegovina tartományfőnöke viszont Szerbia és Montenegró annektálását javasolta, hogy a délszláv egységet a Monarchián belül valósítsák meg. Galántai József: A Habsburg-monarchia alkonya. Osztrák–Magyar dualizmus 1867–1918. Kossuth, Budapest, 1985. 344–345.
 10. Galántai (1980): 329. Galántai (1985): 345–346.
 11. Andrássy Gyula gróf: Diplomácia és világháború, Göncöl-Primusz, Budapest, 1990. 96.
 12. Andrássy: 99.
 13. Jacques Droz: Les causes de la Première Guerre mondiale. Essai d'historiographie, Seuil, Paris, 1973. 70.
 14. Archives du Ministère des Affaires étrangères – Paris (MAE) Europe 1918–1940. Allemagne vol. 372. ff.102-117. N° 1323. Septembre 1918. L'historique du problème du rapprochement économique entre l'Allemagne et l'Autriche-Hongrie.
 15. Néhány munka a Mitteleuropa-tervekről: Irinyi Károly: Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás, Akadémiai, Budapest 1973. Soutou, Georges-Henri: L'or et le sang. Les buts de guerre économiques de la Première guerre mondiale, Fayard, Paris 1989. Romsics Ignác: Magyarország helye a német Délkelet-Európa-politikában, IN: Romsics Ignác: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében, Osiris Budapest 1996. Majoros István: Párizs és a német Mitteleuropa-terv az első világháború végén – Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára, Pannonica, Budapest 2003. Lendvai L. Ferenc: Közép-Európa koncepciók, Áron Kiadó, Budapest 1997.
 16. A breszti békének köszönhetően Közép- és Kelet-Európa német befolyás alá került, s a Franciaország keleti része, illetve a Finnország és a Kaukázus térsége közti vonal között létrejött német Mitteleuropa. A békében Szovjet-Oroszország jelentős területeket veszített: ez a balti térséget, lengyel, finn, illetve a Kaukázuson túli területeket jelentette. Lásd, Lengyel István: A breszt-litovszki tárgyalások, Budapest 1975. Lengyel István: Forradalom és diplomácia, Budapest 1987.
 17. MAE Europe 1918–1940. Allemagne vol. 372. ff. 20–27. Lausannes, 2 juillet 1918. Les négociations économiques de Salzbourg.
 18. Jean Béranger: L'Autriche-Hongrie 1815–1918. Armand Colin, Paris, 1994. 175.
 19. Fejtő Ferenc: Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása, Atlantisz, Budapest, 1997. 365.
 20. Fejtő: 361.

21. Romsics Ignác: Détruire ou reconstruire l'Autriche-Hongrie? Franciaország dunai politikájának dilemmája a XX. század elején. IN: Romsics Ignác: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében, Osiris, Budapest 1996. 17.
22. Soutou, Georges-Henri: Jean Pélissier et l'Office Centrale des Nationalités, 1911–1918: un agent du gouvernement français auprès des nationalités. IN: Recherches sur la France et le problème des nationalités pendant la première guerre mondiale (Pologne, Ukraine, Lithuanie), sous la direction de Georges-Henri Soutou, Presses de l'Université de Paris-Sorbonnes, 1995. 15–16.
23. Hovi, Kalervo: Cordon sanitaire or barrier de l'Est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy 1917–1919, Turku 1975. Annales Universitatis Turkuensis tom 135. 55–56.
24. Paléologue, Maurice: A cár országa a nagy háborúban, Genius kiadás, é. n. I. köt. 259. 1915. január 1. Szazonov terve mellett meg kell említeni a jövő Európájának a térképét, amely ugyancsak 1914 őszén jelent meg Moszkvában, s ezen Csehország és Magyarország önálló államként szerepel. 1914. szeptember 15-én tette közzé Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg, az orosz hadsereg főparancsnoka az Ausztria–Magyarország népeihez intézett kiáltványát. Ebben Erdély és Dél-Bukovina Romániához, Isztria és Dél-Tirol pedig Olaszországhoz tartozik. Ausztria és Magyarország független államként szerepel. Az utóbbi azért, mert Oroszország így akarta jóvátenni 1849 hibáját. Valójában az orosz főparancsnok kiáltványával a Monarchia népeit akarta megosztani, s ezzel is gyengíteni Bécs helyzetét. Fišera, Vladimir Claude: Les peuples slaves et le communisme de Marx à Gorbatchev, Berg international, Paris 1992. 102–103. Galántai (1980): 340.
25. A szerződés az olaszoknak ígéri többek között Trentinót, Triesztet, az Alpokon inneni Tirolt, egész Isztriát, illetve Dalmácia tartományt, s még több kisebb területet. Az 1914 októberében kötött orosz–román szerződés már Romániának ígerte semlegessége fejében Erdélyt. Az 1916-os szerződés 4. pontja írja le a leendő román határokat, amely a „*Prut folyónál, a jelenlegi román-orosz határ egyik Novoszelce közelében levő pontjánál kezdődik, és a Prut folyó mentén Galícia határáig, a Prut és a Cseremos folyó összefolyásáig húzódik. Ezután a galíciai – bukovinai és a galíciai – magyar határ vonalát követi Sztógig. Innen kezdve a Tisza és a Vizo vízválasztójának vonalán halad, eléri a Tiszát... valamivel magasabban annál a helynél, ahol a Vizo beleömlik. Ettől a ponttól kezdve a Tisza völgyén ereszkedik tovább, egészen addig a pontig, ahol a Szamos a Tiszába ömlik... Ezután déli és délnyugati irányban húzódik, egészen egy Debrecen-től keletre 6 kilométer távolságra levő pontig. Itt eléri a Köröst, 3 kilométerrel két ágának összefolyása alatt... Ezután érinti a Tiszát... Szegedtől északra... Aldza alatt a vonal a Tisza folyását követi, egészen a Dunába ömléséig, végül pedig a Duna völgyében haladva, eléri Románia jelenlegi határát...*”. Urbán Aladár (szerk.): Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény, 1/2. Tankönyvkiadó, Budapest 1970. 805. 817. Lásd még, Raffay Ernő: A vajdaságoktól a birodalomig. Az újkori Románia története, JATE, Szeged, 1989. 135–136.
26. Mourin, Maxime: Les relations franco-soviétiques 1917–1967, Payot, Paris, 1967. 21–22.
27. Hovi: 72–73.
28. A francia miniszterelnök, Clemenceau ezt akkor írja Berthe Zuckerkandlnak, a barátnőjének, amikor utolsó levelében a hölgy Bernből 1918-ban ezt írja: „*Georges, tudom, hogy büntetésből tönkre akarod tenni Ausztriát. De azt is tudom, hogy ez igazságtalan, mert az én népem nem felelős vezetőinek a tévedéseiért.*” Clemenceau ekkor jegyzi meg, hogy Franciaországnak nem volt osztrák politikája. Előtte azonban ezt is elmondja: „*Amikor kihírdették a népek önrendelkezési jogát Ausztria sorsa megpecsételődött. ... Én azok közé tartoztam, akik kímélték...*” Duroselle Jean-Baptiste: Clemenceau, Fayard, Paris 1988. 811.
29. A jelzett bizottságokkal kapcsolatban néhány munka: Grumel-Jacquignon, François: La yougoslavie dans la stratégie française de l'Entre-deux-Guerres (1918–1935). Aux origines du mythe serbe en France, Peter Lang, Bern 1999. Ádám Magda: A kisantant és Európa 1920–1929, Akadémiai, Budapest 1989. Ádám Magda: Edvard Beneš IN: Arcképek kettős tükörben, Ádám Magda és Josef Hanzal tanulmánya, Nap Kiadó, Dunaszerdahely 1996. Ormos Mária: Padovától Trianonig, 1918–1920, Kossuth, Budapest 1983. Herczegh Géza: A szarajevói me-

- rénylettől a potsdami konferenciáig. Magyarország a világháborús Európában 1914–1945, Magyar Szemle Könyvek, Budapest, 1999. Beneš, Edvard dr.: Nemzetek forradalma, Bratislava–Pozsony, 1936. Mamatey, Victor S.–Luža, Radomir: La République tchécoslovaque 1918–1948. Une expérience de démocratie, Librairie de Regard, Paris 1987. Masaryk, Thomáš Garrigue: A világforradalom 1914–1918, Európa, Budapest 1990. Tymowski, Michał: Une histoire de la Pologne, Les Editions noir sur Blanc, Librairie polonaise, Paris 1993. Gulyás László: Edward Beneš: Közép-Európa koncepciók és a valóság, Attractor, Máriabesnyő, Gödöllő, 2008. Gulyás László: Benes statesman or charlatan? The plans and the reality 1908–1948. Corvinus Publishing, Toronto–Buffalo, 2008. Majoros István: Vereségtől a győzelemig. Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében 1871–1920. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2004.
30. A Légiót 1917. július 24-én az Ideiglenes Kormány engedélyezte a Masarykkal és Štefaníkkal kötött egyezményben. Eredetileg a nyugati frontra szállították volna az oroszországi cseh erőket. Az 1918. május 14-i cseljabinszki lázadás következtében azonban a Csehszlovák Légió elfoglalta a transzszibéria vasutat, s ezzel olyan stratégiai helyzetbe került Oroszországban, hogy az antant jobbnak látta Oroszországban tartani ezt az 50–70 ezres, viszonylag jól felszerelt katonai erőt, hogy felhasználhassák a szovjet rendszer megdöntésére. Időközben ugyanis a nyugati frontra egyre nagyobb számban érkeztek az amerikai erők. MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 817. Tchèques en Sibérie 1918–1919. Annexe N° 1. Bradley, J. F. N.: La Légion tchécoslovaque en Russie 1914–1920. Paris 1965. Majoros István: A Csehszlovák Légió, Párizs és az orosz polgárháború, Múltunk, 1990/4. Majoros István: Párizs és Oroszország 1917–1919, Szekszárd, 1999.
31. Barré, Jean-Luc: Le Seigneur-Chat. Philippe Berthelot 1866–1934, Plon, Paris 1988. 331.
32. Károlyi Mihály 1918. október 16-án a parlamentben felirati javaslatot terjesztett elő, melynek első pontja „*a Politikailag, katonailag, gazdaságilag önálló és minden más államtól független Magyarország.*” volt. Pár nap múlva ezt törvényjavaslatként nyújtotta be, melyben a közjogi kapcsolat megszüntetését kéri. „*1.§. Magyarország ősi függetlenségének teljes visszaállítása. 2. §. Az 1867. évi XII. t.-c. hatályát veszti és az 1848. III. t.-c. alaján kell kormányozni. Minden hadügy a magyar hadügyminiszternek, minden pénzügy a magyar pénzügyminiszternek hatáskörébe tartozik. Kiegészítésként a magyar külügyminiszteri tárca felállíttatik.*” Tisza István október 22-i beszédében kijelentette: „*magyar ember ma csak a teljes függetlenség álláspontjára helyezkedhetik.*” Október 26-án megjelent az előző nap megalakult Nemzeti Tanács proklamációja, melynek második pontja így szól: „*Magyarország teljes függetlenségének a kimondása.*” Az ország függetlenségét egyébként Károly király már megígérte s ezt Wekerle október 16-án, Tisza pedig október 17-én a képviselőház ülésén bejelentette. A következő lépésben I. Károly osztrák császár november 11-én lemondott a trónról. Ezt követően báró Wlassics Gyula a magyar főrendiház elnöke Eckartsau osztrák faluba utazott – a király ekkor itt tartózkodott – s november 13-án megkapta Károly mint magyar király lemondó nyilatkozatát: „*Nem akarom, hogy személyem akadályul szolgáljon a magyar nemzet szabad fejlődésének ... Ennél fogva minden részvételről az államügyek vitelében lemondok és már eleve elismerem a döntést, mellyel Magyarország jövőendő államformáját megállapítja.*” November 16-án került sor Hock János bejelentésére Magyarország önállóságáról, függetlenségéről. Juhász Nagy Sándor: A magyar októberi forradalom története (1918. okt. 31.–1919. márc. 21.), Cserépfálvi, 1945. 167–168. 172. 194. 215. 306. 308.
33. Románia területi növekedését jól mutatja, hogy a háború előtt 137 903 km² volt a kiterjedése. A győztesek elégedettek voltak az új rendezéssel, s ez Románia esetében jól látható. A Románia határainak megállapításával foglalkozó bizottságban résztvevő Emmanuel de Marton földrajztudós 1921-ben így írt erről: „*Az új Románia a nagy háború eredményeként megjelenő nemzeti eszme egyik legszerencsésebb alkotásaként jelenik meg. Az Al-Duna medencéjének földrajzi, etnikai és gazdasági feltételei között ezt nehéz lett volna jobban megvalósítani.*” Ter Minassian, Taline: *Les géographes français et la délimitation des frontières balkaniques à la Conférence de la Paix en 1919*, Revue d'histoire moderne et contemporaine, avril-juin 1997/252–286. Románia egyébként hálás volt Martonnak: 1929-ben a Kolozsvári Egyetem díszdoktora, majd a város díszpolgára lett. De hálás volt Mathias Berthelot tábornoknak is, aki újjászervezte a román hadsereget: birtokot kapott Erdélyben, s egy falu is a nevét viseli – Général Berthelot.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ádám Magda (1989): A kisantant és Európa 1920–1929. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ádám Magda (1996): Edvard Beneš IN: Arcképek kettős tükörben, Ádám Magda és Josef Hanzal tanulmánya, Nap Kiadó, Dunaszerdahely.
- Allain, Jean-Claude–Guillen, Pierre–Soutou, Georges–Henri–Theis, Laurent–Vaïsse, Maurice (2005): Histoire de la diplomatie française II. De 1815 à nos jours, Perrin, Paris.
- Barré, Jean-Luc (1988): Le Seigneur-Chat. Philippe Berthelot 1866–1934, Plon, Paris.
- Bradley, J. F. N. (1965): La Légion tchécoslovaque en Russie 1914–1920. Paris.
- Burchill, Scott–Linklater, Andrew (with Devetak, Richard–Paterson, Matthew–True, Jackie (1996): Theories of International Relations, St. Martin's Press, New York.
- David Fromkin (2004): Le dernier été de l'Europe. Qui a déclenché la Première Guerre mondiale? Grasset, Paris.
- Diószegi István (1994): A hatalmi politika másfél évszázada, 1789–1939, História, Budapest.
- Fejtő Ferenc (1997): Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása, Atlantisz, Budapest.
- Fišera, Vladimir Claude: Les peuples slaves et le communisme de Marx à Gorbatchev, Berg international, Paris 1992.
- Galántai József (1985): A Habsburg-monarchia alkonya. Osztrák–Magyar dualizmus 1867–1918. Kossuth, Budapest.
- Galántai József (1980): Az első világháború, Gondolat, Budapest.
- Grumel-Jacquignon, François (1999): La Yougoslavie dans la stratégie française de l'Entre-deux-Guerres (1918–1935). Aux origines du mythe serbe en France, Peter Lang, Bern.
- Gulyás László (2008): Edward Beneš: Közép-Európa koncepciók és a valóság, Attractor, Máriabesnyő, Gödöllő.
- Herczegh Géza (1999): A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Magyarország a világháborús Európában 1914–1945, Magyar Szemle Könyvek, Budapest.
- Hovi, Kalervo (1975): Cordon sanitaire or barrier de l'Est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy 1917–1919, Turku 1975. Annales Universitatis Turkuensis tom 135.
- Huntzinger, Jacques (1987): Introduction aux relations internationales, Éditions du Seuil, Paris.
- Irinyl Károly (1973): Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás, Akadémiai, Budapest.
- Jacques Droz (1973): Les causes de la Première Guerre mondiale. Essai d'historiographie, Seuil, Paris.
- Jacquier, Bernard (1993): Relations internationales I. Les acteurs du système international, Presses Universitaires de Grenoble.
- Jean Bérenger (1990): Histoire de l'Empire des Habsbourg 1273–1918, Fayard, Paris.
- Jean Bérenger (1994): L'Autriche-Hongrie 1815–1918. Armand Colin, Paris, 1994.
- Juhász Nagy Sándor (1945): A magyar októberi forradalom története (1918. okt. 31.–1919. márc. 21.), Cserépfalvi. Budapest.
- Kosáry Domokos (1999): Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben, História, MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Lendvai L. Ferenc (1997): Közép-Európa koncepciók, Áron Kiadó, Budapest.
- Lengyel István (1987): A breszt-litovszki tárgyalások, Budapest 1975. – Forradalom és diplomácia, Budapest.
- Majoros István (1985): Franciaország és a nemzetközi kapcsolatok rendszere az első világháború előtti évtizedekben, Világtörténet, 1985/4. szám.
- Majoros István (1990): A Csehszlovák Légión, Párizs és az orosz polgárháború, Múltunk, 1990/4.
- Majoros István (1999): Párizs és Oroszország 1917–1919, Szekszárd.
- Majoros István (2003): Párizs és a német Mitteleuropa-terv az első világháború végén – Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára, Pannonica, Budapest.
- Majoros István (2004): Vereségtől a győzelemig. Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében (1871–1920), ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

- Mamatey, Victor S.–Luža, Radomir (1987): La République tchécoslovaque 1918–1948. Une expérience de démocratie, Librairie de Regard, Paris.
- Mit kezdjük Közép-Európával? Kerekasztal beszélgetés. Európai utas, 2007/2. 9.
- Mourin, Maxime (1967): Les relations franco-soviétiques 1917–1967, Payot, Paris.
- Ormos Mária–Majoros István (1999): Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945, Janus/Osiris, Budapest.
- Ormos Mária (1983): Padovától Trianonig, 1918–1920, Kossuth, Budapest.
- Raffay Ernő (1989): A vajdaságoktól a birodalomig. Az újkori Románia története, JATE, Szeged.
- Renouvin, Pierre–Duroselle, Jean-Baptiste (1991): Introduction à l'histoire des relations internationales, Armand Colin, Paris.
- Romsics Ignác: Magyarország helye a német Délkelet-Európa-politikában. IN: Romsics Ignác: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében, Osiris Budapest.
- Soutou, Georges-Henri (1996): Jean Pélissier et l'Office Centrale des Nationalités, 1911–1918: un agent du gouvernement français auprès des nationalités. IN: Recherches sur la France et le problème des nationalités pendant la première guerre mondiale (Pologne, Ukraine, Lithuanie), sous la direction de Georges-Henri Soutou, Presses de l'Université de Paris-Sorbonnes, 1995.
- Soutou, Georges-Henri (1989): L'or et le sang. Les buts de guerre économiques de la Première Guerre mondiale, Fayard, Paris.
- Telò, Mario (2010): Relations internationales. Une perspective européenne, Institut d'Études Européennes, Éditions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles.
- Ter Minassian, Taline (1997): Les géographes français et la délimitation des frontières balkaniques à la Conférence de la Paix en 1919, Revue d'histoire moderne et contemporaine, avril-juin 1997.
- Tymowski, Michał (1993): Une histoire de la Pologne, Les Editions noir sur Blanc, Librairie polonaise, Paris.

Források

- Andrássy Gyula gróf (1990): Diplomácia és világháború, Göncöl-Primusz, Budapest.
- Archives du Ministère des Affaires étrangères – Paris (MAE) Europe 1918–1940. Allemagne vol. 372.
- Archives du Ministère des Affaires étrangères – Paris Europe 1918–1940. Allemagne vol. 372.
- Archives du Ministère des Affaires étrangères – Paris – MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 817.
- Beneš, Edvard dr. (1935): Nemzetek forradalma, Bratislava–Pozsony.
- Masaryk, Thomáš Garrigue (1990): A világforradalom 1914–1918, Európa, Budapest.
- Paléologue, Maurice (é. n.): A cár országa a nagy háborúban, Genius kiadás, I. köt.
- Raymond Poidevin (1975): Les origines de la première guerre mondiale, PUF, Paris.

HAJDÚ ZOLTÁN*

**BIRODALMAK, SZÖVETSÉGI RENDSZEREK, AVAGY INTEGRÁCIÓK
ÉPÜLTEK KÖZTES-EURÓPÁBAN 1914–2004 KÖZÖTT?
(TÖRTÉNETI-POLITIKAI FÖLDRAJZI ESSZÉVÁZLAT)**

*THERE WERE FORMING EMPIRES, ALLIANCE STRUCTURES OR
INTEGRATIONS IN EAST-CENTRAL EUROPE BETWEEN 1914–2004?*

ABSTRACT

History of Europe between 1914-2004 was very complicated from the points of views of territorial processes. In 1914 some historical empires ruled the territory of the East-Central Europe. After the First World War peace regulations East-Central Europe was divided for small „national states”, infact for small multinational states.

During the first part of the Second World War Germany ruled nearly the whole Europe, at the end of the War East-Central Europe took part of the Soviet ruled area. After the end of Cold War countries of East-Central Europe turned to be members of NATO and European Union.

„We have no eternal alliens,
and we have no perpetual enemies.
Our interests are eternal and perpetual,
and those interests it is our duty to follow”
(Lord Palmerston, brit külügyminiszter,
majd miniszterelnök, 1848)

1. Bevezetés

Ha egy pillantást vetünk Európa, s benne Köztes-Európa 1914. és 2004. évi államföldrajzi térképére (politikai térfelosztására), akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az „államföldrajzi dominó” alapegységei szinte teljes mértékben újjárendeződtek, birodalmak tűntek el, államok keletkeztek és szűntek meg a két szemrevételezési időszakban.

Ha nem csak az alapegységeket vesszük szemügyre, hanem a különböző jellegű államok közötti, illetve államok fölötti térszerveződéseket, szövetségeket, integrációkat, tömörüléseket, akkor ezen a szinten is alapvető átalakulást regisztrálhatunk a két időmetszetet összehasonlítva.

Nem eshetünk a földrajzi determinizmus hibájába, hiszen a vizsgált 100 évben a természetföldrajzi környezet alapvető elemei nem alakultak át, sőt a földrajzi helyzet meghatározó tényezői is alig módosultak. A ma ismét divatos geopolitikai megközelítések alig adnak választ a folyamat lényegére, ezzel együtt sem szabad teljesen figyelmen kívül hagyni azokat. Nem a földrajzi tényezők elsődleges hatása felől kell közelítenünk a folyamathoz, hanem gazdasági, társadalmi és politikai érdekek mentén kereshetjük a válaszokat.

* Hajdú Zoltán tudományos tanácsadó – MTA KRTK.

Rövid áttekintésünk elsődleges célja annak a politikai térfejlődési folyamatnak a rövid értelmezése, melynek induló és záró keretei (az I. világháború kezdete, illetve a vizsgált térség belépése az Európai Unióba) „világosak”, ugyanakkor a mintegy 100 év alatt lejátszódó folyamatok, s különösen azok mozgató rugói korántsem egyértelműen látszanak. Nem elsősorban kartográfiai dokumentálásra törekszünk,¹ hanem a folyamatok vélelmezett mozgató erőinek a bemutatására.

2. Természetes állapot volt-e a „birodalmi Európa” politikai térstruktúrája és „birodalomközi szövetségi rendszere” 1914-ben?

Az európai politikai térfejlődés több évszázados folyamatában a „birodalmi” és a „kis-állami” korszakok egyaránt megjelentek. A XIX. századi nagy modernizációs időszakban az európai társadalmak jelentős része az államterület erőteljes és erőszakos bővítésére törekedett, más társadalmak a történetileg megszerzett „nagyter” konszolidálására, míg a magukat elnyomottnak tartó társadalmak a „nemzetállam” létrehozására törekedett.² Így legalább három féle törekvéssel kell számolnunk, amelyek a legtöbb területen keresztezték egymást.

A franciák hegemonisztikus törekvéseinek (Napóleon) koalíciós (célszövetségi) keretek közötti megakadályozása alapvetően új helyzetet teremtett a kis- és nagy győztesek számára egyaránt. Az Anglia által érvényesített hatalmi egyensúly politikája és egyfajta kollektív biztonságra való törekvés egy időszakra meghatározóvá vált. (A kontinentális zárlat a gazdasági kapcsolatok politikai, katonai, hatalmi korlátozását jelentette szinte a teljes európai kontinensre kiterjedő hatásokkal.)

Ha Köztes-Európa szempontjából nézzük a korszak térszerkezetét, akkor mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy az Oroszország és Németország között elhelyezkedő térségben a „külső hatalmak” (Anglia, Franciaország) mellett a „nagyter-határoló” peremhatalmak (Oroszország, Németország, Olaszország) és a „belső birodalmak” (Habsburg, Török) egyaránt érdekelték voltak. Ezek az országok eltérő érdekeket, s időnként változó tartalmú célokat, s hangsúlyokat érvényesítettek a térségben. (Ha tételelesen végig nézzük az egyes hatalmak államközi, szövetségi kapcsolatépítési törekvéseit, azok rövid idő alatt is bekövetkező változásait, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy számukra is „iránymutató” volt Lord Palmerston megfogalmazásának a lényege.)

A Lengyelország korábbi felosztásában érdekelt három birodalom (Porosz, Orosz, Habsburg) 1914 előtt a kialakult területi rend fenntartásában volt érdekelt. Ennek akár logikus következménye is lehetett volna a három császár szövetsége, ha ezek a birodalmak csak Lengyelország kérdésben lettek volna érdekeltek. A három birodalom területi, demográfiai, térszerkezetbeli pozíciójában eltérő súllyal volt jelen a közös lengyel érdekeltség, így az nem lehetett kizárólagos szempont. (A lengyel függetlenedési törekvések, felkelések az orosz területeken jelentek meg elsődlegesen.)

A német és az olasz egység létrejötte lényegi érdekátrendeződést hozott Köztes-Európában is. Az új Németország (a II. Birodalom, hogy a történeti folytonosság tudatosuljon a környezet minden szereplőjében) némi ütemkülönbséggel egyszerre kezdett európai és világpolitikai érdek-érvényesítésbe. Ennek során egyszerre keresztezte Oroszország, Anglia és Franciaország területi érdekeit. Ugyanakkor a Balkán területét „nyitva hagyta” más hatalmak számára. Ott csak a Berlin–Bagdad vasút megépítésében és működőképeségének folyamatos fenntartásában volt közvetlenül érdekelt.

Az olaszok érdeklődése fokozatosan nőtt Köztes-Európa és főként a Balkán iránt. Az új Itália érdekkörének megfogalmazásakor szintén megjelent a történeti folytonosságra való

utalás inkább, semmint teljes körű törekvés. Az ország inkább Afrikában kereste a hatalmi ambícióinak megélését, gazdasági, politikai érdekérvényesítési útját.

A belső struktúrájában újrafogalmazódó Habsburg Birodalom az Osztrák-Magyar Monarchia elsősorban a Balkán felé fordult, nem voltak világhatalmi, világpolitikai, önálló gyarmatosítási törekvései.

Oroszország egyrészt megszabadult az amerikai kontinensen korábban megszerzett pozícióitól (Alaszka eladása az USA számára), másrészt pedig egyre tudatosabban veszélyeztette Anglia közép-keleti és indiai pozícióit. Az „európai periféria” (Lengyelország, a Balkán) fontos maradt Oroszország számára, de évtizedekig úgy tűnt, hogy az ázsiai viszonyok fogják meghatározni európai mozgáskörét, szövetségformáló pozícióit.

A Török Birodalom az európai területein részben kimaradt a nagy napóleoni „átrendezésből”, így az újjárendeződés sem érintette alapvetően. A Török Birodalom (a korszakban már Európa beteg embereként emlegetve) a status quo fenntartásában volt érdekelt. A törökök szembesültek először az elnyomott nemzetek felkeléseivel, amelyek közül a görögök sikerre is vitték mozgalmukat. A görög függetlenségi mozgalom kiszélesedő sikere, majd a szerb, bolgár, román törekvések előbb „kicsipkézték”, majd az I. balkáni háborúban jelentős részben felszámolták területi rendjét, a II. balkáni háborúban már részben újra is osztották a korábbi török uralom alatt álló területeket.

A XIX. századi modernizációs időszak végére a Köztes-Európában kialakult birodalmi struktúra fokozatosan egyszerre kérdőjeleződött meg belülről és kívülről. Az 1900-as évektől egyre világosabbá vált, hogy új küzdelem bontakozott ki a térség belső újrafelosztásáért, amely sajátos módon egybekapcsolódott Európa többi részének, sőt az egész világnak a területi újrafelosztásáért folyó küzdelemmel.

A balkáni háborúk jelezték, hogy Délkelet-Európában a „középkori birodalmi struktúra megbukott”, mert nem volt képes adekvát választ adni a modernizációs kihívásokra, a birodalmról kisállamira változó térségben (1. ábra) a kisállami keretek közötti modernizáció csak külső (nagyhatalmi segítséggel) volt végiggondolható.

1. ábra. Európa államhatárai 1914-ben

Forrás: Juhász Vilmos szerk. (é. n.) A régi és új Európa atlasza. Budapest, Dante Kiadása

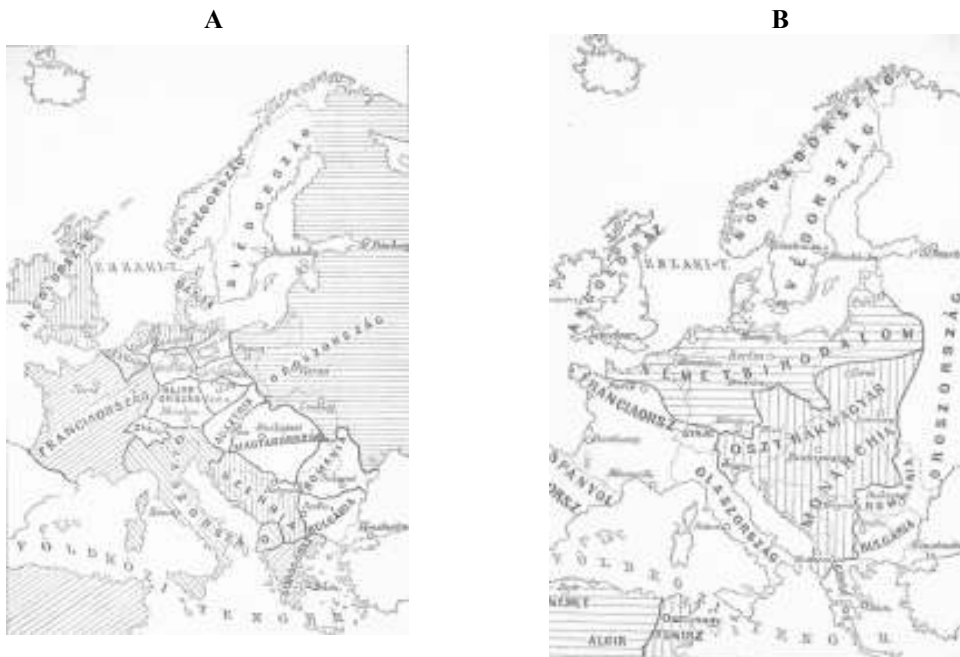
3. Az „eredendő bűn” (az I. világháború) és a területi újrafelosztás következményei

Az I. világháború időszakára létrejött birodalmi szövetségek (Antant, Központi Hatalmak) sok tekintetben célszövetséget képeztek, ugyanakkor belülről érdektagolt szövetségek is voltak. A régi imperialista birodalmak (Brit, Francia, Orosz, melyek a Föld területének, népességének, gazdaságának, erőforrásainak döntő részét birtokolták) képeztek egy részben irracionálisnak tekinthető (már csak nyers nagyságmutatóik alapján is) szövetséget az „új igénylővel”, alapvetően a Német Birodalommal (mely szinte minden tekintetben – leszámítva talán a pillanatnyi katonai erősszpontosítást – kisebb és gyengébb volt) szemben.

A korabeli erőviszony-számbavételek szerint a háború kezdetekor az antant a Föld szárazföldi területének felét, Európáénak 70%-át uralta. A birodalmi antant összlakossága mintegy 846 millió fő volt, a Föld lakosságának úgyszintén a fele, míg Európa lakosságából 271 millió főt foglalt keretbe, a kontinens lakosságának 69%-kát. A Központi Hatalmak a Föld lakosságszámából 157 millió főt (7,6%), Európából 126 millió főt (28%) tudhattak kereteik között.³

A „Nagy Háború” időszakára kialakult ellentétáló végül is Köztes-Európában, a Balkánon „szakadt”. Az osztrák trónörökös szarajevói meggyilkolásából keletkező osztrák–szerb vita vezetett el a Nagy Háború kirobbanásához, a körkörös hadüzenetekhez. Ebből nem következtethetünk arra, hogy a térség volt az érdekütközések elsődleges célterülete minden hatalom, illetve szövetségi rendszer számára, de arra igen, hogy Köztes-Európa, mint megosztott birodalmi periféria néhány kis „ütköző állammal” önmagában véve is külön ellentmondásokat és feszültségeket hordozott.

2. ábra. Az európai határok várható változása az antant (A), illetve a központi hatalmak győzelme (B) esetén

Forrás: Bátky Zsigmond (1915): Ellenségeink országfelosztó tervei. In: Bátky Zsigmond (szerk.) 1915: Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1916. évre. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt. pp. 163–167.

A korszak szereplői számára nem csak a politikai elit, hanem a középiskolák szintjén is viszonylag korán világossá vált, hogy a háború Európa (2. ábra) és a Világ területi, népeségi, gazdasági, erőforrás-újrafelosztásáról szól. Mivel a háború végül is az Antant győzelmével fejeződött be az újraosztás globális méreteiben csak korlátozott, Köztes-Európában viszont alapvető volt (3. ábra), ennek a szövetségnek az értékrendjét szolgálta.

Az I. világháború után a győztesek és a vesztesek politikai és hatalmi mozgásköre erősen korlátozottá vált. A győztesek a Nemzetek Szövetsége (Népszövetség) életre hívásával és remélt eredményes és hatékony működésével „befagyasztani” igyekeztek a világháború után létrejött területi struktúrákat mindenütt, így Köztes-Európában is. Ehhez szövetségesre leltek a megnövelt területű (Románia, Szerbia) avagy az újonnan létrehozott (Csehszlovákia, Lengyelország) államokban.

A „nagy szövetségek” mellett adott államcsoportok létrehoztak kisebb érdekszövetségeket. Ezek közül Magyarország számára a legtragikusabb a Kisantant volt. Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia szinte minden tekintetben (gazdasági, politikai stb.) teljesen bekerítette az országot, „szabad kijárata” csak Ausztria irányában volt.

3. ábra. Köztes-Európa államhatárai 1920 után

Forrás: Juhász Vilmos szerk. (é. n.): ugyanott

A két világháború közötti időszak államközi, „szövetségépítő” folyamatait lényegileg meghatározta a veresége és megalázásába bele nem nyugvó Németország (majd 1933 után a III. Birodalomként Hitler agresszív állama) viszonylag gyors gazdasági, majd katonai regenerálódása, valamint a Párizs-környéki békéből, azok garantálásából „kihagyott” Szovjetunió megerősödése, európai hatalmi tényezővé válása.⁴

A magát „kiszemmisítettnek érző fasisztává váló, korábbi „kis győztes” Olaszország megváltozó viszonya az európai és az afrikai folyamatokhoz. Globális szinten fontos, de Köztes-Európa szempontjából csak áttételes jelentőségű Japán politikai és hatalmi orientációváltása is.

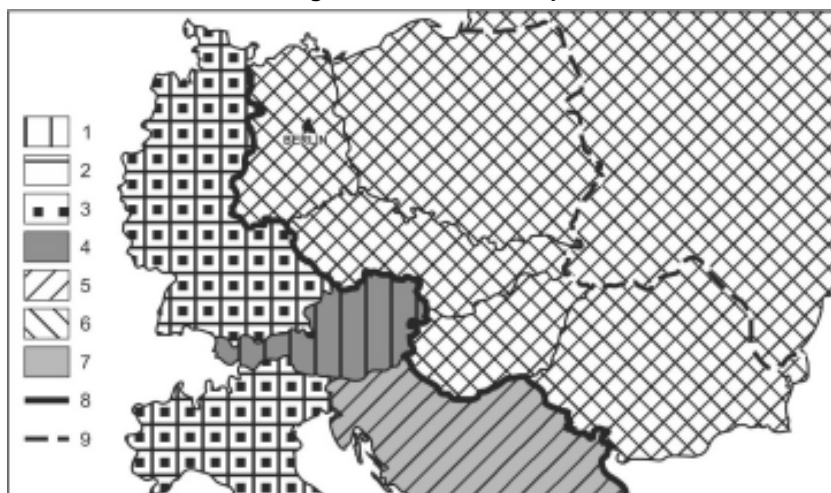
4. Új győzelem, új berendezkedés, a megosztott Európa 1945-1990

Az I. világháborús békeszerződésekkel szemben nem az európai országok voltak a meghatározóak a II. világháború utáni folyamatokban (bár Anglia és Churchill kísérletet tett erre), hanem egy „külső”, az USA, és egy részben „belső” eurázsiai hatalom, a Szovjetunió.⁵ A világháború után nem jött létre átfogó, minden országot felölelő békerendszer (lényegében a győztesek nem tudtak megállapodni a legalapvetőbb, hosszabb távú kérdésekben), s ez különös kérdéseket hordozott mind Németország, mind pedig Japán esetében. Az ENSZ létrehozása és belső szervezetének, tényleges és végrehajtható döntési mechanizmusának antidemokratikus kialakítása (a Biztonsági Tanács öt állandó tagjának kitüntetett pozíciója) a háború utáni állapotok máig tagtó befagyasztását eredményezte.

Köztes-Európa szemszögéből a korábbi helyzet alapvetően megváltozott, a Szovjetunió katonailag lényegében megszállta az egész térséget, sőt Németország keleti részét is. A térségen belüli államhatárok rendezésében a Szovjetunió meghatározó szerepet játszott, nem csak önmaga tekintetében. Az új (Lengyelország, Csehszlovákia), illetve visszaállított (magyar–román, magyar–csehszlovák, magyar–jugoszláv) határok társadalmi legitimációja minden országban csak a politikai elit szintjén történt meg.

A két „szuper-győztes” (Szovjetunió, USA) fokozatosan szuperhatalommá vált, s mindkettő érdekeltté vált a megszállt területek „szövetséges integrálásában” (USA – NATO, a Szovjetunió – Varsói Szerződés). Ez azt jelentette, hogy Európa nyugati területei fokozatosan betagozódtak az USA gazdasági, politikai, katonai érdekszférájába, míg a Szovjetunió által megszállt területek a Szovjetunió szatellit-államaivá váltak.

5. ábra. A megosztott Köztes-Európa 1989-ben

Forrás: Hajdú Zoltán, saját szerkesztés.

Mindkét szuperhatalomnak kialakultak vitái a saját befolyási övezetében. A nyugati övezetben ezek alapvetően a súrlódás szintjén maradtak, pl. az USA–Franciaország vitája a NATO kérdésében, a görög–török feszültség folyamatos kezelése, addig a szovjet keleti övezetben ezek szintje sokkal veszélyesebb volt (Jugoszlávia 1948, Magyarország 1956, Csehszlovákia 1968). Itt is találhatunk békésebb megoldásokat Albánia és Románia esetében.

Köztes-Európa országai mind gazdaságilag (KGST 1949), mind pedig katonailag (Varsói Szerződés 1955) lényegében a Szovjetunióra fűződtek fel, egymással csak korlátozott

kapcsolatokat alakíthattak ki. Lényegében korlátozott függetlenséggel rendelkeztek minden tekintetben (pl. Brezsnyev-doktrína) ezek az országok, így valójában egyfajta birodalmi perifériaként határozhatjuk meg helyzetüket.

A Szovjetunió folyamatos katonai készséget tartott fenn, jelentős hadgyakorlatokat hajtott végre a Varsói Szerződés legtöbb országában (5. ábra), de a korabeli ünnepi beszámolókból kimaradtak a Szovjetunió „katonai rendteremtései” a térségben.

6. ábra. A Szovjetunió „harckészültsége” Köztes-Európában

Forrás: Pataki István–Sterl István (1980): Negyedszázad a szocializmus és a béke szolgálatában. (A Varsói Szerződés 25 éve. Ünnepi kötet.) Budapest, Zrínyi Kiadó

A szovjet érdekszférába tartozás, illetve a szovjet katonai jelenlét társadalmi legitimációjáról az egész térségre vonatkozóan nem beszélhetünk. Csak a párt- és állami vezetés, a „szovjet birodalmi elit” részéről volt ez a kapcsolatrendszer legitimált, a társadalmak inkább csak tudomásul vették, mintegy beletörődtek a kialakult helyzetbe.

Ezen országok számára a Szovjetunió globális meggyengülése, válságba kerülése hozta el a „kiszabadulás” lehetőségét, majd valóságát. A Szovjetunió a hidegháború egyértelmű veszteseként lényegében háború nélkül feladta Köztes-Európát, majd Oroszország a Szovjetunió felbomlása után elveszítette több évszázados „cári perifériáját is”.

5. Háború nélküli győzelem a Hidegháborúban és Köztes-Európa „Nyugattá válik” 1991–2004

Az 1945–1949 között kialakult szovjet birodalmi periféria intézményrendszeri (KGST, Varsói Szerződés, kétoldalú megállapodások) hihetetlenül rövid idő alatt felbomlottak. Ott állt Köztes-Európa a hatalmi senkik földjén, s többféle válaszcímű bontakoztak ki a viták. A semleges zóna, illetve egyes országok esetében a semleges státusz megteremtése érdemi vitákat hozott, de végül is a nemzetközi körülmények alakulása ezt a megoldást levette a napirendről. A „belső megoldásról” rövid időn belül kiderült, hogy Lengyelország nem képes betölteni a hatalmi vákuumot, a visegrádi hármak, majd négyek együttműködése így csak korlátozott lehetett. Végül a „külső megoldások” kerültek előtérbe, mindegyik ország a „lenini út után” elindult az „európai úton”, s ha némi időbeli különbséggel is, de beérkezett az euró-atlanti rendszerbe.

Mindegyik országban sor került az új szövetségi rendszerbe való belépés társadalmi legitimációjának a biztosítására. Magyarország esetében módosítani kellett ugyan a népszavazási törvényt a NATO és az EU népszavazás sikere és eredményessége érdekében, de azt mondhatjuk, hogy a társadalom politikailag aktív része nagy többséggel legitimálta a csatlakozásokat, s ez ebből a szempontból minden tekintetben fordulópont a magyar „szövetségi kapcsolatformálások történetében”.

Magyarország esetében az 1999. évi NATO tagság már az új szövetségi rendszer próbájává vált. A Szerbia elleni légi háborúban Magyarország közvetlenül nem, de a légtérnek átengedésével ténylegesen részt vett. Mint már annyiszor az ország történetében most is bebizonyosodott, hogy a mindenkori szövetséget (legyen az formálisan bármennyire is demokratikus és társadalmilag legitimált) a szövetség vezető hatalmának érdekei és céljai határozzák meg. A kis államok általában „társutas” szerepre kényszerülnek.

A 2004-ben bekövetkező EU csatlakozások egyszerre kínáltak lehetőségeket és hordoztak kihívásokat. A csatlakozó köztes-európai országok némileg eltérő eredményességgel alkalmazkodtak az integráció lehetőségeihez.

6. Összegzés

Köztes-Európa történetének meghatározó tartalmi eleme a vizsgált korban az, hogy a kis nemzetek sem a birodalmak perifériáin (1914 előtt), sem pedig a birodalmi perifériák kisállami felosztása után sem váltak igazán önálló hatalmi tényezővé.

A II. világháború alatt német, majd utána szovjet megszállás alá kerültek. A német megszállás rövid idő alatt hozott létre hatalmas demográfiai károkat (holokauszt), míg a szovjet megszállás hosszú távon éreztette negatív hatásait.

Az 1999. évi NATO, majd a 2004. évi EU csatlakozás az egész térség történetében példánélküli módon, társadalmi legitimáció mentén zajlott le, ugyanakkor mindkét szervezet egyszerre hordoz lehetőségeket és bizonyos kényszereket.

JEGYZETEK

1. Pándi Lajos szerk. (1995): Köztes-Európa, 1756–1997. Térképgyűjtemény. a térséget szinte mindenre kiterjedően „feltérképezte, bemutatta.
2. A Kárpát-medence vonatkozásában lásd Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
3. További statisztikai adatokat közöl Nagy Miklós Mihály (2014): Magyarország az első világháborúban. Térképek történeti áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest.
4. A folyamatot bemutatja Ormos Mária–Majoros István (1999): Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945, Janus/Osiris, Budapest. 287–398. old.
5. Erről bővebben lásd Fischer Ferenc (2001): A megosztott világ. A kelet-nyugat észak-dél nemzetközi kapcsolatok főbb vonásai. 1941–1991. Dialóg Campus. Pécs–Budapest.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh J. (é. n./1941): A háborús világ térképei. Negyven térképpel A Magyar Népművelők Társasága Kiadása. Budapest
- Dodds, K.–Kuus, M.–Sharp, J. eds. (2013): The Ashgate research companion to critical geopolitics. Burlington etc. Ashgate.
- Fischer Ferenc (2001): A megosztott világ. A kelet-nyugat észak-dél nemzetközi kapcsolatok főbb vonásai. 1941–1991. Dialóg Campus. Pécs–Budapest.
- Gulyás L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Juhász V. szerk. (é. n.) A régi és új Európa atlasza. Dante Kiadása. Budapest.
- Nagy M. M.: Magyarország az első világháborúban. Térképek történeti áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Ormos M.–Majoros I. (1999): Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945, Janus/Osiris, Budapest.
- Pándi L. szerk. (1995): Köztes-Európa, 1756–1997. Térképgyűjtemény. Teleki László Alapítvány. Budapest.
- Parker, G. (2014): Western geopolitical thoughts in the twentieth Century. Routledge. London.
- Pataki I.–Sterl I. (1980): Negyedszázad a szocializmus és a béke szolgálatában. A Varsói Szerződés 25 éve. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Taylor, P. J. (ed.) (1993): Political geography of the twentieth Century: a global analysis. John Wiley and Sons. New York.
- Venier, P. (2010): Main theoretical currents in geopolitical thought in the twentieth Century. – <https://espacepolitique.revues.org/1714>. pp. 1-13. Letöltés 2015. október 1.

DR. SUBA JÁNOS*

UTAZÁS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ALATT

TRAVELING IN THE WORLD WAR I.

ABSTRACT

Before the war, passport and visa became common for those who traveled abroad. During the war, traveling into and across the country was limited for foreigners. Restrictions came into force within the territory of the country and the operational areas. It meant the introduction of various traveling documents, which were different for civil individuals and soldiers. This way they could filter the travellers as well as control them. Special traveling documents were used: there were ones to get into the operational areas, to move within, to leave them and to enter and stay in the occupied territories. An other paper was required to travel into the allied states. The validity of these documents applied to the defined theatre of war and the operational area within it, as well as a certain period of time.

Bevezetés

A XIX. század második felében, Az Európai országokban általánossá vált, hogy az ország határát átlépő, külföldre utazók részére általában „Útlevel” és az illető ország hatóságai által adott beutazási vagy átutazási engedély (vízum) kellett. Háborúban a külföldiek be- és átutazását szigorították, illetve a belföldi utazásokban – különösen a hadműveleti területekre – korlátozásokat vezettek be, amelyek elsősorban a különböző utazási okmányok bevezetésében, kiadásában realizálódtak. Az utazási okmányok kiadása elsősorban a politikai megbízhatóság szerinti az utazók szűrését, használatuk pedig az utazók ellenőrzést szolgálták.

A monarchia katonai és polgári vezetése külön utazási okmányokat rendszeresített a háborúban a következő utazásokra: a hadműveleti területekre való beutazás, a hadműveleti területeken belül való mozgásra, a hadműveleti területekről való kiutazásra, a megszállt területeken való utazásra, a szövetséges államokba (Németországba, Bulgáriába, Törökországba) és a semleges külföldre való utazások alkalmával.¹ Ezek az okmányok érvényességük meghatározott hadszíntérre,² és ezen belül hadműveleti területre³ terjedt ki. Érvényességük (időtartalmuk) is korlátozott volt.

Az Osztrák–Magyar Monarchia a háború területét (a hadszínteret), a hadműveleti területeket földrajzilag osztotta fel.⁴ Így beszélhetünk az Északkeleti hadszíntérrel (Orosz–román front), Délkeleti hadszíntérrel (Balkáni front), Délnyugati hadszíntérrel (Olasz front).

A hadszíntéren belül még megkülönböztettek külső és belső hadműveleti területeket. A külső és belső hadműveleti terület felosztása természetesen a mindenkor hadműveleti-harcászati helyzet függvényében alakult. Ezért állandóan változott, amelyet a Honvédelmi Minisztérium hivatalos lapjában, a Rendeleti Közlönyben (továbbiakban: RK.) állandóan közétettek és folyamatosan aktualizáltak.⁵ A hadműveleti terület belső és külső határai a

* Dr. PhD Suba János térképtárvezető – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár, Budapest.

fronthelyzetnek megfelelően folyamatosan változtak.⁶ Ez a felosztás különböző katonai vezetési struktúrák, katonai-közigazgatási feladatkörök területi elhatárolását is jelentette.

Az utazási okmányokat többféle módon tudjuk csoportosítani. Egyrészt felhasználó szerint:

1. katonai,
2. polgári személyek.

Másrészt az utazás célja szerint:

1. hadművelleti területen (beutazás, területen való mozgás, területekről való kiutazás),
2. megszállt területen (beutazás, mozgás, kiutazás),
3. külföldön: szövetséges, illetve semleges államok beutazás, tartózkodás).

1. Hadművelleti területeken való mozgás

1. 1. Katonai személyek utazásai a hadművelleti területeken „hadrakelt seregnél”

A hadművelleti területeken való utazásokhoz a legfontosabb okmányok a *«menetlevél»*, a *«nyílt parancs»*, és a *«szabadságolási igazolvány»* volt. A katonai személyek utazására a menetlevél és nyíltparancs szolgált.

A *«menetlevél»* a vasúti menetjegy hitelezését szolgálta.⁷ A *«nyílt parancs»* a különböző szervek figyelmét hívta fel arra, hogy a szolgálatilag utazó egyént utazásában támogassák. Ezen okmányok rendeltetése nem téveszthető össze az utazást és a személyazonosságot igazoló más okmányokkal. Ezen okmányokat minden olyan katonai parancsnokság, hatóság és intézet kiállíthatta, melynek parancsnoka vagy főnöke tiszt vagy katonai tisztviselő volt.⁸

Minden igazoló okmánynak tartalmaznia kellett a következő adatokat: a kiállító parancsnokság (hatóság, intézet) megjelölését, a kiállításához alapul szolgáló ügyirat vagy jegyzőkönyv számát, a személy(ek) megnevezését, felsorolását, aki(k)nek kiállították az okmányt. Az utazó életkorát, az utazás okát és célját a kibocsátott rendelet (számának és keltének) feltüntetésével, ha csak (ezeket kivételesen) nem kellett titokban tartani. Az utazó személyek számát és ezek kíséretét, az utazás megkezdésének napját, a bevonulás helyét, az érvényességének időtartamát; a kiállító parancsnoknak világosan olvasható aláírását, a kiállító parancsnokság (hatóság, intézet) kerek bélyegzőjét. Az orvosi vizsgálat *«Orvosilag megvizsgáltatott, ragály- és feregmentesnek találtatott»* szövegű záradékát. Valamint annak meghatározását, hogy az útiköltségek készpénzzel fizetik, vagy hitelezni kell.⁹

A hadrakelt sereghez tartozó polgári személyek igazoló okmányait még a következő záradékkal kellett ellátni *«A tulajdonos a hadrakelt sereghez tartozik, az utazás a hadiközigazgatás számlájára történik»*.¹⁰ Minden igazoló okmány bal alsó sarkában a tulajdonos sajátkezü aláírásának ott kellett lennie.

Ha az igazoló okmányt vasúti utazásra használták fel, akkor vörös írással, vagy pecsétel a következőket kellett tartalmaznia: *„Vasúti utazásoknál az állomásbélyegzővel ellátandó.»* *«Bei Eisenbahnfahrten ist der Stationsstempel beizu bringen.»*

Az igazoló okmányok adatainak helyességéért, a kiállító szerv teljes felelősséget viselt. Az okmányok elvesztését a kiállító parancsnokságnak azonnal be kellett jelenteni.¹¹ Az utazási okmányokat, az utazás teljes befejezése után kellett beküldeni, vagy az okmányt kiállító parancsnokságnak vagy az előjáró parancsnokságnak. Az okmányokkal történő visszaéléseket szigorúan büntették.

Katonai személyek és a hadrakelt sereg kíséretében lévő személyek vasúti utazásoknál csak azokat a kocsikat vagy kocsirészeket használhatták, amelyek *«Csak katonák számára,*

beteg vagy sebesült katonai személyek» felírással voltak megjelölve. Ezekben, a kocsikban-kocsirészekben csak olyan polgári személyek utazhattak, akik a velük együtt utazó katonai személyeknek a hozzátartozói vagy ápolói voltak. A vasúti futárok számára meghatározott kocsirészekben, csak a futárok és kísérőik léphettek be.

Minden olyan helyen, ahol pályaudvar-parancsnokság volt, az összes utazó katonai személynek jelentkezni kellett. A pályaudvar-parancsnokságnál felfektetett „*jelentéskönyv-be*” regisztráltatták magukat. Ez a bejelentkezés helyettesítette a (város) katonai állomás (tér) parancsnokságnál való jelentkezést.¹² Ezért minden változást (pl: esetleges lakásváltoztatás) be kellett jelenteni a pályaudvar parancsnokságnak.

A hadrakelt seregtől Németországba utazó (szabadságolt) katonai személyek számára útlevél nem volt szükséges. Elegendő volt egy «Nyílt parancs», amelyen a tulajdonos aláírását a kiállító parancsnokság bélyegzője hitelesítette.¹³ Az igazoló okmányon fel kellett tüntetni, hogy a szabadságolt Németországban az egyenruhát hordhatja. Azonban a német jelentkezési szabályokat be kellett tartani.¹⁴

A német hadsereghez tartozók, vagy egyenruhában levő német állami tisztviselők számára, akik a monarchiába egyenként utaztak elég volt egy, az előljáró hatóságuk által kiállított írásbeli igazolvány az utazás okának, céljának és tartamának feltüntetésével ez lehetett szabadságolási igazolvány, állítási parancs stb.

A német tisztek számára elég volt a személyazonosságuk igazolása, pl.: illetékkönyv, vagy tiszt által aláírt és szolgálati pecséttel ellátott igazolvány.

Bulgáriába történő utazáshoz a tisztek számára útlevél nem kellett, elegendő volt a «Nyílt parancs».

Azok a tisztek, akik „Nyílt parancsal» Törökországba utaztak az utazásnál az útlevél helyett, csak egy a Bécsi török követség által láttamozott személyazonossági okmányra, vagy egy a követség által kiállított igazolványra volt még szükségük.

Legénységi állományú egyének útlevél nélkül csak csoportokban utazhattak olyan tiszt vezetésével, aki «Nyílt parancsal» volt ellátva.

1.2. Katonai személyek utazási okmányai

1.2.1. Szabadságolási igazolvány

Ebben az okmányban fel kellett tüntetni a szabadságolás okát: vetési, aratási, üdülési, „növendéki, családi okokból stb.¹⁵ Katonai személyek szabadságának engedélyezésénél, a hadrakelt seregnél, és a hátszágban, a mögöttes országrészben megvonták a katonai személyek szabadságolásának határvonalát.¹⁶ A szabadságolások e határvonalig, a megjelölt helyekre is engedélyezhetők voltak.¹⁷ A megszállott területeken csak a Lublini katonai főkormányzóság területére engedélyeztek szabadságot.¹⁸ Vetési és aratási szabadság esetén a honvédelmi minisztérium esetenként szabályozta a határvonalakat.¹⁹ Járványok estén, a ragályos betegségek miatt rövidebb időre tilos területeket esetenként külön rendeletekben közölték.²⁰ A megengedett területekre engedélyezett szabadságolásokat esetenként ideiglenesen többször korlátozták.²¹ Esetenkénti elbírálás esetenként (külön méltánylást érdemlő esetekben) engedélyezték Lussinba a szabadságokat, de az odautazás csak Fiumén áttörhett.²²

Különleges esetekben – megbízható személyek számára – olyan helyekre is engedélyezhetek szabadságolásokat, amelyek a megadott határokon túl az ellenség felé feküdtek. Ilyenkor a hadsereg-parancsnokság (hadügyminisztérium, hadügyminisztérium tengerészeti csoportja, m. kir. honvédelmi minisztérium, cs. kir. Hadügyminisztérium, katonai főkormányzóság), amelynek a területén a szabadságot kérők tartózkodtak előzetesen, egyeztettek azzal a hadsereg-parancsnoksággal, (Katonai főkormányzósággal, Temesvári és

Nagyszebeni cs. és kir. katonai parancsnoksággal), amelynek a területén a szabadságolási hely található. A tiltott területekre engedélyezett szabadságoknál, az igazolványon fel kellett tüntetni azt a számot, amely alatt az illetékes parancsnokság a szabadságoláshoz hozzájárult, nehogy a szabadságolt a tiltott terület határának átlépésénél ennek hiányában visszatérésre kényszerítsék.²³

Külföldi szabadságokat, Németország kivételével – a hadrakelt sereghez tartozó leányegységi személyek számára – a háború tartama alatt, nem engedélyezték. A tisztek és hasonállásúak szabadságolására a haderegőparancsnokság hozzájárulását mindig kikérték.

1.2.2. Igazolvány – Trieszt városába való belépésre

Trieszt város területére való belépéshez, a «Nyílt parancson», vagy az egyéb utazási okmányon kívül, még a 330. tábori postaszámú «Útlevelállomás» (Passierscheinstelle), külön igazolványára is szükséges volt. Ez volt az „Igazolvány” – *Trieszt városába való belépésre*.

1.2.3. Igazolvány – Tisztiszlógák számára (Legitimation für officersdiener)

A gazdáikat, kísérő tisztiszlógákat, ha nem rendelkeztek külön menetokmánnyal, akkor külön igazolvánnyal látták el. Az *Igazolvány (Tisztiszlógák számára)* a menetlevélhez (nyílt parancshoz, szabadságolási igazolványhoz) állították ki. A tisztiszlóga nevét, a tiszt (tisztviselő) nevét, rendfokozatát, illetékes állománytestét, és az útvonalat tartalmazta. Az igazolvány 1917-től kéthasábos (magyar és német nyelvű) lett.

1.3. Polgári személyek utazásai

1.3.1. Polgári utazási okmányok

1.3.1.1. Osztrák császárság területén használatos okmányok

1.3.1.1.1. Útlevel

A polgári személyek utazásaira – a külső és belső hadművelleti területeken – különböző polgári és katonai okmányokra volt szükség. A külső hadművelleti területeken, egy a polgári életben rendszeresített valamely okmányra, a belső hadművelleti területeken – ezen túl – még a katonai hatóságok által rendszeresített valamelyik igazoló okmányra.²⁴

A külső hadművelleti területen – a mögöttes országrész és a külső hadművelleti terület közötti határok átlépésénél – a következő okmányok egyikét kellett bemutatni:

Az Osztrák császárság területén: Az **Útlevelet**, amely szabályszerű fényképpel, a tulajdonos sajátkezű aláírásával és az útlevelet kiállító hatóság pecsétjével volt hitelesítve. Az útlevelben feltüntették az utazás okát, és a következő záradékot: «Gültig zum Betreten (Verlassen) des weiteren Kriegsgebietes (einschliesslich der Rückreise) bis.... (Maximum drei Monate)». A 14 éven aluli gyermekeknek útlevel nem volt szükséges, ha kísérettel utaztak. Az Ő adataikat a kísérőjük útlevelébe vezették be (vezeték-, keresztnév és koruk feltüntetése) Az útlevelet a politikai- és rendőrhatalóságok, külföldön a cs. és kir. külképviseletek (útlevelhatóságok) állították ki.

A Monarchia területén tartózkodó külföldiek számára az engedély megadása a külképviseleti hatóságaik (konzulátus) a belföldi útlevelhatóság láttamozásával történt. A külföldi hatóságok által a külföldön kiállított útlevelek esetében, valamint a svájci vagy román határon való visszautazás esetén – olyan útlevellel, amely visszautazásra nem volt érvényes – a cs. és kir. külképviseleteknek (konzulátus, követség, kirendeltség) láttamozni kellett.

A monarchia másik felén a magyar, horvát-szlavón és a bosznia-hercegovinai útlevélhatóságok által kiállított fényképpel ellátott *«Igazoló jegyek»* az «útlevelet» helyettesítették. Ezt az osztrák területen elfogadták.

1.3.1.1.2. Hivatalos (vasúti) igazolvány

A tényleges udvari-, állami- és vasúti alkalmazottak és hozzátartozóik számára, valamint a tényleges katonai személyek hozzátartozói és a cs. kir. jegyzők számára, fényképpel és a tulajdonos sajátkezű aláírásával ellátott *hivatalos (vasúti) igazolvány* volt.

1.3.1.1.3. Személyazonossági lap

A tényleges tisztek és katonai tisztviselők hozzátartozóik számára, amely egy hivatalosan hitelesített fénykép volt.

1.3.1.1.4. Idéző végzés

Egy a közigazgatási- vagy bírói hatóság által kibocsátott érvényes, az illető tartózkodási helyétől az idéző hatóság székhelyéig való utazásra szolgáló okmány, ha a tartózkodási hely községi előjárója, a megidézett azonosságát aláírással és hivatalos pecséttel igazolta, és ha az idéző a végzést az idézettel aláíratta.

1.3.1.1.5. Személyazonossági igazolvány (a határ- és „szomszédos” forgalomnál)

(Identitatabescheinigung) a hadművelleti területen a határ- és „szomszédos” forgalomnál rendszeresített okmány volt. Határforgalom és „szomszédos forgalom” alatt a mögöttes országrész és a külső hadművelleti területen fekvő, ezzel határos községek közötti oda-vissza forgalmat értették. Ehhez elegendő volt, egy a lakóhely szerinti illetékes községi előjáróság, községi (kör) jegyző, kivételesen az első fokú rendőrhatalóság által kiállított *«Személyazonossági igazolvány»*, amelynek érvényessége egy hónap volt, és amelyet meglehetősen hosszabbítani lehetett. Ezt az igazolványt csak az ott állandó tartózkodási hellyel rendelkező lakosoknak volt szabad kiadni, aki politikailag megbízható volt és utazása ellen „aggály nem forog fenn”. 1917-től az igazolvány két hasábos (magyar, német) és két oldalas lett neve *„Személyazonossági igazolvány a helyi forgalomra (Identitatabescheinigung für den Lokalverkehr)»* nevet viselte. A második oldalon a személyleírás és a különös ismertetőjel szerepelt).

1.3.1.2. Magyar Királyság területe, Bosznia-Hercegovina

Az itt rendszeresített okmányok a következők voltak:

1.3.1.2.1. Útlevel

A szabályszerű, fényképpel és sajátkezű aláírással és az útlevélhatóság hitelesítésével ellátott útlevel, amelyet a belügyminisztérium állított ki.

1.3.1.2.2. Igazolójegy

Ezt az első fokú rendőrhatalóság állította ki. Ezt a négy oldalas okmány az útlevel és a kék utazási igazolvány helyett volt. Ennek az útlevelhez hasonlóan az utazás okát és célját, valamint *«Érvényes a külső hadművelleti terület határvonalainak átlépésére.....-ig»*, (legfeljebb három hónapig) záradékot kellett tartalmaznia magyar és német nyelven. *«Igazoló-jegyen»* rajta kellett lennie a tulajdonos sajátkezű aláírásának, vagy a jobb mutatóujja lenyomatának. Osztrák területekre való utazásnál, az *«Igazolójegy»*-eken a fénykép is elő volt írva a 14 éven aluli gyermekek részére, ha kíséretben nem volt szükséges útlevelre, ő adataikat a kísérelő útlevelébe vezették be.

1.3.1.2.3. Hivatalos igazolvány (vasúti igazolvány)

A tényleges udvari-, állami-, megyei-, városi- vagy vasúti alkalmazottak és hozzátartozók számára, valamint a tényleges katonai személyek hozzátartozói és országgyűlési képviselők számára, fényképpel és a tulajdonos sajátkezű aláírásával ellátott **vasúti igazolvány** volt.²⁵

1.3.1.2.4. Igazolvány a magyar főrendiház tagjai számára

Ezt a belügyminisztérium állította ki fényképpel volt ellátva.

1.3.1.2.5. Személyazonossági lap

A tényleges tisztek és katonai tisztviselők hozzátartozói számára egy hivatalosan hitelesített fénykép volt.

1.3.1.2.6. Idéző végzés

Egy közigazgatási- vagy bírói hatóság által kibocsátott okmány, olyan mint Ausztriában volt.

1.3.1.2.7. Személyazonossági igazolvány a határ- és „szomszédos” forgalomnál

Ez a rendszeresített okmány, ugyanaz volt, mint az osztrák területeken.

Az természetes, hogy a hadművelleti körletbe való utazásra a Magyarországon tartózkodó osztrák állampolgárok számára «Igazolójegyet» éppúgy megadták, mint az Ausztriában tartózkodó magyar állampolgárok számára az «Útlevelet».

A külső hadművelleti terület határain belül semmiféle utazási korlátozás nem volt. Mégis az volt az általános „kötelezettség”, hogy e területen belüli utazásnál mindenki egy a személyét igazoló okmányt (útlevelet, igazolványi lapot – mindkettőt akkor használhatták, ha azokban a hadművelleti terület határának átlépésére a záradékban kitűzött határidő már lejárt – vasúti igazolványt, munka- vagy cselédkönyvet stb.) hordott magánál, és igazolás-kor bemutatta.²⁶ Kivételt képeztek a külső hadművelleti terület Horvát-Szlavonországban, ezek területén való utazások alkalmával, ugyanazok az igazoló okmányok kellettek, mint a mögöttes országrész és a külső hadművelleti körlet határainak átlépésénél.

A belső hadművelleti terület határainak átlépéséhez szükséges volt, egy a polgári hatóság által kiállított igazoló okmányra.²⁷

1.3.2. Katonai hatóságok által kiállított okmányok a polgári személyeknek

A polgári hatóságok által kiállított okmányok mellett egy külön katonai engedélyre volt szükség, amelyet a hadsereg főparancsnokság által erre felhatalmazott parancsnokságok állítottak ki. A belső hadművelleti területre érvényes utazási okmány kiállításra azok a hadseregparancsnokságok voltak illetékesek, amelyeknek területén volt található az utazási cél. A belső hadművelleti területből, a külső hadművelleti területre, illetve a mögöttes országrészekbe, azon hadseregparancsnokságok, amelyeknek területén az utazást kérelmező tartózkodási helye volt található. Ha az utazás több hadsereg területére terjedt ki, akkor a hadseregfőparancsnokság hírszerző osztályának (AOK.-Nachr.Abt.) az engedélye kellett.

1.3.2.1. Útlevél – Katonai engedély a belső hadművelleti terület határának átlépésére

A belső hadművelleti területen való utazásra, a katonai engedélyt «Útlevél» alakjában adták meg. Ezt vörös papíron nyomtatták. (Ezért piros útlevélnek nevezték.) A katonai útlevél tartalmazta az utazás okát, célját, útvonalát, az utazás megkezdésének pontos adatait, valamint az uta-

zási célon való tartózkodás előre látható tartamát. Ha az engedélyt többszöri utazásra, illetve visszautazásra is érvényes volt, akkor ezt külön feltüntették az útlevelemben. A bélyegmentes útlevelel a belső hadművelleti területre előírt záradékkal ellátott és a már felsorolt polgári igazoló okmányok (útlevelel, igazolójegy stb.) egyikével volt érvényes. Az útlevelet kiállító hatóságok, csak teljesen kifogástalan, politikailag megbízható személyek útleveleire (igazolójegyére) vezették rá az előírt záradékot. Az útlevelel és a rávezetett záradék képezte az alapját a katonai engedély megadásának.

Az utazásra a kérvényeket általában írásban nyújtották be. Sürgős esetekben, a kérvényező tartózkodási helyén levő katonai hatóságtól vagy a politikai hatóságtól távirati úton is kérhette a katonai engedély megadását, ekkor a távirat szövegében kellett megnevezni az utazás okát és célját, valamint igazolni kellett, hogy megvan a szabályszerűen kiállított és megfelelően láttamozott útlevelel (igazolójegy).

Nagyon sürgős esetben távirati úton is adtak utazási engedélyt. Ilyenkor a távirat töltötte be az útlevelel szerepét, azzal a megjegyzéssel, hogy «a távirat, mint útlevelel érvényes.» (Telegramm gilt als Passierschein.) Ekkor a távirat a bal alsó sarkán a tulajdonosnak (az engedélyt kapónak) alá kellett írni, és ezt a táviratot kézbesítő hatóság aláírásával és bélyegzőjével kellett hitelesíteni. Ezt hívták **«távirati útlevelelnek»**.

1.3.2.2. Szolgálati megbízás (Dienstauftrag)-megbízólevelél

A hivatalos udvari-, állami- és vasúti alkalmazottaknak stb. a belső hadművelleti területen végrehajtott szolgálati utazásaikra nem kellett – a már ismertetett – külön katonai engedély, amennyiben a szolgálati hatóságuk írásbeli hivatalos megbízólevelével igazolták magukat. A «Szolgálati megbízás» egy, az állami, polgári hatóság szolgálati megbízása volt, egy meghatározott vonalra és időre, amely tartalmazta a hivatalos szerv előjárójának aláírását és a hivatalos pecsétjét. Ez azonban a fronton (csapatok körletében) – azaz azon a területen, mely az arcvonal és a csendőrsorfal (kordon) között volt, még szolgálati megbízás alapján – történő szolgálati utazásokra sem jogosított fel.

A belső hadművelleti terület határain belül a „helyi forgalomnál” a „határ- és szomszédos” forgalomnál már ismeretét «Személyazonossági igazolványt» kellett használni.

1.3.2.3. Útiigazolvány a belső hadművelleti területen belül távolsági forgalomra

Olyan utazásoknál, amelyek a helyi forgalmat meghaladtak – ha a belső hadművelleti terület határainak átlépésére előírt igazoló okmányokat még nem kapták volna meg – akkor egy kék színű «utazási igazolványt» kellett kérni.²⁸ Ez volt az **«Utazási igazolvány» (Reiselegitimation) – a belső hadművelleti terület határán belüli távolsági forgalomra.** 1917-től Reiselegitimation für den Fernverkehr im engeren Kriegsgebiet nevet viselte, és két hasábos lett. Ezen igazolvány kiállításra Ausztriában jogosultak voltak a tartózkodási hely szerinti illetékes politikai vagy rendőri hatóságok, ha a legközelebbi katonai parancsnoksággal (hadtápállomás-, vasúti pályaudvar parancsnokság stb.) egyeztettek akkor azon hadsereg területére, illetve ha a területileg illetékes politikai vagy rendőrhatalóságok javasolták, akkor az utazási cél szerinti illetékes hadseregparancsnoksága területére, akkor ez az okmány esetleg közbeeső hadsereg területein való áthaladásra is jogosított.

Magyarországon, Horvát-Szlavonországban és Bosznia-Hercegovinában az «útlevelel» vagy «utazási igazolvány» kellett, ha ezeken az okmányokon a lakóhely szerint illetékes rendőrhatalóságnak az utazás okát, célját és időtartamát tartalmazó záradéka rá volt vezetve. Ezt a záradékot a legközelebbi katonai parancsnoksággal (hadtápállomás-, vasúti pályaudvar parancsnokság stb.) közösen állították ki. A katonai hatósággal való egyeztetést az igazoló okmányon minden esetben fel kellett tüntetni.

1.3.2.4. Személyazonossági igazolvány a „határ- és szomszédos” forgalomra

A „határ- és szomszédos” forgalomnál «Személyazonossági igazolványt» kellett használni. Akkor, ha a belső hadműveleti terület határainak átlépésére előírt igazoló okmányok még nem voltak meg, úgy a «Személyazonossági igazolvány» is elégséges volt. A személyazonossági igazolványon – az előforduló tévedések és visszaélések elkerülése miatt – feltüntették az utazási célt, és az útvonalat. Az igazolvány egy hónapig volt érvényes. Az igazolványt Ausztriában, a tartózkodási hely politikai és rendőr hatóságai, a hadtáppállomás parancsnokságok, csendőrs- és parancsnokságok és a politikai hatóságok által, egyes községekben erre felhatalmazott bizalmi férfiak adhatták ki. Magyarországon a lakóhely szerint illetékes községi-(kör) jegyzők, kivételesen az első fokú rendőrhatóságok adták ki. Személyazonossági igazolványokat csak az állandó tartózkodási hellyel rendelkező lakosoknak adták ki, elsősorban az állandó szolgálati viszonyban álló munkások és egyéb alkalmazottak, továbbá olyan személyeknek, akik – a hadműveleti határvonalak között fekvő – birtokkal, bérleményekkel rendelkeztek, vagy akik fontos életszükségletek (orvoshoz, gyógyszerért, malomba, vásárra, kereskedő stb.) kielégítése végett utazni kellett.

1.3.2.5. Útlevelel – (katonai engedély) a vasúti építkezések alkalmazottai, munkásai és vasúti talpfaszállítók számára

A hadműveleti területeken azonban különleges esetek is előfordultak, mint vasútépítési munkálatok, menekültek visszatérése, nők utazása stb. Az itt használt okmány az *Útlevelel – katonai engedély a vasúti építkezések alkalmazottai, munkásai és vasúti talpfaszállítók számára* – volt. Vasútépítési munkálatoknál, ahol a polgári cégek alkalmazottainak – akik gyors alkalmazására a hadseregek körletében folyó vasúti építkezésnél szükség volt – igazoló okmányként (az útlevelel és utazási igazolvány helyett) csak egy fényképpel ellátott útlevelet kaptak. Az okmányon a fénykép, a pecsét és a tulajdonos sajátkezű aláírása mellett a következő záradékot tartalmazta: «Az útlevelel az utazási igazolvány helyett érvényes.» (Passierschein gitt an Stelle des Reisepasses.) A munkáltató cégeknek az így kitöltött igazolványokat egy a politikai hatóság által kiállított bizonyítvánnyal együtt – amelyben igazolni kellett a politikai megbízhatóságot és egyben kérni kellett a katonai szolgálat alóli felmentést – jóváhagyás (elfogadás) végett a hadereg-főparancsnokság hírszerző osztályához (AOK. Nachr. Abt.) kellett beküldeni. Ezek a könnyítések az államvasúti munkásokra is érvényesek voltak, amennyiben a hivatalos igazolvánnyal nem rendelkeztek. A politikai megbízhatóságot ebben az esetben a vasúti hatóságnak kellett igazolni.

A katonai vasúti hatóságok által kiállított – a vasútépítő cégek munkásainak kirendelésére vonatkozó – irányítási okmányok, menettervek katonai utazási engedélyként, útlevelelként is funkcionáltak.

A vasúti alkalmazottak, akik szolgálati úton voltak, vagy szolgálati útról lakóhelyükre visszatértek, a belső hadműveleti területen belől és ennek határainak átlépése alkalmával is, útlevelel-ellenőrzési előírások alól kivételt képeztek, ha előírt szolgálati okmányaikkal (Kézikönyv és óraútbevezetés) rendelkeztek.

1.3.2.6. Igazolvány – zárt szállítmányokban visszatérő menekültek számára

A menekültek visszatérése is nagy feladatott rótt a vasúti közlekedésre, és a polgári-katonai közigazgatásra. Az osztrák császárság területén a menekülteknek, akik állami felhívás folytán – a cs. kir. belügyminisztérium és a hadsereg-főparancsnoksággal egyeztetve megállapított területre – zárt szállítmányokban hoztak vissza, külön igazolvánnyal látták el

(zárt szállítmányokban visszatérő menekültek számára). Így a külső és belső hadművelleti területek határainak átlépésénél sem útlevélre, sem katonai engedélyre nem volt szükségük. Magyarországon a nagyobb menekült és munkás szállítmányokat tekintve a m. kir. belügyminiszter döntött, az illetékes katonai parancsnokság meghallgatása után.

Még meg kell említeni, hogy a katonai személyek női hozzátartozóinak utazása, (látogatása) a belső hadművelleti területen ugyanazok a határvonalak voltak érvényesek, mint a katonai személyek szabadságára.

A hadseregben dolgozó női munkaerők számára ugyanazok az utazási okmányok voltak, mint a katonaállományúak részére.²⁹

Azokon az utazásoknál, melyeknél a «külső hadművelleti terület» határain át kellett lépni, a vasúti menetjegyek kiadása, csak az előírt záradékkal ellátott útlevél (utazási igazolvány, vasúti igazolvány záradék nélkül) felmutatása mellett történt meg. A «belső hadművelleti területre» illetve az abból kifelé való utazásoknál, csak akkor adtak ki vasúti menetjegyeket, ha a megfelelően záradékolt útlevél mellett, még egy útlevelet (katonai engedély a belső hadművelleti terület határainak átlépésére, szolgálati megbízás) is felmutattak.³⁰

2. Megszállt területeken való utazás

A monarchia csapatai által megszállt területeken történő utazásra kellett az «Útlevél» (magyarok számára «Igazolójegy» fénypéppel), amelyet az előírt záradékkal kellett ellátni, ez az érvényességét korlátozta. A belső hadművelleti területre való be és kilépéskor külön katonai engedélyt kellett kérni. A kérvényben az utazás okát, célját valamint a szándékolt tartózkodási időt kellett feltüntetni. Az útlevéllel csak akkor léphettek át a határt, ha hadügyminisztérium, vagy a hadsereg főparancsnokság hírszerző osztálya, vagy szállásmesteri osztálya, vagy pedig a hadsereg főparancsnokságnak egy az „útlevéllátalmazó-hely” (Passvidierungsstelle) érvényesítette.³¹

Az Északi hadművelleti területen 5 parancsnokság volt, amelynek illetékességi körzete lefedte: 1. A sokali (a Búgtól keletre) és a Radziechóvi (északi része) politikai járások területét, 2. Kelet-galicia északi részét, 3. Kelet-galicia középső részét, 4. Kelet-galicia déli részét és Bukovina területét, 5. Orosz-Lengyelország és Wolhynia területét (Luck, Wladimir-Wolynsky és Kowel körzetekben).

A Délkeleti hadművelleti területen 3 parancsnokság volt, amelynek illetékességi körzete lefedte: 1. Nyugat-Szerbia (Belgrád), 2.) Kelet-Szerbia, 3. Montenegró területét.

A Délnyugati hadművelleti területen 6 parancsnokság illetékességi körzete lefedte: 1. Krajna, Görz-Gradiska, a tenger mellék, továbbá Triest várost és területét, valamint Fiume város és területét és Lika-Krbava és Ilodrus-Rijeka vármegyék területét. (A Lika-Krbava, Modrus-Rijeka vármegyék és Fiume város és területe még kérhetek engedélyt Millitarkommando Zagrábtól is), 2. Karinthia, 3. Tirol területe (A Trienti várterületre való belépéshez, a hadügyminiszter, vagy a Festungs kommandó Trient külön engedélye volt szükséges). A Pola kerületi kapitányság területére való belépéshez a Hadügyminiszter (a Kriegsministerium-Marinesektion) vagy a Kriegshafenkommando Pola – külön engedélye volt szükséges). Bosznia-Hercegovina és Dalmáciában az utazási engedélyt a Kommandierender General in Sarajevo adta meg. A kérvényeket az első fokú politikai hatóságoknak kellett benyújtani. Sarajevo, Mostar, Trebinje és Bileca várak részére az illető Festungskommandó-hoz, Bocche di Cattaro részére az An das Kriegshafenkommando in Castelnuovo-hoz, Bosznia minden más állomása részére az An das Mililitarkommando in Sarajevo-hoz, Hercegovina és Dalmácia részére az An das Küstenschutzkommando in Mostarhoz. Egyéb hadművelleti területek részére, a melyek körletét nem szabályozták és különös esetekben az

Hadseregfőparancsnokság hírszerző osztálya adta meg az engedélyt (An das AOK.-Nachrichtenabteilung).

Orosz-Lengyelország és Wolhynia területén a külső hadműveleti terület (Lublina katonai főkormányzóság, valamint Tomaszów, Grubieszów és Cholm kerületek) határainak átlépésénél kezdődött. Akik a megszállott területre kívülről (más országból vagy területekből) utaztak be, kellett az Útlevél (magyarok számára «Igazolójegy» fényképpel), amelyet az előírt záradékkal kellett ellátni: «Orosz–lengyel okkupált területre». Az így kiállított útlevéllal csak akkor léphették át a határt, ha hadügyminisztérium, vagy a hadsereg főparancsnokság hírszerző osztálya, vagy szállásmesteri osztálya, vagy pedig a hadsereg főparancsnokságnak egy az „útlevellátalmazó helye” (Passvidierungsstelle) érvényesítette. Útlevellátalmazó helyek Krakkóban, Szczałowban, Rozwadówban Lembergben voltak.

2.1. Tudósító ív

Azon a kereskedelmi utazók (üzletkötők stb.) – akik a monarchia állampolgárai voltak – az útlevéllátalmazása helyett egy az iparhatóság által kiállított és a kereskedelmi- és iparkamara által látalmazott «Tudósító ívet» használtak. Ez a megszállt területeken az útlevéllátalmazását helyettesítette. Ezen okmányon a cég képviselőjének, tulajdonosának nevét, a cég nevét, tevékenységének leírását, a megszállt területeken való áru megnevezését, mennyiségét, értékét, a ki-bevitel útvonalának állomáshelyét kellett feltüntetni.

A fegyveres erőnél (cs. és kir. hadseregvasutaknál) dolgozó vasúti alkalmazottaknak, valamint azok, akik szolgálati okból a megszállott területre utaztak, nem volt szükségük útlevéltre, ha az előírt vasúti igazolvánnyal és a hivatalos szolgálati megbízással igazolni tudták magukat.

Azok, akik a megszállott területről a Monarchiába utaztak egy rendszeresített útlevéltre vagy egy a cs. és kir. körzetparancsnokság (Kreiskommando) által hasonló módon kiállított útlevéltre (záradék nélkül) volt szükség.

2.2. Munkamegbízás – A megszállt területen toborzott bér munkásoknak

A megszállt területeken belüli utazásnál és ezek határainak átlépésénél a munkás személyét is igazoló okmányként szolgált. Az előírt minta szerint kitöltött, a munkástoborzó (szerződő fél) és a munkás által aláírt, a körzetparancsnokság záradékával ellátott igazoló okmány, amely a toborzott bér munkások, illetve a munkamegbízásban megjelent családtagjaik számára állítottak ki. Ez az okmány egy rövid személyleírást és a munkás jobb mutatóujjának daktiloszkópiái lenyomatát tartalmazta.

Határforgalomban azok számára, akiknek munkaköre a megszállt területek határainak állandó átlépését követelte meg, a katonai főkormányzó és a tartományi főnök, a katonai területi parancsnoksággal közösen az igazolási kötelezettségre nézve, könnyítéseket állapíthattak meg.

A megszállt területeknek a belső hadműveleti területhez tartozó részén való utazásoknál (Wladimir-Wolinsky, Kowel és Luck körzetek) ugyanazok az előírások voltak érvényesek, mint a külső és belső hadműveleti területek számára előírtak.

A szövetséges és a semleges külföldről a megszállt területre (Orosz-Lengyelországba) történő utazásoknál, egy a cs. és kir. Képviselőnek (útlevéllátalmazó) által kiállított útlevéllal kellett, amelyet záradékolnak: «a cs. és kir. megszállott Orosz–lengyel területre» érvényes, a felül vagy a hadseregfőparancsnokságnak vagy az útlevéllátalmazó helyeinek, vagy a hadügyminisztériumnak, vagy a katonai főkormányzónak vagy (végül) a varsói katonai főkormányzóságnál levő hadseregfőparancsnoksági képviselőnek látalmazása kellett. A

kérvényekben az utazás okát, célját, útírányát valamint a szándékolt tartózkodási időt kellett feltüntetni.

A monarchia által megszállt területek és a német megszállott területek közötti utazásoknál, a németek által megszállt területre való utazásnál kellett az: «útlevel» és egy külön «igazolvány» amelyet a varsói császári német útlevel központ (Passzentrale) állított ki. A kérvényeket – az ok, cél és az utazás tartamának pontos megjelölésével – a cs. és kir. hadsereg főparancsnokságnak a varsói katonai főkormányzóságnál lévő képviselőjéhez kellett beküldeni.

A monarchia által megszállt területekbe való utazásnál kellett az «útlevel», és a hadsereg főparancsnokságnak, vagy útlevellátalmazó helyeinek, vagy a hadsereg főparancsnokság varsói főkormányzóságnál levő képviselőjének, vagy a hadügyminisztériumnak a láttamozása.³² Abban az esetben, ha a másik fél által megszállt területen kellett átutazni, hogy a saját megszállott területen fekvő utazási cél elérhessék, akkor ezt az utazást nem kezelték úgy, mint egy a másik megszállott területre való utazást.

Szerbia és Montenegró esetében is – mivel az egész megszállt terület a belső hadművelleti területekhez tartozott – az utazóknak ugyanazon az okmányok kellett. Az igazoló okmányoknak azonban kifejezetten «a Szerbia megszállott területére» (illetve Montenegróra) kellett kiállítani. Az okmányokat az útlevelhatóságok, illetve körzetparancsnokságok (Kreiskommando) állították ki. Ezen túl még kellett a hadsereg főparancsnokságnak, vagy a hadügyminiszternek, vagy Szerbia számára a belgrádi katonai főkormányzónak, illetve Montenegró számára a cetinjei katonai főkormányzónak külön katonai engedélye. Az utazók határátlépése Szerbiába és vissza Semendriánál, Belgrádnál, Sabačnál, Loznicanál, Montenegróba, illetve onnan vissza Cattaronál, Trebinjénél, Metalkánál történhetett. A megszállt területen való átutazást nem úgy kezelték, mint a megszállt területre való utazást.

Balkáni országokban négynyelvű igazolványt rendszeresítettek.³³ Románia esetében esetenként szabályozták a szolgálati utakat.³⁴

3. A Szövetséges államokba való utazás

A Monarchiából Németországba, Németországból a Monarchiába, Monarchiából Bulgáriába, Monarchiából Törökországba való utazásoknál a magánszemélyeknek útlevel kellett, amelyet az illetékes állam külképviseleti hatóság láttamozott.³⁵ A Monarchiából Németországba, Németországból a Monarchiába való utazáshoz a láttamozást minden egyes utazásra külön-külön és személyesen kellett beszerezni. Az útlevelben feltüntették az utazás célját, okát és a tartózkodás szándékolt időtartamát.³⁶

Semleges államoknál Svájc jött számításba. Elsősorban Ausztria Tirol tartományából Svájcba szabályozták az utazást.³⁷ Tirolból Vorarlbergbe és Svájcba való utazáshoz az innsbrucki térparancsnokság engedélye kellett. Svájból Vorarlbergbe és Tirolba történő utazáshoz pedig a feldkirchi határvédelmi parancsnokság (Grenzschutzkommando in Feldkirch) engedélye kellett.³⁸

A belső hadművelleti területről Svájcba vagy a Svájci határ és a Feldkirch-Bregenz vasútvonal közötti területen való utazáshoz az engedély csak akkor adták meg, ha az utazó ezt megelőzően tíz napig tartózkodott Imstben vagy Bludenzban és ezt a községi eljáráság igazolta.³⁹

Svájból és Romániából beutazók útlevelének engedélyeztetését (láttamozására) az illetékes parancsnokságok tennivalóit külön szabályozták.

Az utazók ellenőrzésére kiemelt figyelmet fordítottak a katonai és a rendvédelmi szervek.⁴⁰ A kiadott utasítások hangsúlyozták, hogy az utazási előírások teljes ismerete az alap-

feltétele egy eredményes ellenőrzésnek.⁴¹ Ezért az ellenőrző közegeket „az előírt igazoló okmányok tekintetében behatóan iskolázni kell”. Az igazoló okmányok ellenőrzésére külön felhatalmazott ellenőrző közegek: tisztek, pályaudvar-parancsnokság közegei, csendőrök, határrendőrség, határpénzügyőrség, rendőrök, titkos rendőrök, őrk stb. voltak feljogosítva. Ezt akkor tehették meg, ha olyan «Nyílt parancssal» voltak ellátva, amelyben «az összes polgári és katonai személyek (legénységi egyének) stb. feltartóztatására az igazolás teljesítése végett» («Alle Zivilpersonen und alle Militärpersonen etc. zur Ausweisleistung zu verhalten») szövegű meghatalmazás volt feltüntetve. A hadművelleti területeken belül, mind a polgári mind a katonai személyeket – a legkisebb gyanú estén – minden gyanús és nyilvánvalóan idegen egyént feltartóztattak, amíg személyazonosságát megállapították.⁴²

Az ellenőrzést az utazás minden módjára kiterjesztették. A vasúti utazásoknál mozgó ellenőrző „közegek”, a gyalog, kerékpáron, kocsin és gépkocsin való utazásoknál pedig állandó ellenőrző „közegek” működtek. Ellenőrzéskor az igazoló okmányokat haladéktalanul be kellett mutatni, ha nem, akkor letartóztatták az ellenszegülőket. Mozgó járművek, ha igazolásuk nem álltak, meg akkor fegyverhasználat lett a következménye.

A hadművelleti területeken való önhatalmú, és az előírt utazási okmányok nélküli utazás, az utazási szabályok ellen elkövetett „engedetlenség” lebukás (rajtakapás) esetén – eltekintve a megparancsolt visszautazási kötelezettségtől – egy utólagos büntetést vont maga után.

Az utasítások előírták, hogy minden igazoló okmányt a legmesszebbmenő gondossággal kell kitölteni, és csak azon személyek számára kell kiállítani, akiket a kiállító hatóság megbízhatónak és bizalomra méltóak ismert el, és ezért a hatóság teljes felelősséget vállalja. Az igazoló okmányokat a használat után vissza kellett adni, esetleges elvesztésüket azonnal jelenteni kellett a kiállító hatóságnak.⁴³ Az elvesztett okmányokat azonnal érvénytelenítették, ezt közhíré tették. Az igazoló okmányokkal való minden visszaélést büntettek.

Az osztrák–magyar hadvezetőség által bevezetett utazási rendszabályok, és okmányok megfeleltek a kor követelményeinek és színvonalának, és harmonizáltak a jogszabályokkal.

JEGYZETEK

1. Ezen okmányokat folyamatosan az adott hadművelleti helyzetnek megfelelően rendszeresítették. Ezek összefoglalására lásd: 7618/el.n.1.-1916.HM rendeletet: Határozványok a hadművelleti területekbe, a hadművelleti területekből és ezeken belül, valamint a megszállott területeken, Németországba, Bulgáriába, Törökországba és a semleges külföldre, való utazásokra Bp. 1916. Valamint a 2552/el.n.1-1917. HM rendelet: utazási határozványok a hadművelleti területekbe, a hadművelleti területekből és ezeken belül, valamint a megszállott területeken, Németországba, Bulgáriába, Törökországba és semleges külföldre és vissza. Bp. 1917.
2. Hadszintér a harcoló felek hadművelleti területeinek összessége egy adott frontvonal teljes kiterjedésében, annak mindkét oldalán. Azaz egy olyan három kiterjedésű földrajzi térség, amelyben a hadviselő felek haderőiket összevonják, szétbontakoztatják, és haditevékenységet folytatnak. Földrajzilag szárazföldi, óceáni vagy tengeri és vegyes hadszíntereket, katonai politikai és/vagy gazdasági jelentőségüktől függően fő- és mellék hadszíntereket különböztethetők meg. Az I. világháborúban két főhadszintér alakult ki a nyugati (Ny-Eu.) és a keleti (K-Közép-Eu., K-Eu.). Közös jellemzőjük, hogy azokon a végső döntést célzó, a hadviselőktől nagy erőfeszítést igénylő hadműveletek folytak, valamint az I. világháború kimenetelére külön-külön is döntő jelentőséggel bírtak. Ezek részeként, ezekhez kapcsolódóan vagy önállóan megkülönböztethetők másodlagos hadszínterek és mellék hadszínterek. A másodlagos hadszínterek történései, jelentőségüknel fogva befolyásolhatták a világháború menetét, de nem döntően: olasz hadszintér (Olaszország és az Osztrák–Magyar Monarchia határvidéke, Osztrák vezérkari szóhasználatban délnyugati), balkáni hadszintér (1916-tól kibővülve a román hadszintérrel). A szakirodalom az I. világháború hadszíntereit változatosan és eltérő módon osztja fel. (Még: Balkáni hadszintér,

Dolomit-front, Karinthiai front, Keleti hadszíntér, Nyugati hadszíntér, Olasz hadszíntér, Román hadszíntér, Tirol front, Török–orosz hadszíntér stb.) S. J.

3. Hadművelési terület a hadra kelt sereg, annak egy hadserege, seregcsoportja, hadseregcsoport), vagy seregteste ellenőrzése alatt álló zóna, amely mélységben elől a frontvonal, hátul a záróvonal, szélességben az egyes hadseregek, seregcsoportok vagy seregtestek sávhatárai között helyezkedik el. A hadművelési területen a polgári közigazgatás alárendelésével vagy megszüntetésével teljes vagy részleges katonai közigazgatást vezetnek be. S. J.
4. Az Osztrák–Magyar Monarchia hadszíntér felosztására lásd: Suba János: A Császári és Királyi hadügyminisztérium országleíró irodájának működése IN: *Hadtörténelmi Közlemények* 111. évf. 1995. 3. szám. 150–159. p.
5. Mi most az 1917 évi januári helyzetet közöljük. Az Északkeleti hadszíntéren, a külső hadművelési terület magában foglalta: Osztrák császárságban: Krakkó tartományi főbírósi kerület területét (Nyugat-Galíciai, valamint Turka, Lisko, Sanok, Brzozów, Dobromil, Stary-Sambor, Przemyśl, Jaroslau, Cieszanów, Drohobycz, Jaworów, Mosciska, Rudki, Sambor, Skole, Gródek-Jagiellonski, Rawa-Ruska, Zólkiew és Lemberg politikai járásokat, Lemberg város területét, továbbá a Sokal politikai járásnak a Bug folyótól nyugatra fekvő részét és Sokal város területét. Felső- és Alsó-Sziléziát, Freudenthal, Freiwalldau és Jágerndorf politikai járások kivételével, és Morvaországnak Mährischweiskirchen, Neutitschein, Wallachisch-Meseritsch, Mistek és Máhr.-Ostrau járásait. Magyarországon: Háromszék, Csik, Udvarhely, Maros-Torda vármegyét, Marosvásárhely várost, továbbá Beszterce-Naszód, Máramaros, Ugocsa, Bereg, Ung vármegyét, Szabolcs vármegyéből a mándok-i járást, Zemplén vármegyét (a Sárospataki, tokaji és Szerencsi járások kivételével), Sáros vármegyét, Abauj-Torna (a gönci, szikszói és tornai járások kivételével), Kassa várost, Szepes, Liptó és Árva vármegyét, Turóc vármegyét (a stubnyafürdői járás kivételével) és végül Trencsén vármegyét (Trencsén város és a trencsényi, puhói, illavai és bányai járás kivételével). Orosz-Lengyelországban és Wolhyniában: Kielce, Busk, Pinców, Miechów, Olkusz, Dabrowa, Jedrzejów, Włoszczowa, Piotrków, Noworadomsk, Opoczno, Konsk, Radoni, Kozienice, Wierzbni, Opatów, Sandomiers, Nowo-Aleksandria, Janów, Lubartów, Lublin, Krasnostaw, Zamosc, Bilgoraj, Grubieszów, Tomaszów és Cholm körzetek (járások). A belső hadművelési terület magában foglalta: Az Osztrák császárságban: Kelet-Galícia következő politikai járásait: Bóbrka, Zydaczów, Stryj, Dolina, Kalusz, Bohorodczany, Vadworna, Peczenizyn, Kosów, Kolomea, Sniatyn, Stanislaw, Tlumacz, Horodenka, Zaleszczyki, Rolatyn, Podhajce, Buczac, Czortków, Trembowla, Przemyślany, Brzezany, Zborów, Tarnopol, Zloczów, Brody, Kamionka-Strumilova, Radzieclzów, a sokali járásnak a Bug folyótól keletre fekvő részét, (kivéve Sokal város területét) és végül egész Bukovinát. Orosz-Lengyelországban és Wolhyniában: a Vladimir-Wolinsky, Kowel és Luck körzeteket (járásokat). A Délkeleti hadszíntéren (Balkáni front) a külső hadművelési terület magába foglalta: Magyarországon: Brassó, Fogaras, Nagyküküllő, Kisküküllő, Alsó-Fehér, Szeben, Hunyad, Krassó-Szörény, Temes, Torontál, Bács-Bodrog és Baranya vármegyét, Torda-Aranyos vármegyéből a marosludasi és felvinczi járásokat, valamint Baja, Temesvár, Zombor, Szabadka, Pécs, Újvidék, Versecz, Fehértemplom és Pancsova városokat. Horvát-Szlavonországban: Pozsega, Virovitica és Srijem vármegyét és Zimony városát. Boszniában: Banjaluka, Bihac és Travnik körzeteket (járásokat). A belső hadművelési terület magában foglalta: az Osztrák császárságban egész Dalmáciát. Boszniában és Hercegovinában: Tuzla, Sarajevo és Mostar körzeteket (járásokat). Szerbiában és Montenegróban az összes megszállott területet. A Délnyugati hadszíntéren (Olasz front) a külső hadművelési terület magában foglalta: Az Osztrák császárságban (Ausztriában): Tirolban: a Landeck, Ried, Reutte, Imst, Innsbruck, Schwaz, Kufstein és Kitzbühel politikai járásokat. Vorarlberget, Salzburgot és Stájerországot (Steiermarkot). Horvát-Szlavonországban: Zágráb, Varazdin, Bjelovar-Krizevci vármegyét, Zágráb és Varazdin városokat. A belső hadművelési terület magába foglalta: az Osztrák császárságban: (Ausztriában): Nauders bírósági járást és Tirolban: Schlanders, Cles, Mezzolombardo, Tione, Riva, Rovereto, Borgo, Trient, Primiero, Cavalese, Cortina d'Ampezzo, Bozen, Lienz, Bruneck, Brixen és Meran politikai járásokat, azután Karintiát, Krajnát, Istriát, Görz-Gradiscát és Trieszt várost a területével együtt. Magyarországon Fiume várost és kerületét. Horvátországban: Lika-Krbava és Modrus-Rijeka vármegyét.

6. A hadművelleti területek határainak változására lásd: a 13152/el.n.1.-1915 sz. rendelethez kiadott vázlat. 19021/el.n.6.-1916 körrendelet. Hadseregkörlet megváltoztatása Erdélyben RK. 1916/65. (szept. 30.) 23895/el.n.-1917. körrendelet. Az Északkeleti, keleti külső és belső hadművelleti terület határainak megváltoztatása R.K. 1917/61. (nov. 9.), 477372/el.n.1.-1917. körrendelet A hadművelleti terület határainak szabályozása a délnyugati arcvonaltörvénységi körletében való utazásokra vonatkozólag RK. 1917/80. (dec. 21.), 94380/el.n.6.-1917. körrendelet Hadseregkörlet megváltoztatása Erdélyben RK. 1917/32.(márc.25.), 2079/el.n.10.-1917. körrendelet Hadseregkörlet megváltoztatása Erdélyben. 29/el.n.10.-1918. körrendelet. Hadseregkörlet megváltoztatása Erdélyben RK.1918/1. (jan. 3), 300922/1918.-körendelet.A belső hadművelleti területek megszüntetése Galíciában, Bukovinában és Magyarországon az utazások tekintetében. RK.1918/49. (máj. 22.).
7. A Menetlevelek helyes kiállítása mindig is problémás volt. Ezért több körrendeletben többször felhívták a figyelmet azok pontos és helyes kitöltésére, pl.: 93191/6.-1912.-körrendelet. Menetleveleknek állomásbélyegzővel való ellátása RK. 1912/34.(okt.1.) 143342/6.-1912.-körrendelet. A menetlevelek záradékolása és a záradék aláírása. RK. 1912. (dec.13.)
8. Lásd: 53874/6. 1914.-körrendeletet. Utazó okmányok szabályszerű kiállítására és menetlevelek használatára vonatkozó rendelkezések. RK. 1914./23. (máj. 28.).
9. A 149018/6.-1912. körendeletben – Menetlevél és a nyílt parancsok kiállítása RK. 1912/44. (dec. 23.) – közölték hogy a G-10-szolgálati könyv az irányadó. (G-10. Illetékszabályzat a m. kir. Honvédség számára I. r. III. f. szállítóeszközök és illetékek a szolgálati utazásoknál és menetknél. Bp. 1908.
10. V. ö.: 199962/1914.-körrendelet. Hadrakelt sereghez utazók illetékei. RK.1915/ 2. (jan. 6.), 137057/8.-1917. körrendelet. Vasúti díj hitelezése Németországba való utazásoknál RK. 1917/45. (ápr. 29.).
11. A Rendeleti közlönyben folyamatosan tették közre az utazási okmányok, menetlevelek, nyílt parancsok érvénytelenítését, pl. a nyílt parancs elvesztése esetén a szabványszöveg a következő volt: a kiállított számú „Offene Order „ismeretlen módon elveszett, miért is ezeket érvénytelennek nyilvánítom. Megtalálásuk esetén ... elküldendők. Az ezekkel való visszaélés vagy ennek kísérlete a körülményekhez képest bűnvádi eljárást von maga után.
12. 9723/el.n.1.-1915. Vasútvonalparancsnokok és pályaudvar-parancsnokok felruházása fegyelmi fenyegető hatalommal. RK.1915/49.(jul.15.)
13. A Németországba történő utazások adminisztrációja az idők folyamán egyre csökkent. V. ö: 96619/3.-1915. RK. 1915/39. (máj. 14)., 204893/3.-1915. RK.1915/63. (aug. 10.), 4272/el.n.2.-1916. körrendelet Németországba szóló utazási okmány kiállítása RK. 1916/20. (márc. 8.). 223962/1918.-körendelet Németországba szóló utazási okmányok hiányos kiállítása RK.1918/39. (ápr. 18.)., 4272/el.n.2.-1916. körrendelet Németországba szóló utazási okmányok RK.1916/20. (márc. 8.). 9094/el.n.1.-1916. körrendelet Egyenruha viselés ellenőrzése Németországban RK. 1916/40. (jún. 15.) 4272/el.n.2.1917. körrendelet Németországba szóló utazási okmányok kiállítása RK. 1917/20 (márc. 28).
14. V. ö.: 26130/el.n.1.-1917. körrendelet Szabadságoltak jelentkezése a német császári parancsnokságoknál (Orskommmandaturoknál) RK. 1917/68.(nov. 28.)
15. Vö: 2553/el.n.18.-1915. Szabadságolása a legénységnek a tavaszi vetési és szőlőművelési munkák végzésére RK. 1915/93. (márc. 6),120581/6-1913. Szabadságolási vagy tartózkodási hely az igazolványi okmányokba beírandó RK. 1913/49. (okt. 10.).
16. Ez 1917-ben a következő volt:Az ellenség felőli határvonal a következő: Északkeleten: Rawa-Ruska, Zólkiew, Lemberg, Przemyslan, Rohatyn, Stanislaw és Nadwórna politikai járások keleti határa. Keleten és délkeleten: Körösmező, Besztercze, Gyergyószentmiklós, Csíkszereda, Kovászna, Brassó, Fogaras, Nagyszeben, Déva, Lugos, Fehértemplom és Bázias városok vonala, onnan tovább a Duna és a Száva folyása egészen a Drina torkolatáig, azután a Drina mente Fočaig, továbbá Foča, Avtovac, Bileca, Trebinje városok vonala. (A négy utolsó város területe a szabadságból ki van zárva, a többi nem.) Délnyugaton: Az istriai-horvát és istriai-krajnai határ Bakartól (Buccari) Dorneggig, azután Dornegg, Senosetsch, Prewald, Haidenschaft, Idria, Podbrdo, Triglav, Mittagskogel, Aichwald-Rosegg, Velden, Feldkirchen, Ebene-Reichenau, Radenthein, Gmünd, Sachsenburg városok vonala, a Dráva völgye Lienz, azután Sillian,

- Bruneck, Birchabruck, Lavis, Cles, Nauders városok vonala. (Valamennyi város területére bezárólag.) A partvidék Horvátországban és Dalmáciában Bakartól Bocche di Cattaroig bezárólag tiltott terület a szabadságra. A partvidék szárazföld felőli határait következőképpen vonták meg: Bakartól (Buccari) Cirkvenica, Senj, Gospi, Obbrovazzo, Skardona, Sinj, Imotskia át a dalmát országhatár Metkoviig és a Trebinjica folyó folyása. 23895/el.1.-1917. körrendelet. Az Észak-keleti, keleti külső és belső hadműveleti terület határainak megváltoztatása RK. 1917/61. (nov. 9.) 477372/el.1.-1917. körrendelet. A hadműveleti terület határainak szabályozása a délnyugati arcvonalparancsnokság körletében valóutazásokra vonatkozólag RK. 1917/80. (dec. 21.) 300922/el.1.-1918. körrendelet A belső hadműveleti területek megszüntetése Galiciában, Bukovinában és Magyarországon az utazások tekintetében. RK. 1918/49 (máj.22.).
17. 7618/el.1.-1916. Határozványok... Bp. 1916., 2552/el.1.-1917 utazási határozványok... Bp. 1917.
 18. 165567/el.1.-1918. körrendelet. A lengyelországi (lublini) katonai főkormányzóságba előzetes engedély nélkül lehet beutazni. RK. 1918/25. (márc.13.).
 19. A délnyugati hadműveleti területen a parancsnokság külön rendelkezése szerint, vetési és aratási szabadságokat a következő helyekre nem engedélyezte: Görz-Gradiska területére, Trieszt városába, Istriában Pola, Vittenburg és Parenzo politikai járásokban. Karintiában a Kötschach, Hermagor, Arnolstein és Tarvis bírósági járásokba, továbbá a Kronau bírósági járásba (Assling és Karnerellach községek kivételével). Krajnában a Radmannsdorf politikai járásnak Mitterdorf, Wocheiner-Feistritz és Obergöriusich községeiben. Tirolban Nikolsdorf - Lienz-Sillian - Bruneck - Birchabruck - Lavis - Cles és Nauders városok vonalától délre eső területeken. 7618/el.1.-1916. Határozványok... Bp. 1916., 2552/el.1.-1917 utazási határozványok... Bp.1917.
 20. Pl: 126412/1-1916 Szabadságolás a krakkói katonai parancsnokság járványmentes területeire, 399864/1-1916. Szabadságok beszüntetése kiütéses láz miatt Neutitschein, Sternberg és Hohenstadt járásokba.
 21. Pl.: 83504/2-1916. Bruck a/d Muhrba szabadság nem engedélyezhető, 9468/el.1.-1916. Szabadságok beszüntetése Dobojba, 3026/el.1.-1916 Szabadságok korlátozása Chotzenbe, 24425/el.1.-1917. körrendelet Chotenzbe szabadságok ismét engedélyezhetők RK. 1917/63. (nov. 13). 204424/1.1916. Szabadságok beszüntetése Robogány Biharmegyei községbe, 1440/el.1.-1916. Szabadságok beszüntetése a Lembergi és a przemysli katonai parancsnokságok területére, 37494/1-1916. Szabadságok beszüntetése Mistek és Mhr. Weiskirchen járás területére. 27595/el.1.-1917. körrendelet. A délnyugati arcvonalon szabadságok határainak részbeni felfüggesztése. RK. 1917/75. (dec. 19.).
 22. Az engedélyek kiadását a honvédelmi minisztérium intézte. A szabadságolási igazolványba fel kellett tüntetni a szabadságolás okát (vetés, aratás) A Lika-Krbava és Modrus-Rijeka vármegyékbe, Fiume városba és kerületére, valamint Istriában a Parenzo és Mitterburg járásokba való szabadságolásoknál ezen kívül még fel kellett tüntetni az «5. A. Kmdo Q. 1Vr. 11368» rendeletére való hivatkozást, is. Ez esetben erre a területre való utazáshoz szükséges külön katonai engedélyt nem kérték.
 23. 24983/el.1.-1917. körrendelet Szabadságok Tirol belső hadműveleti területeinek tiltott részére és e területen belül, valamint Voralbergben RK. 1917/63. (nov. 15.), 24983/el.1.-1917. körrendelet. Szabadságok engedélyezése Kelet-Galicia, Bukovina és Magyarország tiltott területeire megbízható katonaszemélyek részére RK. 1917/30.(szept.7.).
 24. V. ö.: a m. kir. Belügyminiszter 32.000/1915. sz. rendelete a hadműveleti területen a polgári személyforgalom korlátozásáról és az igazoltatási kötelezettség szabályozásáról. Bp. é. n.
 25. 138005/6.-1912. körrendelet. Polgári (sport)ruhába utazó honvéd egyének részére igazolványok kiállítás kiadása RK. 1912/42. (dec. 17.), 2078/el.1./1915. körrendelet. Új menetkedvezmény igazolványminták rendszeresítése a cs. kir. osztrák államvasutaknál. RK.1915/17. (feb. 24.),117417/6.-1914. körrendelet A m. kir. vasutak és általuk kezelt helyi érdekű vasutak vonalain érvényes és félárú jeggyel való utazásra jogosító és egyúttal a személyazonosság igazolására szolgáló igazolványok kiállítása RK. 1914/46. (szept. 15.), 15232/el.1.-1915. körrendelet Félárú jegy váltására szolgáló arcképes igazolvány kiállítása az 1916 évre. RK. 1915/94. (nov. 27.), 322081/8.-1917. körrendelet. Vasúti arcképes igazolványok érvényességének meghosszabbítása RK. 1917/97. (szept. 22.)

26. 1632/eln.-1918 A hadművelleti területek új szabályozása utazások tekintetében RK. 1918/14 (jan. 20.), 93737/eln.6.1918. körrendelet. A hadművelleti területek új szabályozása a monarchiában utazások tekintetében RK. 1918/18. (feb. 18.).
27. Az osztrák császárság területén: útlevélre, hivatalos igazolványra, vagy az idéző végzésre. Magyarország területén, Horvát-Szlavonországban és Bosznia-Hercegovinában: útlevél, hivatalos igazolvány, az igazolvány, és az idéző végzés. Az útlevélben az utazás okának és céljának feltüntetése mellett a következő magyar és német nyelvű záradékot kellett tartalmaznia: «Érvényes a belső hadművelleti terület határainak átlépésére külön katonai engedély feltétele mellett, érvényes...» (legfeljebb három hónapig). Ezt a pecsétet azok a szervek ütötték be, mint a külső hadművelleti területnél.
28. Katonai személyekre, valamint azokra a tényleges udvari-, állami-, megyei-, városi- és vasúti hivatalnokokra, cs. kir. jegyzőkre, a főrendiház tagjaira, az országgyűlési képviselőkre, akik hivatalos, fényképpel és sajátkezű aláírással ellátott igazolvánnyal igazolni tudták magukat ez a rendelkezés nem vonatkozott.
29. 302763/6.-1917. örrendelet női munkaerők szabadságolási okmányai RK. 1917/42. (szept. 28.), Bár az irodákban dolgozó nők szabadságolási igazolványában személyleírás nem kellett. V. ö.: 5019/6-1918.-körrendelet utazási okmányok női munkaerők szabadságutazásainál. RK. 1918/13. (febr. 4.).
30. Vö:4486/eln.-1917. körrendelet Utazók ellenőrzése határozványok...RK. 1917/26. (márc. 16.), 15239/eln.-1918. körrendelet utazásoknál és szállítmányoknál előforduló rendellenességek RK. 1918/58. (júl. 2.).
31. Természetesen az útlevélhivatalok felállítása nem egyszerre történt. V. ö.: 19166/eln.1.-1917. körrendelet Az északi külső és belső hadművelleti területek határainak megváltoztatása, Útlevél ellenőrző hatóságok a keleti hadszíntéren, körleteik határolása RK. 1917/32. (szept. 11). 25940/eln.1.-1917. körrendelet Útlevélhatóságok a keleti hadszíntéren, körleteik elhatárolódása RK. 1917/63. (nov. 13.). 8434/eln.1.-1918. körrendelet Útlevélhatóságok felállítása Görzben és Udinében RK. 1918/35. (ápr. 16.), 39466/eln.1.-1918. körrendelet. Az 1008 sz. tábori postaszám útlevélhatóság átnevezése. RK. 1918/27. (márc. 8.).
32. 7618/eln.1.-1916. Határozványok...Bp. 1916., 2552/eln.1-1917 utazási határozványok...Bp. 1917., 1632/eln.-1918 A hadművelleti területek új szabályozása utazások tekintetében RK. 1918/14 (jan. 20.), 93737/eln.1.-1918. körrendelet. A hadművelleti területek új szabályozása a monarchiában utazások tekintetében RK. 1918/18. (feb. 18.).
33. 28028/eln.1-1917. körrendelet A Balkán országokba és azokból való utazásokhoz „négy nyelvű igazolvány „rendszeresítése RK. 1918/3. (jan. 8.).
34. Pl:16968/eln.1.-918. körrendelet. Szolgálati és szabadsági utazások Romániában RK 1918/63. (júl. 20.)
35. 10656/eln.-1918. körrendelet Polgári személyek utazásai Törökországba. Utazási okmányok RK. 1918/46. (máj. 11.), 425532/2.-1916. körrendelet Útlevelek Bulgáriába láttamozási díja RK. 1917/7. (jan. 8.) Az úgynevezett „Balkán vonatok” használatára külön utasítások voltak érvényben.
36. Útlevelek kiállításának szabályozása és láttamozása Németországba 62049/3.-1915. körrendelet. RK. 1915/23 (márc. 13.), 96619/3.-1915 körrendelet RK. 1915/39. (máj. 14.), 204829/3.-1915. körrendelet Németországba utazó személyek útlevele és igazolása. RK. 1915/63. (aug. 15.), 390171/1.-1917. körrendelet A szövetséges és a semleges külföldre való szabadságok engedélyezése a mögöttes országgrészben tartózkodók számára RK. 1917/56. (okt. 23.).
37. 390171/1.-1917. körrendelet A szövetséges és a semleges külföldre való szabadságok engedélyezése a mögöttes országgrészben tartózkodók számára RK. 1917/56. (okt. 23.) 1918-ban az útlevél előírások megváltoztak ezután csatolni kellett az erkölcsi bizonyítványt és a megélhetési eszközök igazolását 490042/1918. körrendelet Szabadságra való utazás Svájcba RK. 1918/6. (jan. 12.).
38. Ez nem érintette az osztrák birodalmi törvényközlöny (Reichsgesetzblatt) 1915. évi 334. számában közzétett utazási határozványokat, amely szerint a Svájcba és Svájból való be- és kilépéshez a politikai hatóságok, vagy a tartományi hercegségi rendőrhatalóságok, illetve egy cs. és kir. kirendeltség (konzulátus) láttamozása kellett. Svájcba csak a Feldkirch-Buchsi közvetlen vonalon lehetett átutazni.

39. 1918-ban a Feldkirchi vasutvonal melletti területekre előírt kényszerszertartózkodást megszüntették. 6957/eln.-1918. körrendelet. Utazási forgalom Voralbergbe és onnan vissza RK. 1918/34. (ápr. 4.).
40. 9094/eln.-1916. körrendelet Egyenruha viselés ellenőrzése Németországban. RK. 1916/40. (jún. 15.) 43519/1917. körrendelet Katonai személyek utazásainál előforduló szabályellenességek. RK. 1917/68. (nov. 24.), 15239/eln.-1918. körrendelet utazásoknál és szállítmányoknál előforduló rendellenességek RK. 1918/58. (júl. 2.).
41. 53874/6.1914. körrendelet. Utazó okmányok szabályszerű kiállítására és menetlevelek használatára vonatkozó rendelkezések. RK. 1914./23. (máj. 28). 4486/eln.-1917. körrendelet Utazók ellenőrzésére határozványok. RK. 1917/26. (márc. 16).
42. V. ö.: E-16.Szervi határozványok és szolgálati utasítás a cs. és kir. hadsereg tábori csendőrsége számára Bp. 1898., E-18. Utasítás a cs. és kir. hadsereg tábori csendőrei számára Bp. 1908.
43. 474149/2.1918. körrendelet Eljárás azon legénységi egyénekkal szemben, kik szabadságolási igazolványukat elvesztik. RK. 1918/13. (jan. 31.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Suba János (1995): A Császári és Királyi hadügyminisztérium országleíró irodájának működése IN: *Hadtörténelmi Közlemények* 111. évf. 1995. 3. szám. 150–159. p.
- E-16. Szervi határozványok és szolgálati utasítás a cs. és kir. hadsereg tábori csendőrsége számára Bp. 1898.
- E-18. Utasítás a cs. és kir. hadsereg tábori csendőrei számára Bp. 1908.
- G-10. Illetékszabályzat a m. kir. Honvédség számára. I. r. III. f. szállítóeszközök és illetékek a szolgálati utazásoknál és meneteknél. Bp. 1908.
- 93191/6.-1912. körrendelet. Menetleveleknek állomásbélyegzővel való ellátása RK. 1912/34. (okt.1.)
- 138005/6.-1912. körrendelet. Polgári (sport)ruhába utazó honvéd egyének részére. igazolványok kiállítása kiadása RK. 1912/42. (dec. 17.).
- 143342/6.-1912. körrendelet. Legénység továbbszállítása gyorsvonatokon. Menetlevelek záradékolása és a záradék aláírása. RK. 1912/43 (dec. 13.)
- 149018/6.-1912. körrendelet. Menetlevél és a nyílt parancsok kiállítása RK.1912/44. (dec. 23.)
- 120581/6-1913. Szabadságolási vagy tartózkodási hely az igazolványi okmányokba beírandó RK. 1913/49. (okt. 10).
- 199962/6.-1914. körrendelet. Hadrakelt sereghez utazók illetékei. RK.1915/ 2. (jan. 6.)
- 53874/6.1914. körrendelet. Utazó okmányok szabályszerű kiállítására és menetlevelek használatára vonatkozó rendelkezések. RK. 1914./23. (máj. 28).
- 117417/6.-1914. körrendelet A m. kir. vasutak és általuk kezelt helyi érdekű vasutak vonalain érvényes és félárú jeggyel való utazásra jogosító és egyúttal a személyazonosság igazolására szolgáló igazolványok kiállítása RK. 1914/46.(szept. 15.)
- 2078/eln.1.-1915. körrendelet. Új menetkedvezmény igazolványminták rendszeresítése a cs. kir. osztrák államvasutaknál. RK.1915/17. (febr. 24.)
- 2553/eln.18.-1915. Szabadságolása a legénységnek a tavaszi vetési és szőlőművelési munkák végzésére RK. 1915/93. (márc. 6.)
- 9723/eln.1.-1915. Vasútvonalparancsnokok és pályaudvarparancsnokok felruházása fegyelmi fenyejtő hatalommal. RK.1915/56. (júl. 15.)
- 13152/eln.1-1915. Hadművelési terület határa
- 15232/eln.8.-1915. körrendelet. Félárú jegy váltására szolgáló arcképes igazolvány kiállítása az 1916 évre. RK. 1915/94. (nov. 27.).
- 62049/3.-1915. körrendelet. Németországba szóló útlevelek kiállításának szabályozása. RK. 1915/23 (márc. 13.)
- 204829/3.-1915. körrendelet Németországba utazó személyek útlevele és igazolása. RK. 1915/63. (aug. 15.)
- 96619/3.-1915 körrendelet. Németországba szóló útlevelek kiállítása. RK.1915/39. (máj. 14.).

- 32000/1915.-B.M. rendelet a hadművelleti területen a polgári személyforgalom korlátozásáról és az igazoltatási kötelezettség szabályozásáról. Bp. é. n.
- 1440/el.n.1.-1916. Szabadságok beszüntetése a Lembergi és a Przemysli katonai parancsnokságok területére
- 3026/el.n.1.-1916 Szabadságok korlátozása Chotzenbe
- 4272/el.n.2.-1916. körrendelet. Németországba szóló utazási okmányok kiállítása RK.1916/20. (márc. 8.)
- 7618/el.n.1.-1916.HM rendeletet. Határozványok a hadművelleti területekbe, a hadművelleti területekből és ezeken belül, valamint a megszállott területeken, Németországba, Bulgáriába, Törökországba és a semleges külföldre való utazásokra Bp. 1916.
- 9094/el.n.1.-1916. körrendelet. Egyenruha viselés ellenőrzése Németországban. RK. 1916/40. (jún. 15.)
- 9468/el.n.1.-1916. Szabadságok beszüntetése Dobojba
- 19021/el.n.6.-1916 körrendelet. Hadseregkörlet megváltoztatása Erdélyben RK. 1916/65. (szept. 30.)
- 20424/1.-1916. Szabadságok beszüntetése Robogány Bihar megyei községbe
- 37494/1-1916. Szabadságok beszüntetése Mistek és Mhr.Weiskirchen járás területére.
- 83504/2-1916. Bruck a/d Muhrba szabadság nem engedélyezhető
- 126412/1-1916. Szabadságolás a krakkói katonai parancsnokság járványmentes területeire
- 399864/1-1916. Körrendelet. Szabadságok beszüntetése kiütéses láz miatt Neutitschein, Sternberg és Hohenstadt járásokba.
- 425532/2.-1916. körrendelet. Útlevelek Bulgáriába láttamozási díja RK. 1917/7. (jan. 8.)
- 2552/el.n.1-1917. HM rendelet: utazási határozványok a hadművelleti területekbe, a hadművelleti területekből és ezeken belül, valamint a megszállott területeken , Németországba, Bulgáriába, Törökországba és semleges külföldre és vissza. Bp. 1917.
- 2079/el.n.10.-1917. körrendelet. Hadseregkörlet megváltoztatása Erdélyben
- 4272/el.n.2.-1917. körrendelet Németországba szóló utazási okmányok kiállítása RK.1917/20. (márc. 28)
- 4486/el.n.-1917. körrendelet Utazók ellenőrzésére határozványok...RK. 1917/26. (márc. 16).
- 9094/el.n.1.-1917. körrendelet Egyenruhaviselés ellenőrzése Németországban RK.1917/40. (jún. 15)
- 15893/el.n.2 -1917. körrendelet. Szabadságolási igazolvány rendszeresítése RK.1917/37. (szept. 20.)
- 19166/el.n.1.-1917. körrendelet Az északi külső és belső hadművelleti területek határának megváltoztatása, Útlevel ellenőrző hatóságok a keleti hadszíntéren körleteik határolása, RK. 1917/32. (szept. 11.)
- 19288/el.n.1.-1917. körrendelet. Megbízható katonaszemélyek részére szabadságok engedélyezése Kelet-Galícia, Bukovinai és Magyarország tiltott területeire RK. 1917/30. (szept. 7.)
- 23256/el.n.2.-1917 körrendelet. Szabadságolási igazolvány módosítása RK. 1917/67. (nov. 21).
- 23895/el.n.1.-1917. körrendelet. Az Északkeleti, keleti külső és belső hadművelleti terület határainak megváltoztatása RK. 1917/61. (nov. 9.)
- 24425/el.n.1.-1917. körrendelet. Chotenzbe szabadságok ismét engedélyezhetők RK.1917/63. (nov. 13.)
- 24983/el.n.1.-1917. körrendelet. Szabadságok Tirol belső hadművelleti területeinek tiltott részére és ezen területen belül, valamint Voralbergben RK. 1917/63. (nov. 15.)
- 25940/el.n.1.-1917. körrendelet útlevelhatóságok a keleti hadszíntéren, körletei kelhatárolása RK.1917/63. (nov. 13)
- 26130/el.n.1.-1917. körrendelet. Szabadságoltak jelentkezése a német császári parancsnokságoknál (Orskommandaturoknál) RK. 1917/68. (nov. 28.)
- 27595/el.n.1.-1917. körrendelet. A délnyugati arcvonalon szabadságok határainak részbeni felfüggesztése. RK. 1917/75. (dec.1 5.)
- 43519/4.-1917. körrendelet. Katonai személyek utazásainál előforduló szabályellenességek. RK. 1917/68. (nov. 24.)
- 4486/el.n.1.-1917. körrendelet Utazók ellenőrzésére határozványok. igazolási kényszer Badenba, Gainfarnba és Vöslaua történő utazásoknál vagy ezekbe való tartózkodásnál RK. 1917/26. (márc. 16.)
- 28028/el.n.1.-1917. körrendelet A Balkán országokba és azokból való utazásokhoz „négynyelvű igazolvány” rendszeresítése RK. 1918/3. (jan. 8.).

- 94380/6.-1917. körrendelet. Hadseregkörlet megváltoztatása Erdélyben RK. 1917/32. (márc. 25.)
- 137057/8.-1917. körrendelet. Vasúti díj hitelezése Németországba való utazásoknál RK. 1917/45. (ápr. 29.).
- 259406/el.n.1.-1917. körrendelet. Útleveghatóságok a keleti hadszíntéren, a körleteik elhatárolódása RK. 1917/68. (nov. 24.)
- 302763/6.-1917. körrendelet. Női munkaerők szabadságolási okmányai RK. 1917/42. (szept. 28.)
- 322081/8.-1917. körrendelet. Vasúti arcképes igazolványok érvényességének meghosszabbítása RK. 1917/97. (szept. 22.)
- 390171/1.-1917. körrendelet. A szövetséges és a semleges külföldre való szabadságok engedélyezése a mögöttes országrészben tartózkodók számára RK. 1917/56. (okt. 23.)
- 393835/el.n.2.-1917. körrendelet az újszabadságolási igazolványok érvényessége a hadrakelt sereg körleteiben RK. 1917/57. (okt. 30.)
- 477372/1.-1917. körrendelet. A hadműveleti terület határainak szabályozása a délnyugati arcvonaltörvénységi körletében való utazásokra vonatkozólag RK. 1917/80. (dec. 21.)
- 29/el.n.10.-1918. körrendelet. Hadseregkörlet megváltoztatása Erdélyben RK. 1918/1. (jan. 3.)
- 1632/el.n.1.-1918 A hadműveleti területek új szabályozása utazások tekintetében RK. 1918/14 (jan. 20.)
- 5019/6-1918. körrendelet. Utazási okmányok női munkaerők szabadságutazásainál. RK. 1918/13. (febr. 4.)
- 6957/el.n.4.-1918. körrendelet. Utazási forgalom Voralbergbe és onnan vissza RK. 1918/34. (ápr. 4.)
- 8434/el.n.1.-1918. körrendelet. Útleveghatóságok felállítása Görzben és Udinében RK. 1918/35. (ápr. 16.)
- 10656/el.n.-1918. körrendelet. Polgári személyek utazásai Törökországba. Utazási okmányok RK. 1918/46. (máj. 11.)
- 15239/el.n.-1918. körrendelet utazásoknál és szállítmányoknál előforduló rendellenességek RK. 1918/58. (júl. 2.)
- 16968/el.n.1.-1918. körrendelet. Szolgálati és szabadsági utazások Romániában RK. 1918/63. (júl. 20.)
- 28028/el.n.1.-1917. körrendelet A Balkán országokba és azokból való utazásokhoz „négy nyelvű igazolvány „rendszeresítése R.K. 1918/3. (jan. 8.)
- 39466/el.n.1.-1918. körrendelet. Az 1008 sz. tábori postaszám útleveghatóság átnevezése. RK. 1918/27. (márc. 8.)
- 93737/el.n.1.-1918. körrendelet. A hadműveleti területek új szabályozása a monarchiában utazások tekintetében RK. 1918/18. (febr. 18.)
- 93737/el.n.1.-1918. körrendelet. A hadműveleti területek új szabályozása utazások tekintetében RK. 1918/14 (jan. 20.).
- 165567/el.n.1.-1918. körrendelet. A lengyelországi (lublini) katonai főkormányzóságba előzetes engedély nélkül lehet beutazni. RK. 1918/25. (márc. 13.)
- 223962/el.n.1.-1918. körrendelet Németországba szóló utazási okmányok hiányos kiállítása RK. 1918/39. (ápr. 18.)
- 300922/el.n.1.-1918. körrendelet. A belső hadműveleti területek megszüntetése Galiciában, Bukovinában és Magyarországon az utazások tekintetében. RK. 1918/49.(máj. 22.)
- 474149/2.-1918. körrendelet. Eljárás azon legénységi egyénekkal szemben, kik szabadságolási igazolványukat elvesztik. RK. 1918/13. (jan. 31.)
- 490042/el.n.1.-1918. körrendelet. Szabadságra való utazás Svájcba RK. 1918/6. (jan. 12.).

BALI LÓRÁNT*

**A RIJEKA–KOPER DICHOTÓMIA SAJÁTOSSÁGAI A MAGYAR
AGRÁREXPOROTOT ILLETŐEN A RAIL CARGO HUNGÁRIA ZRT.
TEVÉKENYSÉGE PÉLDÁJÁN****

*SPECIAL CHARACTERISTIC OF THE RIJEKA–KOPER DICHOTOMY
REGARDING TO THE HUNGARIAN AGRICULTURAL EXPORT
BY THE EXAMPLE OF THE ACTIVITY OF RAIL CARGO HUNGÁRIA ZRT.
CORPORATION*

ABSTRACT

Current political events have a significant impact on the development of transport infrastructure in addition to political geographical factors. Over the last 25 years, Western-Balkans lived through one of the greatest European geopolitical realignment. Regarding to my topic I cannot ignore the changes took place in the years of socialism before the regime change which basically determined the later situation of Rijeka (Fiume) and Koper.

In my study I will demonstrate the relationship of Adriatic Sea ports with special focus on Hungarian transport. Previously I examined the status of Rijeka in the socialism and the maritime trade development policy of Yugoslavia.

1. Bevezetés

A közlekedési infrastruktúra fejlődését a politikai földrajzi tényezők mellett az aktuál-politikai események is jelentősen befolyásolják. Az elmúlt huszonöt évben a Nyugat-Balkán élte meg az európai történelem egyik legjelentősebb geopolitikai átrendeződését.^{1,2} Témám szempontjából nem hagyhatom figyelmen kívül a rendszerváltoztatást megelőző államszocialista időszakban lezajló változásokat, amelyek erőteljesen megalapozták Rijeka (Fiume) és Koper későbbi helyzetét.³ Az alábbiakban az Isztria környéki kikötők egymáshoz való viszonyrendszerének az alakulását fogom bemutatni különös tekintettel a magyar szállítmányozás alakulásra. A horvát honvédő háborút követő időszakban elemzem a magyar agrárkereskedelmet érintő változásokat, illetve egy külön fejezetben a Rail Cargo Hungari Zrt. Rijekáb és Koperbe irányuló forgalmának a változásait vázoló fel.

2. A második világháború utáni geopolitikai átrendeződés, a kialakult új helyzet

Az isztriai kikötők közötti versengést a második világháború után két körülmény határozta meg markánsan, az egyik az államhatárok átrendeződése, a másik pedig, hogy a „külön utas Jugoszlávia” és Olaszország merőben más politikai és társadalmi-gazdasági beállítottsággal rendelkezett, amelyeket még nemzetiségi problémák⁴ és határviták is tetézték. Az új konstelláció rendkívül hátrányosan érintette Triesztet, perm helyzetbe

* Dr. PhD Bali Lóránt egyetemi adjunktus – Pannon Egyetem, Georgikon Kar, Vállalatökonómiai és Vidékfejlesztési Tanszék.

került és lecsökkent vonzáskörzetében tovább kellett osztozkodnia Velencével. Emellett a térség országai között ellenségessé vált a viszony. Ausztria független lett az 1955-ös államszerződés értelmében, Olaszország a későbbi EGK alapítója, Jugoszlávia pedig „külön utas” szocialista, Hazánk meg a szovjet érdekszférába tartozott. Ebben a helyzetben Rijeka (Fiume) az eddigi történelmi helyzetéhez nem hasonlítható előnyös pozícióba került. A 60-as években a két kikötő fej-fej mellett haladt a forgalmi sajátosságait illetően.⁵ Rijeka Jugoszlávia első számú kikötőjévé vált.⁶ Az országon belüli vasúti és a közúti fejlesztések mind elősegítették, hogy az államszövetség nagy része a város hinterlandjává váljon. A forgalom további növekedését eredményezték a KGST országokkal kötött klíring-szerződések az ötvenes évektől fogva. Ezek azonban a hatvanas években kivezetésre kerültek.⁷

A hetvenes évektől átstrukturálódott az Isztria környéki kikötők helyzete. Ebben kevés szerep jutott a versenybe belépő Kopernek, amely kikötőjét 1957-ben alapították. Bár a kétmillió Szlovéniához képest túlméretezett kapacitással rendelkezett az elsődleges funkciója Rijeka darabáru forgalmának a tehermentesítése volt, ezt segítette a város környéki vasútvonalak villamosítása is. Ugyan 1987-re a forgalma elérte a 4 millió tonnát, ennek ellenére nem tudta felvenni a versenyt Rijekával és Trieszttel. A kapacitásainak a nagy rész a szlovén külkereskedelmet szolgált. Ezen felül a többi tagköztársaságot szolgált a darabáru (pl. fa), és romlandó áru (zöldség, gyümölcs) átrakására szakosodva. A túlzott mértékű specializációja eleinte hátrány jelentet, csak a későbbiekben, a rendszerváltoztatás után konvertálódott át előnyé.⁸

„Trieszt és Fiume versenyét igazából az döntötte el, hogy még az 1970-es évekbeli olajválság előtt eltérő szerepet kaptak az Európai Közösség, valamint a KGST regionális olajválság előtti energiapolitikájának megfelelő nemzetközi kőolaj logisztikában. Az Isztria környéki kikötők közül először (1970-ben) Trieszt vált az európai léptékű kőolajlogisztika empóriumává....”⁹ forgalmának a nagy részét az idegen világrészekből érkező olajszállítmányok adták, innen látták el az ingolstadti és a schwehati finomítót. A kőolajválság után megépült Adria-csővezeték kiinduló pontja Omišaljba került, ami a Rijeka fejlődésére közvetetten is csak kevés hatást gyakorolt. 1975-ben még a két kikötő fej-fej mellett haladt Rijeka 5,8 millió tonna, Trieszt pedig 5,9 millió tonna kőolaj forgalommal. Rijeka kapacitása meghaladta a jugoszláv gazdaság által elvártakat, ezért kapacitásának váltakozó részét, 1960-ban 35,4%-át, 1980-ban 21,6%-át, 1990-ben 22,4%-át a tranzit forgalomra tudta fordítani. Az államszocialista időszakot követő délszláv polgárháború hozta meg a tényleges felemelkedést Koper számára. 1998-ban már 8 millió tonnás forgalommal rendelkezett, amelynek a 70%-a tranzit. Eközben Rijeka csak 4,3 millió tonnás forgalmat tudott csak produkálni, miközben több mint 20 tonnás kapacitással rendelkezik. Mindkét kikötő számára rendkívül fontos az Ausztriából, Csehországból, Szlovákiából, Magyarországról, Lengyelországból érkező forgalom.¹⁰

3. Rijeka és Koper helyzete napjainkban

A kilencvenes évek elején a Szerbiával vívott honvédő háború idején a kikötő forgalma elenyésző volt, mert az ország kivitele és behozatala minimálisra csökkent. A kikötő részegységeiben az egyes áruk szerinti specializáció figyelhető meg. A következő az agrárkereskedelem szempontjából fontos terminálokat tudunk megkülönböztetni, az amúgy vám-szabad területen:¹¹

- Faáru terminál, amely Rasaban (Rijeka mellett) található, 550 000 m³ éves kapacitással rendelkezik.

- A kikötő medencében található Frigo-terminál éves szinten 54 000 tonnás áruforgalom lebonyolítására alkalmas. 4000 m² hűtött, valamint 4500 m² szabad téri kapacitással rendelkezik, amely 5000 tonna zöldség, gyümölcs hűtött tárolására alkalmas.
- A rasai medence élőállat-termináljában egyidejűleg 1000 darab élőállat elhelyezésére képes.
- A Gabona-terminál betonsilója egyidejűleg 56 000 tonna gabona befogadására alkalmas éves kapacitása 800 ezer tonna.
- A száraz ömlesztett áruk tárolására kialakított terminál 1 millió tonna áru zsákolására alkalmas. A folyékony áru terminálon 3500 m³ bor, étolaj, melasz egyidejű tárolása oldható meg.

Ahogy már említettem Koper a délszláv polgárháború során sikeresen terelte el a forgalmat Horvátországtól. A Karlovác-Ogulin-Rijeka vonalat a szerb milicisták és a Jugoszláv Néphadsereg alakulatainak támadásai veszélyeztették. Emiatt lett „kedveltebb” a jóval biztonságosabb és relatíve gyorsabb Ljubljana-Koper szakasz, amely nem mellesleg dupla pályával rendelkezik Rijekától eltérően. A következő az agrárkereskedelem szempontjából fontos terminálokat tudunk megkülönböztetni a kikötőben:¹²

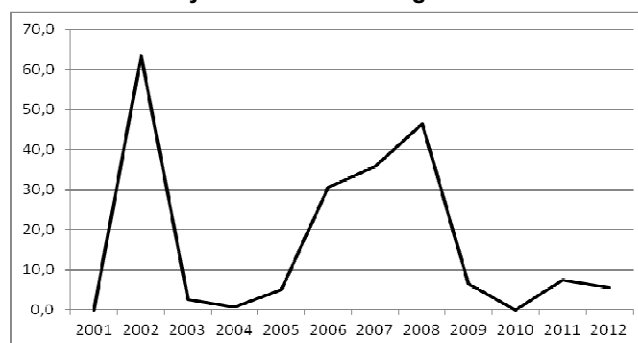
- Élőállat-terminál 1200 állat gondozására és befogadására képes,
- 60 ezer tonna tárolókapacitással rendelkező gabonasiló,
- 20 000 m³ növényi olaj, 5000 m³ pálmaolaj, 2930 m³ bor, 1200 m³ kaucsuktej tárolására képes.

A fentiekből megállapítható, hogy a rijekai kikötő a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek tekintetében jóval nagyobb tárolókapacitással bír, mint Koper. Utóbbinak egyedül az élőállat tárolás, illetve a növényi olaj tárolókapacitása nagyobb. Az elvitathatatlan előnyét a relatíve Rijekénál gyorsabb megközelíthetősége adja.

4. A Rail Cargo Hungária mezőgazdasági terményeket érintő teherforgalmának a változása Rijeka és Koper irányába 2001–2012 között¹³

A már említett sajátosságok figyelembe vételével az alábbiakban a két kikötő Magyarországról érkező mezőgazdasági teherforgalmi sajátosságait fogom bemutatni a Rail Cargo Hungária adatai alapján. Jelenleg a gyékényesi, murakeresztúri, valamint az őrihodosi határátkelők forgalmának a 97–98%-át a cég bonyolítja le.¹⁴

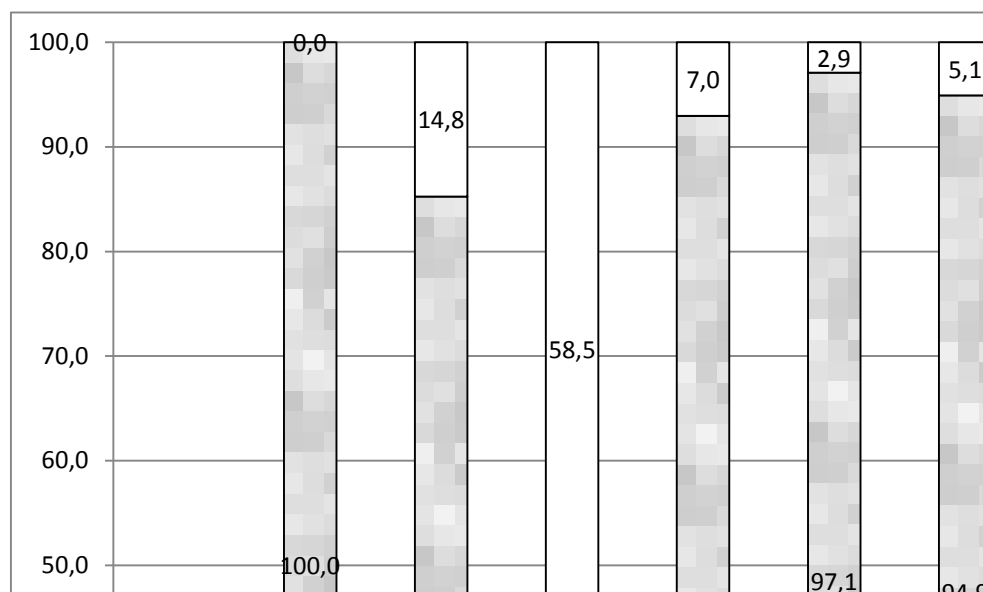
1. ábra. A mezőgazdasági termékek részesedése a Rail Cargo Hungária Rijekába irányuló vasúti teherforgalmából

Forrás: a szerző saját szerkesztése Gyevnár Sándor által szolgáltatott adatok alapján

A fenti ábra alapján jól látszik, hogy a Rijekába irányuló mezőgazdasági forgalom erős ingadozást mutat. Egyes években 60%-nál is magasabb, míg máskor csaknem 0%-os részesedéssel rendelkezik. Tehát az agrártermék részesedése az összforgalomból jelentős ingadozást mutatott a vizsgált időintervallumban.

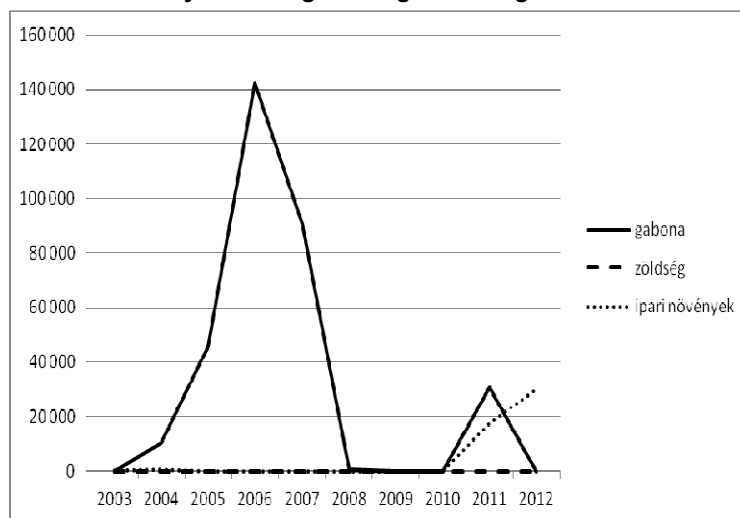
2. ábra. Az egyes növényfajta csoportok részesedése a Rail Cargo Hungária Rijekába irányuló mezőgazdasági teherforgalmából

Forrás: a szerző saját szerkesztése Gyevnár Sándor által szolgáltatott adatok alapján

Rijeka magyar viszonylatú tároló kapacitásai elsősorban a gabona tengerentúli kereskedelmére szakosodtak. Emellett az egyes években az ipari növények is fontos szerephez jutottak a magyar rijekai forgalomban.

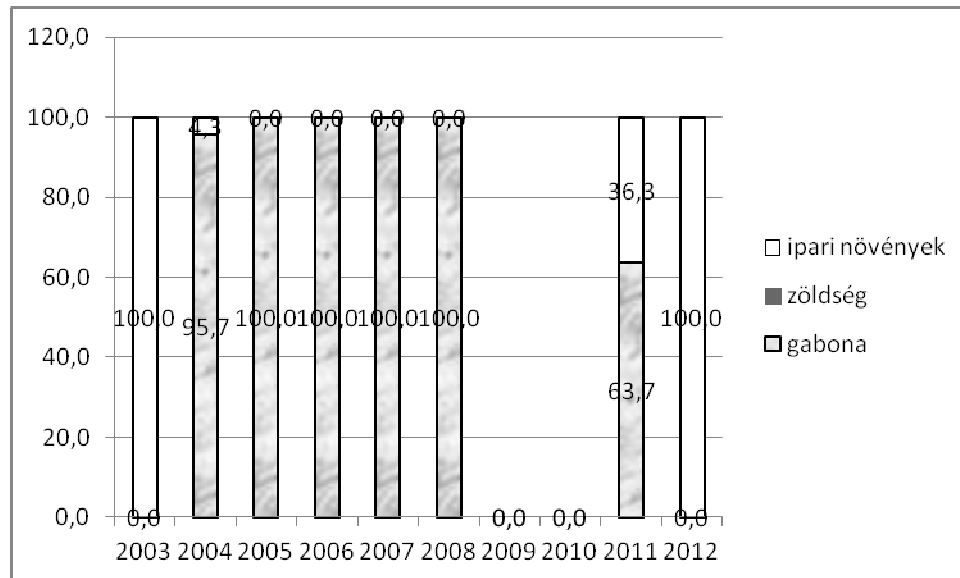
3. ábra. Az egyes növényfajta csoportok részesedése a Rail Cargo Hungária Koperbe irányuló mezőgazdasági teherforgalmából

Forrás: a szerző saját szerkesztése Gyevnár Sándor által szolgáltatott adatok alapján

A koperi kikötő jelentősége szintén, akárcsak a rijekaié a gabona tengerre juttatásában jár az élen, azonban kitűnik, hogy pont azokban az időszakban, amikor Rijeka háttérbe volt szorulva. Ebből is jól látszik, hogy a két kikötő az „újkori történelemben”, pontosabban a rendszerváltoztatást követő években versenyt folytat egymással nem csak európai szinten, hanem magyar relációban is.

4. ábra. Az egyes növényfajta csoportok részesedése a Rail Cargo Hungária Koperbe irányuló mezőgazdasági teherforgalmából

Forrás: a szerző saját szerkesztése Gyevnár Sándor által szolgáltatott adatok alapján

5. Konklúziók

Hazánk a trianoni békediktátumot követően az állandó tengeri kijáratát nem tudta megtalálni. Az adriai kikötők közül Koper és Rijeka is verseng a hazai külkereskedelem „kegyeiért”. A kezdeti Rijeka (Fiume) előny jelentősen megkopott, minden termék, így az agrártermékek viszonylatában is. Ez nem csak geopolitikai tényezőkkel magyarázható, hanem magyar a külpolitikai nosztalgia megkopásával és a közlekedési tényezők sajátosságával. A rijekai kikötő kapacitásait tekintve jelentős előnnyel rendelkezik Koperrel szemben. A megközelíthetősége Magyarországról azonban rendkívül lassú, az előbbivel szemben legalább körülbelül két óra időhátránnyal rendelkezik. A fenti diagramokból jól látszik, hogy a magyar agrár külkereskedelem elsősorban a gabonánál és az iparnövényeknél használja a két kikötőt.

JEGYZETEK

1. Erdősi Ferenc (2005): A Balkán közlekedési földrajza. M. Császár Zs. (szerk.) Balkán Füzetek No. 3., PTE KMBTK, Pécs, 130 old.
2. Rácz Szilárd (2011): Déli szomszédsági városhálózatok és hatások. In: Cieger A. (szerk.): Terrek, tervek, történetek. Az identitás történetének térbeli keretei 2. Budapest, Atelier. 211–237. old.
3. Faragó László–Hajdú Zoltán–Rácz Szilárd (2012): Államosodás – városhálózat – térszerkezet. – Magyar Tudomány. 4. 389–406. oldal.

4. Erről bővebben lásd Gulyás László (2009): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a titói Jugoszláviában. *Tér és Társadalom* 2009/2. szám. 155–169. old.
5. Strazicic Nikola (1995): Rijeka – Haupthafen Kroatiens und wichtiger Transithafen für Mitteleuropa. *Österreichische Ostheft. Jahrgang 37/1995. Heft 2.* 355–377. old.
6. Roknic Andrea (2007): *Gospodarska situacija u općini Rijeka 1970–1972. godine.* Rijeka, XII. godina, svezak 1. 25–39 old.
7. Erdősi Ferenc (2005): A Balkán közlekedési földrajza. M. Császár Zs. (szerk.) *Balkán Füzetek* No. 3., PTE KMBTK, Pécs, 130 old.
8. Erdősi Ferenc (2005): A Balkán közlekedési földrajza. M. Császár Zs. (szerk.) *Balkán Füzetek* No. 3., PTE KMBTK, Pécs, 130. old.
9. Erdősi Ferenc (2005): A Balkán közlekedési földrajza. M. Császár Zs. (szerk.) *Balkán Füzetek* No. 3., PTE KMBTK, Pécs, 40. old.
10. Erdősi Ferenc (2005): A Balkán közlekedési földrajza. M. Császár Zs. (szerk.) *Balkán Füzetek* No. 3., PTE KMBTK, Pécs, 130. old.
11. Fejér Gábor (2009): Rijeka (Fiume) közel 250 éves szerepe Magyarország külkereskedelmében. In: *Földrajzi Közlemények* 133. évfolyam. 2. szám, 147–157. oldal.
12. Illés Gábor 2000: Az adriai kikötők (Koper, Rijeka) stratégiai szerepe a magyar külkereskedelmi forgalomban az EU csatlakozás tükrében. In: *EU Working Papers* 3. évf. 4. szám. <http://epa.oszk.hu/00000/00026/00010/pdf/illes.pdf>
13. A teherforgalmi adatokat Gyevnár Sándor a Rail Cargo Hungaria Zrt. munkatársa gyűjtötte össze.
14. http://www.hungrail.hu/doku/magyar_vasut_2013/2_Dr_KovacsImre_RailCargoHungaria.pdf

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Erdősi Ferenc (2005): A Balkán közlekedési földrajza. M. Császár Zs. (szerk.) *Balkán Füzetek* No. 3., PTE KMBTK, Pécs.
- Faragó László–Hajdú Zoltán–Rácz Szilárd (2012): Államosodás – városhálózat – térszerkezet. – *Magyar Tudomány.* 4. 389–406. oldal.
- Fejér Gábor (2009): Rijeka (Fiume) közel 250 éves szerepe Magyarország külkereskedelmében. In: *Földrajzi Közlemények* 133. évfolyam. 2. szám, 147–157. oldal.
- Gulyás László (2009): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a titói Jugoszláviában. *Tér és Társadalom* 2009/2. szám. 155–169. old.
- Rácz Szilárd (2011): Déli szomszédsági városhálózatok és hatások. In: Cieger A. (szerk.): *Terek, tervek, történetek. Az identitás történetének térbeli keretei* 2. Budapest, Atelier. 211–237. old.
- Roknic Andrea (2007): *Gospodarska situacija u općini Rijeka 1970-1972. godine.* Rijeka, XII. godina, svezak 1. 25–39 old.
- Strazicic Nikola (1995): Rijeka – Haupthafen Kroatiens und wichtiger Transithafen für Mitteleuropa. *Österreichische Ostheft. Jahrgang 37/1995. Heft 2.* 355–377. old.
- http://www.hungrail.hu/doku/magyar_vasut_2013/2_Dr_KovacsImre_RailCargoHungaria.pdf
- A teherforgalmi adatokat Gyevnár Sándor a Rail Cargo Hungaria Zrt. munkatársa gyűjtötte össze.

KÓKAI SÁNDOR*

A BÁNSÁG ROMA NÉPESSÉGÉNEK NÉHÁNY JELLEMZŐJE (1773–2002)*A FEW FEATURES OF THE ROMA POPULATION IN THE BÁNSÁG (1773–2002)***ABSTRACT**

The Bánság played a prominent role in the history of the roma population in Hungary, on one side it served as a continuous migration path for gypsies, on the other hand it helped the development of their language dialects. The stereotypes related to the roma population in the 19th century have not proven to be relevant, the ratio of the Bánság's roma population had not risen above the national average by that time. The historical society of Hungary was unprepared for the roma migration wave during dualism, the ad hoc solutions did not lead to lasting results. The Bánság's roma population in 1893 was 26,897 people, and amongst the 804 settlements of the region only 575 settlements were registered as populated by romas. The region's roma population growth was three-fold between 1857–93, that exceeded the value in the historical Hungary and Transylvania too. At the end of the 19th century the spatial distribution of Bánság's roma was closely correlated with the migration paths and regional territorial distribution of raw materials for handicraft products they manufacture.

Despite the significant migration paths took place from east to west, as well as from villages to towns in the last century, the main settlement areas of Bánság's gypsies today are the same as registered in 1893. Today, these areas have significant roma population, whose faster integration is mainly the result of moderate demographic differences. In order to reach smooth assimilation this population needs policy which encourage education, employment, public security, which provide opportunities for the roma population in the socio-economic ascent.

1. Bevezetés

Az egyes nemzetiségek, etnikai csoportok demográfiai jellemzőinek tekintetében a népszámlálások kínálhatják az egyik legfontosabb információforrást. A nemzetiség és anyanyelv esetében is általában megfelelő támpontot nyújtanak az adott népcsoport főbb jellemzőinek megállapításához. A romák esetében azonban speciális helyzettel állunk szemben. Közismert, hogy e népcsoport tagjainak túlnyomó része eredeti nyelvét nem beszéli, a nemzetiség bevallása pedig a cigány identitást vállalók szűk körére korlátozódik, azaz a roma népesség elemi demográfiai jellemzőiről sem állnak rendelkezésünkre valóságos adatok. A népszámlálások során a cigányságról rögzített adatok általában alul becsülték, s a legtöbb esetben nem tükrözték a tényleges demográfiai állapotukat. Nem véletlen, hogy a cigány népesség létszámának megállapítására már a 18–19. században is külön összeírásokat szerveztek. Elsőként 1724-ben írták össze a kóbor cigányokat¹ de csak néhány vármegyében (pl. Nógrád). Az 1758. április 6-i helytartótanácsi rendelet értelmében, Csanád megyében is felmérték a cigányokat.² A 18. század második felében, Mária Terézia, illetve II. József uralkodása idején már egymást követték a cigányösszeírások (pl. 1767, 1783 stb.). A legteljesebbnek tekintett 1893. évi összeírást követően, újabb összeírásokra csak a 20. század második felében került sor, amelyek önkéntes bevallásokon alapultak.

* Dr. habil. Kókai Sándor egyetemi magántanár, intézetigazgató – Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet.

Az elmúlt évtizedekben végzett népszámlálási és a reprezentatív felmérések adataiból is csak megközelítő pontossággal tudjuk megállapítani a cigány életvitelű népesség számát, természetes szaporodásuk intenzitását, kor- és nembeli összetételét, iskolázottságát, aktivitásuk megoszlását, foglalkoztatottságuk helyzetét. A fentiekben túlmenően alig ismerjük a cigányság 18–19. századi migrációjának irányát és arányát, valamint nyelvváltásának helyét és idejét a történelmi Magyarországon.

A Bánság kitüntetett szerepet játszott e folyamatokban, egyrészt folyamatos cigány migrációs útvonalként. Másrészt nyelvük dialektusainak kialakulásában (pl. a beás cigányok nagy része a román nyelvújítás előtti archaikus bánsági dialektusokat beszéli stb.). A második világháború óta eltelt évtizedek országokon belüli cigány migrációs-kolonizációs folyamataiban (pl. számuk gyorsuló gyarapodása, bánsági németek elhagyott házaiba, szocialista iparvárosok tömbházaiba-kolóniáiba költözés, országhatár menti periférikus településeken dominánssá válás stb.) a Bánság ismét kiemelt figyelmet érdemel.

E tanulmány alapvető célja, hogy ráirányítsa a figyelmet és bemutassa a bánsági romák sajátosságait, továbbá feltárja térbeli eloszlásuk főbb jellemzőit, az elmúlt két évszázadban.

2. Roma népesség a dualizmus kori Bánságban

2.1. A roma népesség számának alakulása

A 18. század elejének és közepének cigányösszeírásai nem voltak teljes körűek, így hitelességük és pontosságuk is bizonytalan. Az 1780-as évekre vonatkozóan azonban már országos és regionális adatokkal rendelkezünk. Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb – *Die Zigeuner* című munkájában – 1780-ra vonatkozóan a cigányság lélekszámát Magyarországon 50 000 főre, Erdélyben 35–36 000 főre, a Bánságban 5500 főre becsülte (*1. táblázat*).

A bánsági adat hitelességét egy másik korabeli forrás is megerősíti, F. Grisellini 1780-ban kiadott munkájában a cigányok számát 5272 főben adta meg, ami a korabeli Bánság népességének 1,6%-át jelentette.

Schwicker, J. 1883-ban megjelent művében Magyarország cigány népességét 1780-ra vonatkozóan 41 779 főben adta meg, melyből a Tisza–Maros köze igazgatási régióban 9711 fő élt.

Teljesebb és értékelhetőbb táblázatokat közöl, Karl von Czoernig a 18. századi magyarországi cigány népesség alakulásáról, az értékek 1782-re vonatkozóan (Erdély nélkül 44 439 fő) jelentősen eltérnek a korábbi szerzőkétől (a Bánságban 8432 cigány élt). Czoering művének egyik nagy pozitívuma, hogy már megyékre lebontott adatsorokkal találkozunk (Temes 3251 roma, Torontál 1693 roma, Krassó 3488 roma).

1. táblázat. A történelmi Magyarország és a Bánság roma népessége (1780–1893)

Table 1. Roma population in the historical Hungary and the Bánság (1780–1893)

ORSZÁGRÉSZ	1780 ¹	1850 ²		1857 ²		189 ³³		VÁLTOZÁS (1857–93)	
	fő	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
BÁNSÁG*/ VAJDASÁG ÉS BÁNSÁG**	5500 (0.8%)	12.121	0,9	12.950	0,84	26.897	1,9	13.947	107,7
ERDÉLY	35-36.000	78.885	3,83	82.480	4,21	105.034	4,7	22.554	27,3
HORVÁT-SZ.ORSZÁG	na.	na.	na.	1.680	0,09	na.	na.	-	-
MAGYARORSZÁG	50.000	47.609	0,8	46.040	0,9	143.009	1,4	96.969	210,6
MAGYAR BIR.	91.000	138.615	1,1	143.150	1,2	274.940	1,8	131.790	92,1

1. Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann: *Die Zigeuner ...* című munkájában

2. Dányi Dezső: Az 1850 és 1857. évi népszámlálás c. művében

3. Cigányösszeírás, 1893. jan.31. Magyar Stat. Közl. IX. évf. (1895) alapján

* 1780-ban és 1893-ban csak a Bánság adatai szerepelnek

**1850-ben és 1857-ben a Vajdaság és a Temesi Bánság adatai együtt szerepelnek

A 19. század közepétől egyre több információnk van a Kárpát-medencében élő cigányokról, ekkor már tudományos alapossággal végzett népszámlálások (1850, 1857) segítenek a pontosabb etnikai kép megrajzolásában. Az 1850-es népszámlálás eredményeit Fényes Elek (1857) ismertette, mely szerint a cigányok száma Erdélyben 60 000, Magyarországon 21 000, a Szerb Vajdaságban és a Temesi Bánságban együtt 12 000 volt. Ugyanakkor Schwicker J. munkájában az 1850-es népszámlálás alapján, Magyarországon 30 304, Erdélyben 52 265 cigány élt.

Még nagyobb eltérés fedezhető fel Dányi Dezső „Az 1850 és 1857. évi népszámlálás” című művében, amelyben a cigányok számát 1850-ben Magyarországon 47 609 főben, a Szerb Vajdaságban és a Temesi Bánságban³ 12 121 főben, Erdélyben 78 906 főben állapította meg. Az eredeti népszámlálási közlésnek megfelelően azonban Erdélyben 78 885 cigány élt, s ezeket az adatokat fogadta el Hunfalvy Pál is, aki szerint 1850-ben 78 902 cigányt regisztráltak Erdélyben.

A két 19. század közepén lezajlott népszámlálást illetően találunk még eltérő számadatokat. Hermann Antal etnológus szerint 1850-ben 140 ezer, míg 1857-ban 143 ezer volt a cigányság lélekszáma, és ehhez közelít egy Dávid Zoltán által közölt 1850-re vonatkozó számadat is, amely 138 636 főben jelölte meg a cigányok számát (1. táblázat). Az 1850. évi népszámlálás láthatóan megosztotta a szakembereket, mégis ez volt az első olyan felmérés, amely közvetlenül kérdezett rá a nemzetiségre, és nem az anyanyelvet vagy a valósfelekezethez tartozást vette kiindulópontnak.

A témakörrel foglalkozó kutatók szerint a dualizmus kori valóságot a legjobban megközelítik az 1893. évi cigányösszeírás dokumentumai, mely szerint 1893. január 31-én az összeírt cigányok létszáma 274 940 fő volt. Az 1893-as cigányösszeírás alkalmával szükségtelennek tartották a cigányság pontos definiálását, mert úgy vélték, hogy környezetük egyértelműen bizonyítja hovatarozásukat. A legtöbb szakember ezt a forrást tartja megbízható alapnak, ez képezi a magyarországi és a bánsági cigány népesség egyik legpontosabb demográfiai képét.

2. táblázat. A romák számának változása a Bánságban (1880–1910)

Table 2. Variation of the number of roma in the Bánság (1880–1910)

Vármegye	1880*	1893**	1900***	1910***
Krassó-Szörény	1 893	10 715	2 658	5 038
Temes	2 222	8 812	2 271	3 856
Torontál	2 746	7 370	3 142	5 290
Bánság	6 861	26 897	8 071	14 184
Magyarország	90 911	274 940	544 22	108 825

*Schwicker, J.H.: *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*. Wien-Teschen, 1883.76-81.p

** Cigányösszeírás, 1893. jan.31. *Magyar Stat. Közl. IX. évf.*(1895)

*** Népszámlálás 1900, ill. 1910.

A korabeli népszámlálási adatok bizonytalanságát mutatja, hogy sem az 1880-as adatok, sem a későbbiek nem tükrözik a romák tényleges számát, csak az önbevalláson (roma identitást vállalók) alapuló gyarapodást (2. táblázat).

Az 1880–1910 közötti harminc évre vonatkozóan azonban nem lebecsülendő a népszámlálások kérdezőbiztosainak kiadott utasítások eltérései sem, csak így értelmezhető a cigány identitást vállalók jelentős növekedése. A Bánság cigány népessége 1893-ban 26 897 fő, megállapítható, hogy alig volt magasabb arányuk (1,9%) az össznépességből, mint a történelmi Magyarországon. Az átlagos gyarapodás azonban 107,7% volt 1857–93 között, amely érték meghaladta, mind a történelmi Magyarország, mind Erdély növekedési ütemét. A tényleges gyarapodás azonban ettől is magasabb volt a Bánságban, mert az

1857. évi érték magába foglalta a Szerb Vajdaságot (Bácska) is, míg az 1893. évi adat csak a Bánság három vármegyéjére vonatkozik. Amennyiben az 1893-as bánsági értékhez (26 897 fő) hozzáadjuk Bács-Bodrog vármegye adatát (6218 fő), akkor megállapíthatjuk, hogy az egész régió roma népessége több mint két és félszeresére emelkedett 1857–93 között. A bánsági átlagtól magasabb cigány népesség jellemezte Temes és Krassó-Szörény vármegyéket (1–2. táblázat), mikro regionális (járási) és települési szinten azonban már markánsabban kirajzolódnak a különbségek. A harmincöt év alatt robbanásszerűen gyarapodó bánsági cigányság is szétszórva élt e régióban, azaz a Bánság 804 települése közül 575-ben írtak össze romákat. A cigány népesség ilyen mértékű gyarapodása (1. táblázat) a nagy gyermekvállalási hajlandóság mellett a nagyarányú bevándorlás következménye is.

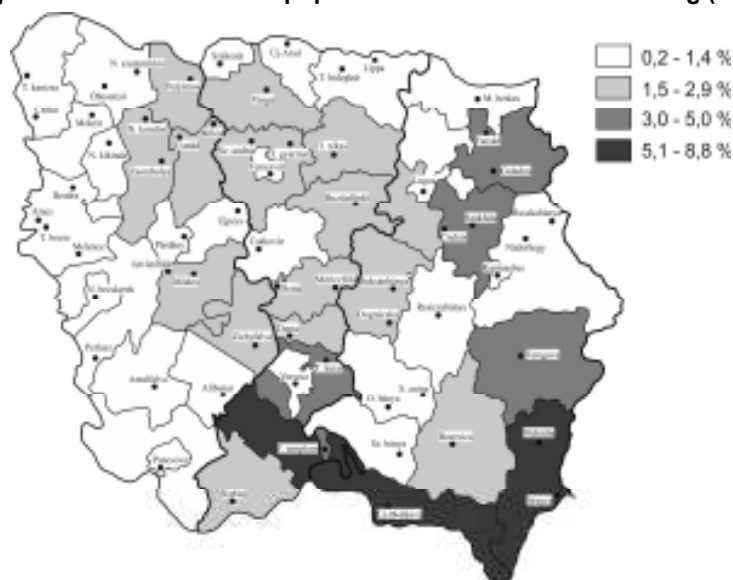
2.2. A roma népesség területi, települési megoszlása

A legfontosabb nemzetközi migrációs útvonalak (Vaskapu-Al-Duna, illetve Temes-Cserna völgy) mentén, mind az orsovai, mind a moldovai járás roma népessége meghaladta az össznépesség nyolc százalékát (1. térkép).

E két járáson kívül ilyen magas értékekkel az 1893. évi összeírás adatai szerint csak az Erdélyi-medence járásaiban találkozhatunk. A fehértemplomi járás magas értékei (5,7%) szintén az al-dunai tranzitútvonalhoz kapcsolódnak, amelyek a Bánsági-alföldre vezettek, s itt a romák egy részének térfoglalása a 19. század második felében új településekre is kiterjedve folytatódott.

1. térkép. A roma népesség aránya a Bánság járásaiban (1893)

Map 1. The rate of the roma population in the districts of Bánság (1893)

Forrás: Cigányösszeírás, 1893. jan. 31. Magyar Stat. Közl. IX. évf.(1895), alapján saját szerkesztés

A bánsági romák területi elhelyezkedését települési szinten vizsgálva (2. térkép) megállapítható, hogy az adott település 1890. évi össznépességéből egyetlen településen sem volt a romák aránya 50% feletti. Tíz százalék feletti roma népességgel is mindössze 33 település (23 Krassó-Szörényben, 10 Temesben) rendelkezett. Torontál vármegyében nem volt olyan település, ahol az össznépesség 10%-át meghaladta volna a romák aránya (3. táblázat), melynek egyik oka a településszerkezetben és települések méretében keresendő. Az

aprófalvas településstruktúrával rendelkező Krassó-Szörény megyében néhány roma család megtelepedése egy-egy településen magas arányokat eredményezett, míg a Bánsági-alföld nagyfalvaiban mindez néhány százalékot (3. táblázat).

A Bánság törvényhatósági és rendezett tanácsú városaiban a romák aránya minden esetben egy százalék alatt maradt.

Kiemelt figyelmet érdemel a Bánsági-hegyvidék településeinek viszonylag magas roma népessége (pl. Bogsánbánya, Dognácska, Nándorhegy stb.), ahol a vasiparhoz kapcsolódott megélhetésük, valamint a Néra folyó síksági szakasza mentén elhelyezkedő középfalvak magas értékei. A 19. század végére a fémműves cigányok már letelepedtek és viszonylag stabil közösségeket alkottak, a vaskelatozás Krassó-Szörényi központjaiban. A bánsági átlagtól magasabb roma népességgel tűnik ki az Új-Arad–Zsombolya–Nagyszentmiklós települések által határolt terület, amely egybeesik a legjobb termőföldi adottságokkal, valamint a bánsági németek legismertebb és leghomogénebb településterületével (ún. Haide vidék). Mindez azt is jelezheti, hogy a bánsági sváboknak nagyobb szükségük volt, ill. tehetősebbek révén meg is engedhették maguknak, hogy a romák által nyújtott gazdasági tevékenységeket igénybe vegyék.

A romák lakóépületei a települések külső határán vagy a települések belsejében közel azonos arányban helyezkedtek el, általában teljesen szegregáltan a magyaroktól és a többi nemzetiségűtől. Néhány bánsági településen (pl. Mutnoksabadja, Néramező, Mácsova, Boksánbánya-Magura stb.) elkülönült cigánytelepeket hoztak létre, megtelepedésük és integrálásuk felgyorsítására. Ezen épületek is a legegyszerűbb építmények közé tartoztak, voltak köztük vályog, illetve téglalapításúak, de megtalálhatóak voltak sátrak és földbe ásott kunyhók is. Lakásviszonyaikat tekintve nem különböztek az országban összeírt cigányokétól, akik 62% házban, 33% putriban vagy kunyhóban, 3% sátorban és 2% odúban vagy egyéb helyen lakott.⁴

2. térkép. Bánsági települések egy százalék feletti roma népességgel (1893)

Map. 2. Bánság settlements roma population over one per cent (1893)

Forrás: Cigányösszeírás, 1893. jan. 31. Magyar Stat. Közl. IX. évf.(1895), alapján saját szerkesztés

3. táblázat. Bánsági települések öt százalék feletti roma népességgel (1893)**Table 3. Bánság settlements roma population above five per cent (1893)**

Települések	Népesség		1893		Települések	Népesség		1893	
	1890	fő	%			1890	fő	%	
Krassó-Szörény vármegye					Krassó-Szörény vármegye (folytatás)				
Kiskossó	180	86	47,8		Nérahalmos	1719	115	6,7	
Zséna	587	217	37,0		Teregova	2966	196	6,6	
Néramező	1251	391	31,3		Facsád	1912	122	6,4	
Cserestemes	629	175	27,8		Torontál vármegye				
Dunaorbágy	930	245	26,3		Rudna	1288	111	8,6	
Nagyzsúpány	1418	334	23,6		Nagyszentpéter	2965	175	5,9	
Mácsova	580	133	22,9		Szerb-Módos	2022	117	5,8	
Homapatak	320	60	18,8		Bánlak	2522	137	5,4	
Néraaranyos	1158	209	18,0		Pészak	3139	169	5,4	
Mutnoksabadja	877	143	16,3		Nagykőcse	2664	135	5,1	
Závoly	397	63	15,9		Szerb-Csene	2254	115	5,1	
Fényes	881	134	15,2		Nagykomlós	5235	256	5,0	
Rádonya	736	100	13,6		Temes vármegye				
Tuffás	551	71	12,9		Kisszredistye	625	192	30,7	
Alsópozsgás	615	74	12,0		Kussics	2403	465	19,4	
Mehádia	2480	295	11,9		Dubovác	964	169	17,5	
Nérasolyos	1925	219	11,4		Zagaicza	1049	182	17,3	
Tinkova	671	76	11,3		Gajtasol	367	63	17,2	
Temesszlatina	1791	199	11,1		Szibó	765	113	14,8	
Óasszonyrét	747	83	11,1		Jabuka	1198	169	14,1	
Berszászka	1848	201	10,9		Iktár	888	120	13,5	
Divécs	577	60	10,4		Magyarapáca	858	113	13,2	
Pervova	1121	114	10,2		Jaszenova	2054	252	12,3	
Jablanica	1822	177	9,7		Paulis	2007	149	7,4	
Dognácska	3491	326	9,3		Hattyas	1716	125	7,3	
Örményes	2343	202	8,6		Grebenác	2035	145	7,1	
Alsólupkó	1402	119	8,5		Nikolincze	3299	218	6,6	
Szikesfalu	2147	180	8,4		Mehala	4965	294	5,9	
Boksánbánya	2956	242	8,2		Izbistye	2416	139	5,8	
Orsova	3564	281	7,9		Gyüreg	2022	103	5,1	

Forrás: Cigányösszeírás, 1893. jan. 31. Magyar Stat. Közl. IX. évf.(1895), alapján saját szerkesztés

2.3. A roma népesség migrációja

A történelmi Magyarországon élő cigányok migrációjában Erdély és a Bánság szerepe kulcs fontosságú volt. A régió belső spontán migrációs folyamataiba a romák a török utáni felszabadító háborúk (1699, 1718) után bekapcsolódtak, mely a Bánsági-hegyvidék és Hunyad vármegye magasabb népsűrűségéből táplálkozott. A román többségű kelet-bánsági és nyugat-erdélyi beás cigányok első csoportjai III. Károly uralkodásának idején hagyhatták el eredeti lakóhelyüket (3. térkép).

Az ekkor szerveződő Temesi Bánság területén⁵ felvilágosult uralkodóink kedvező lehetőséget láttak a merkantilista gazdaság és a modern társadalom megteremtésére. Közismert, hogy Mária Terézia és II. József telepítési politikája⁶ a Temesi Bánság területén érvényesült a legerősebben, s ebbe a cigányok letelepítése és életvitelük megváltoztatása is helyet kapott. Uralkodásuk idején sokat tettek – legalább rendeleti és törvényi szinten – a cigányság emancipációjáért. Az ismert rendeletek felsorolása helyett megemlítem, hogy az 1750-es években még házat és földet is kaptak a romák a Bánságban. Az itt élő, teknővájással foglalkozó cigányok azonban, ha nem akarták feladni hagyományos életformájukat, új lakóhely után kellett, hogy nézzenek. A cigányok Mária Terézia uralkodása idején elhagyva a Bánságban kapott termőföldeket (1761, 1763), továbbvándoroltak. Ez azt is jelentette, hogy a bánsági cigányságon belül a letelepedett, dolgozó és nem

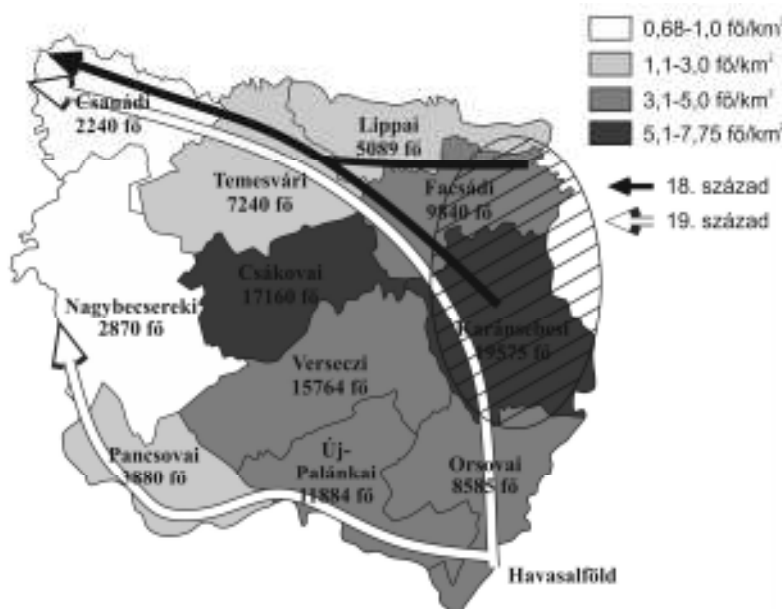
utolsósorban adózó, többé-kevésbé beilleszkedett csoportokkal szemben ismét megnőtt a vándorcigányok aránya.

A cigányok többsége nyugat felé (Bácska, Dél-Dunántúl és Szlavónia) vette az irányt. A nyugati irányú expanzió több hullámban, folyamatosan zajlott. Az 1780-as évek cigány összeírásai már arról tanúskodnak, hogy a beások egyes csoportjai Baranya és Somogy vármegyék területén is felbukkantak. 1785–1786-ban Somogyban több faluban tesznek említést a teknővájókról.⁷ Barcs és Babócsa térségében az 1770-es években jelentek meg az első beás cigányok.

Az 1790-es évektől egyre gyakrabban találkozni a forrásokban a beás cigányokkal, akiket a babócsai anyakönyv legtöbbször drávaszentesi vagy péterhidai illetőségű lakosoknak tüntet fel. Zala, Somogy és Baranya megyék 1796 és 1847 közti peres iratainak tanúsága szerint beás cigányok a köztörvényes bűneseteknél nem voltak, a katonaszökevények közt viszont annál gyakrabban bukkannak fel.⁸ A 18. században nyugatra vándorolt csoport archaikus nyelvjárást beszél, amely a Bánság és Nyugat-Erdély területén beszélt román nyelv nyelvújítás előtti állapotát őrzi. Ezeket a beásokat a másik teknővájó csoport tagjai árgyelánnak (magyarul erdélyi) nevezik.

3. térkép. A Bánság népessége, népsűrűsége és a romák lehetséges vándorlási irányai (1717)

Map 3. The Bánság population, population density (1717) and potential of the roma migration directions

Forrás: saját szerkesztés

A beás cigányok származására nincs írott forrásunk. A Dunántúl déli részére költözött beások konkrét származására egyetlen adatunk Kalányos Mihály vallomásából származik. Az, hogy a 26 esztendőes cigány ember 1818-ban erdélyi születésűnek mondta magát, a dunántúli beások erdélyi származását és a nyugati irányú migráció folytonosságát támasztja alá.⁹ Az első nagy migrációs hullám (belső migráció) a Bánság román többségű, keleti feléből és Erdély nyugati részéből indult ki, és a 18. század második felében folyamatosan zajlott.

A második hullámot (külső migráció) – amelynek egyik fókuszába ismét a Bánság került – a 19. század közepén (1856) a román fejedelemségek cigány rabszolgáinak felszaba-

dítása váltotta ki. Ekkor érkezett a román fejedelemségek felől a mai oláh cigányok és beások elődeinek másik, számbelileg is jelentős csoportja.

Az oláh cigányok – akárcsak korábban a magyar cigányok – szekérkaravánjaikkal (cigánytáborok) folyamatosan vándoroltak, különböző szolgáltatásokat kínálva a letelepült falusiaknak (pl. rézmegmunkálás, köszörűsség, patkolás, vályogvetés stb.). A beás cigányok két eltérő nyelvjárása és megnevezése is őrzi e migrációs hullámok emlékét. A 19. században Dél-Magyarországra és Észak-Horvátországba érkezett beás cigányok nyelve a román nyelv egy későbbi állapotát őrzi, jóval közelebb áll a napjainkban beszélt románhoz, mint az árgyelánok nyelve, azonban jelentős délszláv jövevényszavakat tartalmaz.¹⁰

Őket az árgyelánok – maguktól megkülönböztetve – muncsánnak nevezik, ami szó szerint annyit jelent: „hegyvidéki”. Mivel azonban ezt a kifejezést az árgyelán ellenpárjaként használják, nagy valószínűséggel nem hegyvidékre, hanem Munténiára utal.¹¹ Ezt erősítheti az a tény, hogy a bánági romák napjainkig számon tartják és elkülönítik önmagukat a regáti romáktól.

A 19. század közepétől meginduló cigány migrációs hullám ereje felkészületlenül érte a dualista Magyarországot. A kiépülő modern közigazgatás nem tudott mit kezdeni a folyamatosan erősödő külső migrációs nyomással. A külső migrációs útvonalakon érkező romák száma meghatározóvá vált a dualizmus időszakában, eltérően a 19. század közepéig tartó tendenciáktól. A kiegyezés után a magyar politikai elitől a közélet más szereplőig egyre többen foglalkoztak a cigánykérdéssel. Az 1893. évi összeírás egyik fő szempontja is az volt, hogy az állandóan letelepedett, a huzamosabban egy helyen tartózkodó és a vándorcigányokról külön-külön nyerjenek adatokat (4. táblázat). A fogalmi meghatározások az alábbiak:

1. Állandóan letelepedett cigányok: „állandó, rendes tartózkodási hellyel bírnak, tekintet nélkül arra, hogy a számlálás idejében, saját községükben voltak-e, s ott vetettek-e számba vagy más községekben.”
2. Huzamosabb ideig egy helyen tartózkodó cigányok: „bizonyos foglalkozás (pl. tek-nővájás, aranymosás stb.) végett hetekig, hónapokig, sőt néha esztendőig egy helyben tartózkodnak anélkül, hogy ott állandóan megtelepednének.” Általában 1–6 hónapig telepedtek le egy helyen. A korabeli irodalom őket a vándorcigányokhoz sorolta.
3. Vándorcigányok: „családostul, sátorostul, faluról-falura kóborolnak.” A vándorcigányok közül 8002 fő tartozott a mintegy 1026 karavánhoz az országban. E csoportba kerültek a kóbor cigányok (936 fő) is. A vándorcigányok igazi területe a Tisza–Maros szögének déli része (Bánság) volt (2556 fő), különösen Krassó-Szörény vármegye (1969 fő, a vármegye cigányságának 22%-a), de Hunyad és Bihar vármegyében is jelentős számban éltek.

4. táblázat. Magyarország és a Bánság cigány népessége (1893)

Table 4. Hungary and the Bánság roma population (1893)

VÁRMEGYÉK	TELEPÜLÉSEK		NÉP. SZÁMA (1890)	ÖSSZES CIGÁNY		ÁLLANDÓAN LETELEPEDETT		HUZAMOSABBAN EGY HELYEN TARTÓZKODÓK	VÁNDOR- CIGÁNYOK
	össz.	romák is		fő	%	fő	%		
KRASSÓ-SZÖRÉNY	360	257	407 635	10 715	2,6	7 832	73,1	914	1969
TEMES	224	172	437 039	8 812	2,0	7 599	86,2	787	426
TORONTÁL	220	146	588 750	7 370	1,3	6 585	89,3	624	161
BÁNSÁG	804	575	1 433 424	26 897	1,9	22 016	81,9	2 325	2556
MAGYARORSZÁG	12 693	7962	1 523 1527	274 940	1,8	243 432	88,5	20 406	8938

Forrás: Cigányösszeírás, 1893. jan.31. Magyar Stat. Közl. IX. évf.(1895) alapján saját szerkesztés

A Magyarországon 1893-ban összeírt cigányok nagy többsége már állandóan letelepedett (89,2%), mintegy húszezer fő (7,7%) volt a huzamosabb ideig egy helyen maradók létszáma (4. táblázat).

Az 1893-as összeírás megállapítja, hogy a sztereotípiákkal ellentétben az akkori ország területén a cigányságon belül vándorló, nomád életmódot csak 3,3%-uk folytatott, ez alig kilencezer fő. Az azonban tény, hogy a részben letelepedettek jelentős része is – foglalkozási okokból – vándorolt, igaz csak szezonálisan. A megtelepedés és vándorlás tekintetében megállapítható, hogy az országos átlagtól alacsonyabb volt az állandóan megtelepedett cigányok aránya, különösen Krassó-Szörény vármegyében (73,1%). A vármegye járásait tekintve a lugosi és a marosi járásban a cigányok egynegyede, a karánsebesi, a jámi és az oravicabányai járásban 38-44%-a volt csak állandóan letelepedett.¹²

A történelmi Magyarország vándorcigányainak közel harminc százaléka a Bánságban élt, kiemelkedett Krassó-Szörény vármegye, ahol az ország vándorcigányainak 22%-át, a bánsági vándorcigányok 77%-át írták össze (4. táblázat).

Erdély és a Bánság roma migrációban játszott szerepét, valamint a továbbvándorlás tényét és irányát mutatják az adatok is. Az 1850-es népszámlálás idején az országban összeírt 138 615 cigányból 78 885 fő, azaz 56,9% élt Erdélyben, az 1893. évben összeírt 274 940 cigányból pedig 105 034 fő, vagyis már csak 38,2 százalék. A Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság esetében nehezebb az összehasonlítás, mert az 1850. évi népszámlálás a Bánsági-Határőrvidékről nem közöl adatokat. Az 1850-es népszámlálás idején az országban összeírt 138 615 cigányból 12 121 fő, azaz 8,7% élt e régióban, az 1893. évben összeírt 274 940 cigányból pedig 26 897 fő, azaz alig több mint tíz százalék. A beáramló cigány népesség sem Erdélyre, sem a Bánságra nem tekintett végleges letelepedési célterületként.

2.4. A roma népesség etnikai-nyelvi csoportjai és identitása

A cigányok osztályozási, felosztási kísérletei során a legkülönbözőbb dimenziókat (pl. nyelvi, letelepedettségi, foglalkozási, lakásviszonyok stb.) vizsgálják. A legelfogadottabb a nyelvi alapon történő rétegzettség létjogosultsága. Minél messzebb megyünk vissza a történelemben, a nyelvi különbségek annál inkább tudati és szociális stádiumot is jelző tényezőkké válnak.

A cigány identitás meghatározását napjainkban sem egyszerű, a vizsgált időszakban fokozta a problémát, hogy a cigányság sem alkotott homogén közösséget. A pozsareváci békét követően több hullámban érkeztek cigányok a Balkánról, elsősorban Havasalföldön keresztül. Ezek képezték az ún. oláh-cigány csoportot, akik nehezen igazodtak környezetük életmódjához, normáik, tradícióik merőben eltérőek voltak a nem cigány lakosságétól. Ugyanerre az időszakra tehető a német-cigány név megjelenése is.¹³

Ugyancsak a 18. század első harmadára tehető az első beás cigányok megjelenése is – alcsoportjaik, mint a korábbiakban elemeztem – nem ugyanonnan érkeztek. A magyarországi és a horvátországi muncsának magunkat egyszerűen cigányoknak (*cigánjy*) nevezik, akik „cigányai” (*cigénjštje*) beszélnek. Az argyelánok azok, akik valójában beásnak hívják magukat és ennek megfelelően „beásul” (*be'jašešče*) beszélnek. Az argyelánok a cigány elnevezést nem szerették, amit a korabeli Szlavóniából fennmaradt idézet is igazol: „...nem vagyok en czigany, czigany aki lup, en ola vagyok.”¹⁴

A cigányok esetében is megfigyelhető volt a kétnyelvűség, és az is elképzelhető volt, hogy a romani helyett a magyar nyelvet beszélte az illető szívesebben, de ettől függetlenül ő maga még cigány származású maradt, de nem cigány nemzetiségű. A korabeli kategóriák szerint ugyanis a cigányok nem tartoztak a nemzetiségek közé.¹⁵

Az 1893. évi összeírás adatai alapján megállapítható, hogy a cigányok több mint fele (52,2%) nem tudott cigányul. A magyar nyelv mellett azonban az elrománosodás volt a meghatározóbb az ismert okok miatt (pl. több évszázados együttélés, társadalmi környezet és megbecsültség, gazdasági hierarchiában elfoglalt hely stb.). A cigányságon belüli anyanyelvi megoszlás a letelepedett cigányság körében egyértelműen az asszimiláció jegyeit

hordozta, ugyanis a vándorcigányokkal ellentétben csak 29%-uk volt cigány anyanyelvű, míg a vándorcigányokon belül ez az arány 62%-os volt. A fennmaradó hányadok többsége a magyar illetve a román anyanyelvűekre bomlott. A vándorcigányok 23%-a, míg a letelepedettek 39%-a magyar anyanyelvű. Ezek alapján elmondható, hogy a korban a cigányság asszimilációja elsősorban a térség nagyobb népcsoportjai felé ment végbe.

Az 1880. évi népszámlálás adatai alapján, a történelmi Magyarországon összesen 75 911 személy tartotta magát cigány anyanyelvűnek, akik 23,9%-a beszélte a magyar nyelvet is (5. táblázat). A magyar nyelv legszélesebb körű elterjedése a cigányok körében természetesen a Duna–Tisza közén volt megfigyelhető. Az 1760 cigány anyaelvűnek több mint a fele (51,0%) beszélte nyelvünket. Erdélyben élt az 1880. évi népszámlálás önbevallása alapján a cigányok több mint 60%-a (46 460 fő), akik közülük 10 979-en tudtak magyarul is. Ám a cigány anyanyelvhez való ragaszkodás tekintetében nem Erdély területe tűnt ki leginkább. A Tisza–Maros szög statisztikai régióban (a Bánság három vármegyéjén kívül Arad és Csanád is ide tartozott) 8176-an beszélték a cigány nyelvet, és csak 5,5%-uk tudott magyarul is. A Bánság három vármegyéjét tekintve extrém alacsony értékek jellemzőek, a magyarul is tudó romák aránya a legalacsonyabb volt az ország statisztikai körzetei között, s jelentős különbségek figyelhetők meg a bánsági vármegyék között (5. táblázat).

5. táblázat. A cigányok nyelvismerete (1880)

Table 5. Knowledge of the language of the gypsies (1880)

Országgrész (statisztikai körzet)	Anyanyelve cigány	Magyarul is tud	
	fő	fő	%
Duna bal partja	5 256	1 536	29,2
Duna jobb partja	1 760	760	43,2
Duna-Tisza köze	1 329	678	51,0
Tisza jobb partja	6 697	1 540	23,0
Tisza bal partja	6 233	2 186	35,1
Tisza-Maros szöge	8 176	449	5,5
ebből: Temes	1 846	22	1,2
Torontál	2 321	192	8,3
K.-Szörény	1 597	4	0,2
Erdély	46 460	10 979	23,6
Összesen	75 911	18 128	23,9

Forrás: Keleti K. (1882) alapján saját szerkesztés

6. táblázat. A magyar nyelven beszélő roma lakosság aránya Magyarországon (1893)

Table 6. The rate of Hungarian-speaking roma population in Hungary (1893)

Országgrész (statisztikai körzet)	Magyar anyanyelvű lakosság aránya (1890)	Cigányok száma (1893)	Anyanyelve (1893)			
			cigány	ebből: magyarul is tud (1893)		
	%	fő	fő	fő	%	
Duna bal partja	43,5	20 905	7 026	1 944	27,7	
Duna jobb partja	68,5	22 797	2 580	1 080	41,9	
Duna-Tisza köze	73,3	22 328	1 891	1 150	60,8	
Tisza jobb partja	44,9	30 076	8 027	1 172	14,6	
Tisza bal partja	59,2	36 336	6 523	2 485	38,1	
Tisza-Maros szöge	17,2	35 300	11 803	1 146	9,7	
ebből: Temes	7,1	8 812	2 686	136	5,1	
Torontál	15,7	7 370	3 295	320	9,7	
K.-Szörény	1,9	10 715	3 399	25	0,7	
Erdély	31,0	105 034	43 701	10 007	22,9	
Magyarország	48,5	274 940	81 551	18 894	23,2	

Forrás: Népszámlálás (1890) és Cigányösszeírás (1893) alapján saját szerkesztés

Ilyen értelemben az 1880. évi adatok relevánsak, hiszen az 1893. évi cigányösszeírás adatai (6. táblázat) is arról tanúskodnak, hogy a Havasalföld felől érkező cigányok nyelv-váltása nem a Bánságban következett be. A magyar nyelv átvételének folyamatossága az asszimiláció ellenére is kevésbé tapasztalható, sőt minden statisztikai körzetben alacsonyabb az össznépességen belüli magyarság arányától. Az 1880-as felméréshez viszonyítva az arányok alig változtak 1893-ig, azaz lassú asszimilációs tendenciák jellemzőek.

3. A Bánság roma népessége a XX/XXI. század fordulóján

Annak ellenére, hogy kelet–nyugati irányban, illetve a falvak és városok között jelentős mértékű cigány migráció zajlott le az elmúlt évszázadban, a cigányok legfőbb településterületei ma is azok, mint az 1893-as cigányösszeírás idején. A cigányok általában a kevésbé urbanizált, tradicionális-rurális területeken, illetve az etnikai-vallási tekintetben leginkább vegyes összetételű régiókban élnek, ott ahol korábban legkönnyebben találták meg helyüket a lokális társadalmi munkamegosztásban (4. térkép).

A bánsági kép ettől színeesebb, mert a második világháború után deportált és lakhelyük elhagyására kényszerített németek településeire és az ott üresen álló házakba is nagy számban költöztek legálisan vagy illegálisan cigányok.

4. térkép. Bánsági települések öt százalék feletti roma népességgel (2002)

Map. 4. Bánság settlements roma population above five per cent (2002)

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

Szerb-Bánság területéről teljes egészében likvidáltak a németeket a második világháború után, Román-Bánság esetében a bánsági svábok zöme családgyesítés címén hagyhatta el legalisan a régió településeit az 1970-es években, amely folyamat a rendszerváltozás után exoduszerű migrációs hullámban csúcsosodott ki.

7. táblázat. Bánsági települések öt százalék feletti roma népességgel (2002)

Table. 7. Bánság settlements roma population above five per cent (2002)

Román-Bánság					
Települések	roma %	fő	Települések	roma %	fő
Arad megye			Temes megye		
Temesfűzkút	18,4	101	Szendelak	80,0	579
Monostor	15,2	165	Nagykőcse	27,9	539
Kápolnás	14,9	149	Nagykomlós	24,6	824
Marosberkes	11,1	81	Temesberény	24,5	129
Főnlak	9,9	259	Garabos	23,2	448
Vinga	9,4	397	Egres	19,3	232
Székesút	7,1	171	Zsupány	17,1	75
Lalác	5,6	24	Nagykövéres	16,8	173
N. sztpéter	5,0	103	Partos	16,3	66
Krassó-Szörény megye			Bolgártelep	14,7	5
Bársonyfalva	55,5	71	Bánlak	12,8	203
Nagytikvány	41,2	562	Alsóbencsek	12,7	49
Krassószerkás	33,0	131	Bogáros	12,1	246
Felsővárny	32,3	143	Sárafalva	12,0	305
Kernyecsá	24,4	88	Rudna	11,9	88
Héver	23,2	33	Temesújlak	11,8	76
Jám	22,1	98	Pészak	11,2	242
Illyéd	21,9	84	Bálic	10,9	67
K.szentgyörgy	21,2	39	Temeskenéz	10,9	308
Mercsény	19,6	126	Macedónia	10,6	50
Gerőc	19,5	207	Gilád	10,4	186
Miklósháza	19,2	60	Nagyjecsá	10,3	239
Alsóvárny	18,9	169	Csernegyháza	10,3	103
Majdán	16,7	98	Temesliget	10,1	164
Zsidovin	16,4	357	Kunszólós	9,8	52
Rakasd	15,8	275	Dunaorbagy	9,5	291
Berlistye	15,4	63	T.szentgyörgy	9,3	47
Krassócsér	15,1	84	Nagycsanád	8,6	367
Váradia	14,5	129	Nagyősz	8,4	260
P. remete	14,2	33	Hosszúszabadi	8,2	33
Érszeg	12,3	38	Nagyszentpéter	8,2	172
Kőlnök	12,2	199	Újvár	8,2	98
Doklén	12,2	72	Kiskomlós	7,9	73
Forotik	9,3	57	Ferde	7,8	48
K.borostyán	8,7	59	T.gyűlvész	7,6	87
Alsólupkó	8,7	109	Sustra	7,5	36
Börzény	7,3	40	Temesfalva	7,3	38
Ezeres	6,8	48	Gyér	7,2	49
Alsózorlenc	6,5	69	Alsósztamora	7,0	62
Újborlovény	6,1	31	Zsombolya	6,9	771
Krassóvár	6,0	146	Gyertyámos	6,8	252
Csorda	5,9	13	Bükkfalva	6,5	75
Bisztracseres	5,5	43	B.szederjes	6,3	21
Kákófalva	5,0	57	Öregfalva	6,3	43

Temes megye (folyt.)		
Krassóviszák	6,3	28
Tógyér	6,2	24
Csávós	6,1	15
Kisósz	6,1	119
Máslak	6,1	51
Temescserna	5,9	18
Kisbecskerek	5,5	132
Mosnica	5,5	76
Csák	5,3	146
Kastély	5,2	120
Varjas	5,2	210
Billéd	5,1	181
Bázos	5,1	48
Parác	5,0	88
Szerb-Bánság		
Oroszlámos	15,2	260
Sz.keresztúr	13,6	67
Réthely	13,2	220
Nikolinc	11,5	143
Kusics	11,0	150
Margita	10,2	107
Sz.-Csene	9,4	413
Nagy Gaj	9,1	72
Dubovac	8,6	111
Izbistye	7,3	123
Torák	7,1	203
Paulis	7,0	156
Neuzina	6,9	95
Bavanistye	6,7	411
Jaszenovác	6,4	93
Fürjes	6,4	37
Czrepaja	6,4	311
Mokrin	6,2	369
Gaj	5,8	191
Illancsa	5,6	97
Gyála	5,6	56
Lokve	5,5	111
Novo Milosevo	5,3	361
Kumán	5,1	198
To. szécsány	5,1	135
Basahid	5,1	179
Grebenác	5,1	51
Temesőr	5,1	35

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A Bánság e tekintetben ismét vákuum helyzetbe került, melynek eredményeként ószerbiai és regáti romák tömegesen áramlottak a régióba. A 2002. évi népszámlálás alapján – amely a nemzetiségi hovatartozásra is rákérdezett – Román-Bánság településein

26 082 fő vallotta magát roma nemzetiségűnek, anyanyelvét tekintve azonban csak 16 788 fő cigány anyanyelvűnek. Szerb-Bánság esetében 14 506 fő vallotta magát romának. A Bánság egész területén a fenti értéktől többen kb. 42–45 000 fő vallhatta magát romának 2002-ben, ez a régió összlakosságának (1 698 339 fő) mindössze 2,5%-a. A bizonytalanság oka, hogy három nagyváros (Belgrád, Szeged, Arad) területe bánsági településeket is magába foglal (pl. Új-Arad, Szőreg stb.), melyekről nincsenek pontos etnikai földrajzi adataink.

A település szintű vizsgálatok (7. táblázat) során csak – statisztikai adatok szerint – az öt százalék feletti roma népességgel rendelkező településeket (121 db) tüntettük fel és elemeztük. A bánsági települések (826 db) tizenöt százalékában a roma népesség aránya meghaladta a bánsági átlag dupláját. Mindezek ellenére az öt százalékos küszöb értéket csak egy városban (Zombolya) haladta meg a romák aránya. A legnagyobb roma közösségek a nagyvárosokban [pl. Temesvár 3062 fő (1,0%), Resicabánya 1434 fő (1,8%), Bok-sánbánya 643 fő (3,8%), Karánsebes 553 fő (2,0%), Lugos 452 fő (1,0%) stb.] éltek, alacsony összlakosságon belüli értékekkel. A települések lakosságszámához viszonyítva abszolút többségben csak két településen (Szendelak, Bársonyfalva) éltek a cigányok, de az egyharmados arányt is csak újabb három településen érte el számarányuk (7. táblázat). Ötvenkét településen az összlakosság 10–27,8%-a vallotta magát romának.

Mindez azért fontos, mert néhány, a Bánság etnikai összetételével foglalkozó tanulmányban azt olvashatjuk, hogy a szerb-román határ mentén¹⁶ a roma lakosság több településen és mikro régióban meghaladta az ötven százalékot. A statisztikai adatok mindezt nem támasztják alá, a tényleges roma népesség számáról pedig egyik országban sem készült objektív felmérés.

4. Összegzés

A Bánság kitüntetett szerepet játszott a magyarországi cigányság történetében, egyrészt folyamatos cigány migrációs útvonalként, másrészt nyelvük dialektusainak kialakulásában. E nemzetiségileg kevert, azonban történelmi, kulturális, vagy gazdasági szempontból hasonló vonásokkal rendelkező régió, erőforrásai jobb felhasználása érdekében befogadta az érkező roma csoportokat. Fontos lépések történtek az integrációjuk irányába is, s mindaddig, amíg az évszázadok során kialakult társadalmi-gazdasági struktúra nem torzult, a cigányság jól illeszkedett az egyes társadalmi csoportok eltérő igényeihez.

A roma népesség számához kapcsolódó 19. századi sztereotípiák nem bizonyultak relevánsnak, a cigányság számaránya ekkor még nem emelkedett az országos átlag fölé. Annak ellenére, hogy kelet-nyugati irányban, illetve a falvak és városok között jelentős mértékű cigány migráció zajlott le az elmúlt évszázadban, a bánsági cigányok legfőbb településterületei ma is azok, mint az 1893-as cigányösszeírás idején.

A kutatások bebizonyították, hogy e halmozottan hátrányos helyzetű régió ellentmondásokkal terheltén lépett át a XXI. század küszöbén, a cigány népesség gyors gyarapodása nem járt együtt a gazdasági felemelkedéssel és a társadalmi integrációval.

JEGYZETEK

1. Dupcsik Cs. (2009): A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében. Osiris. Budapest. Továbbá Vekerdí J. (1982): A magyarországi cigány kutatások története. Debrecen.
2. Tóth P. (2005): A cigányok megjelenése a középkori Magyarországon. In: Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I. (szerk. Márfi A.) Pécs. 15–21. old.

3. A Szerb Vajdaságban és a Temesi Bánságban történetéről lásd Gulyás L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 19–26. old.
4. Cigányösszeírás, 1893. jan. 31. Magyar Stat. Közl. IX. évf. (1895).
5. Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
6. Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 24–25. old.
7. Mészáros L. (1976): A hódoltsági latinok, görögök, cigányok. Századok. 474–489. old.; N. László E. (2000): Aranyosó cigányok a Kárpát-medencében. NAP Alapítvány.
8. Mészáros L. uo.; Kádár Zs. (1993): A 19. század végi magyarországi cigány társadalom. In: Regio – Kisebbség, politika, társadalom. 1993/1. szám 66–82. old.
9. Dupcsik Cs. (2009): A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében. Osiris. Budapest.
10. Kádár Zs. (1993): A 19. század végi magyarországi cigány társadalom. In: Regio – Kisebbség, politika, társadalom. 1993/1. szám 66–82. old.
11. N. László E. (2000): Aranyosó cigányok a Kárpát-medencében. NAP Alapítvány.
12. Cigányösszeírás, 1893. jan. 31. Magyar Stat. Közl. IX. évf.
13. Tóth P. (2005): 15–21. old.
14. Váلكai I. (1862): Képek Szlavóniából: Táj- és népmesmeret. Vasárnapi Újság, 1862/41. sz.
15. Kövér Gy. (2002): Kultúra és etnicitás. In.: Magyarország társadalomtörténete. (szerk. Kövér Gy.–Gyáni G.) Osiris, Budapest. 138–159. old.
16. A román–szerb határ mentén kibontakozó területi folyamatokhoz fontos adalék Gulyás László (2004): A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió rövid története 1997–2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 5–14. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Czoernig, K. F. (1857): *Etnographie der Oesterrichieschen Monarchie*. III. Band. Wien.
- Dányi D. (1993): Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.
- Dávid Z. (1980): A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. *Valóság*. 8. 87–101. old.
- Dupcsik Cs. (2009): A magyarországi cigányság története. *Történelem a cigánykutatások tükrében*. Osiris. Budapest.
- Fényes E. (1857): Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása. Pest.
- Grellmann, H. M. G. (1783): *Die Zigeuner: ein historisches Versuch über die Lebensart und Verfassung: Sitten Schischale dieses Volks in Europa, nebt ihrem Ursprunge*. Dessau und Leipzig.
- Gulyás László (2004): A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió rövid története 1997–2004. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében*. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 5–14. old.
- Gulyás L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás László (2009/a): A Bánság a török kiűzésétől 1918. In: Horváth Gyula (szerk.): *Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói* 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 2009. 25–44. old.
- Gulyás László (2009/b): Dél-Erdély 1690–1918 között. In: Horváth Gyula (szerk.): *Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói* 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 2009. 46–49. és 62–65. old.
- Gulyás L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Hunfalvy P. (1876): *Magyarország Etnographiája*. Budapest.
- Keleti K. (1882): A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján. Budapest. 48–49. old.

- Kádár Zs. (1993): A 19. század végi magyarországi cigány társadalom. In: *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*. 1993/1. szám 66–82. old.
- Kertesi G.–Kézdi G. (1998): *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest.
- Kövér Gy. (2002): Kultúra és etnicitás. In.: *Magyarország társadalomtörténete*. (szerk. Kövér Gy.–Gyáni G.) Osiris, Budapest. 138–159. old.
- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. 5 grafikai táblázattal. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1895. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet.)
- Mészáros L. (1976): A hódoltsági latinok, görögök, cigányok. *Századok*. 474–489. old.
- N. László E. (2000): *Aranymosó cigányok a Kárpát-medencében*. NAP Alapítvány.
- Schwicker, J. H. (1883): *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*. Wien-Teschen.
- Tóth P. (2005): A cigányok megjelenése a középkori Magyarországon. In: *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I.* (szerk. Márfi A.) Pécs. 15–21. old.
- Válkai I. (1862): *Képek Szlavóniából: Táj- és népismeret*. Vasárnapi Újság, 1862/41. sz.
- Vekerdi J. (1982): *A magyarországi cigány kutatások története*. Debrecen.

A KÁRPÁT-MEDENCE TÁJHASZNÁLATI RENDSZERE A 18. SZÁZADBAN*THE LAND-USE SYSTEM OF THE CARPATHIAN BASIN
IN THE 18TH CENTURY***ABSTRACT**

The land-use system of the Carpathian Basin, which developed after the Hungarian conquest, radically changed during the Ottoman rule in the 16th and 17th centuries. The cultural landscape and its settlement network in the central plains and hills (Ottoman Hungary accounted for 1/3 of Hungary's total area) were mostly destroyed. The land-use of areas surrounding Ottoman Hungary, such as Western-Transdanubia, Upper Hungary, and Transylvania, became more intensive, because of the population increase due to the refugees coming from the Hungarian Great Plains and the settlers from abroad.

After one-and-a-half-century of Ottoman rule, a state of almost continuous wars, and following Rákóczi's War of Independence (1703-1711) there began the reconstruction and repopulation of the country, and the reorganization of economic life.

The basic structure of the land-use of the Carpathian Basin had evolved by the end of the Árpád Age, which served as a basis for the land-use systems of later ages, like the 18th-century reconstruction of the cultural-landscape and regional development.

The study outlines the land-use changes, anthropogenic landscape formation, and the formation of economic space, by showing the characteristic land-use systems of the plains, hills and mountains.

Bevezetés

A Kárpát-medence honfoglalásunk óta kialakult tájhasználati rendszere a török hódoltság idején, a 16–17. században jelentősen átalakult. A medencerendszer központi sík- és dombsági tájain (az ország földjének 1/3-ára terjedő hódoltsági területen) a kultúrtájak és annak részeit képező települések nagyrészt megsemmisültek. A hódoltsági területet övező országrészek, a Nyugat-Dunántúl, a Felvidék és Erdély tájhasználatára – az alföldi menekültekkel és a külszói betelepülőkkel növelt népesség miatt – intenzívebbé vált.

A másfél évszázados török megszállás, a majdnem folyamatos hadiállapot, és a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) után megindult az ország újjáépítése, elpusztult tájainak benépesítése és a gazdasági élet reorganizációja.

A Kárpát-medence tájhasználatának alapszerkezete az Árpád-kor végére alakult ki és erre épült a későbbi korok környezetgazdálkodása, így a 18. századi kultúrtáj-rekonstrukció és területfejlesztés is.

Tanulmányomban a 18. századi tájhasználat-változást, az antropogén tájformálás és a gazdasági térszerveződés folyamatát vázolom fel, megjelenítve a síksági, dombsági és hegységi területek sajátos tájhasználati szerkezetét.

* Prof. Dr. Frisnyák Sándor professor emeritus – Nyíregyházi Főiskola Természettudományi és Informatikai Kar Turizmus és Földrajztudományi Intézet.

1. Belső migráció és idegentelepítés

A 16–17. századi népesség- és kultúrtáj pusztulást a 18. században a népességnövekedés és a gazdasági élet dinamikus fejlődése váltotta fel. A 18. század elején megindult a belső migráció, a hegységkeret felől a medencesíkság és -dombság tájaira. S ezzel egyidejűleg felgyorsult az idegentelepítés folyamata, mely a hegységi régiókban a hódoltság idején sem szünetelt. A spontán bevándorlások és a szervezett idegentelepítések eredményeként a Kárpát-medence népessége 1720-tól 1787-ig 4,2–4,5 millióról 9,7–9,9 millióra növekedett. A Habsburgok és a hazai nagybirtokosok telepítő-kolonizációs politikája¹ az etnikai térszerkezetet átformálta: hét évtized alatt a magyarság számaránya 31,5–35,5%-ra csökkent.² (A török hódítás előtt a Kárpát-medence népességének 70–80%-a volt magyar.)

A magyar etnikai tér összezsugorodott: a medencerendszer központjában egy nagyobb és a Székelyföldön egy kisebb etnikai tömbre szakadt szét. A század végére kialakult etnikai-nyelvi határok stabilizálódtak és lényegesen később sem módosultak. A magyar etnikai tömb területén kisebb-nagyobb kiterjedésű nyelvszigetek, szigetcsoportok formálódtak. A magyar többségű települések száma 4418-ra csökkent, az ország településállományának (= 14 000 lakott település) 1/3-át sem érte el.³ A 18. századi demográfiai folyamatok a népességkiegyenlítést, a török kori pusztulás-zónák betelepítését és a Kárpát-medence természeti erőforrásainak (a művelhető földterület és az ásványi nyersanyagok) gazdasági hasznosítását szolgálták.⁴

2. A tájhasználat és a tájváltozás általános jellemzői

A *tájhasználat* – a történeti földrajz definíciója szerint – erőforrás-hasznosítás, a tájpotenciál természeti elemeire épülő emberi tevékenységi formák összessége. Napjainkban a *természet egésze gazdasági erőforrás*, de a régi korokban csak azok a természetalkotó részek (elemek) képeztek erőforrást, amelyeket az ember (társadalom) a termelő-létfenntartó tevékenysége során hasznosítani tudott. A természetföldrajzi tájegységek, a síkságok, dombságok és a hegységek *sajátos erőforrás-potenciállal* rendelkeznek, melynek használatával különböző gazdasági térstruktúrák (funkcionális rendszerek) alakultak ki. A történeti régiók többnyire a természetföldrajzi nagytájakhoz kötődnek, de nem jelölhető ki közöttük éles határvonal, átmeneti jellegű széles területsávok kapcsolták őket össze. A medenceperemi kontaktzónák (sávok) integráló jellegűek, energikus pontjain, a völgykijáratokban épült vásárvárosokban jelentős gazdasági erő halmozódott fel.

Az eltérő természeti és termelés-jellegű tájak önellátásra törekedtek, néhány termékből (termékcsoporthoz) más régióban vagy külföldön is értékesíthető többletet igyekeztek előállítani. Az Árpád-kor végétől a Kárpát-medence történelmi régiói egymást kiegészítő (komplementer) gazdasági tevékenységet folytattak. Az országrészek közötti gazdasági kapcsolatrendszer és a három részre szakadt Magyarország gazdasági egysége a hódoltság idején sem szűnt meg. A termékcserét a hódoltság előtt és azt követően az alföldperemi vásárhely-vonal piacközpontjai bonyolították le, a 16–17. században ez a szerepkör részben áthelyeződött a hegységkeret völgyeibe és kismedencéibe.

A török hódoltság idején, különösen a tizenöt éves háborúval kezdődő (1591–1606) és a szatmári békével (1711) végződő „hosszú 17. századat” pusztításai fokozták az országrészek közötti különbségeket. Az Alföldön, a Dunántúl keleti és déli részein a történészek három, eltérő mértékű pusztulás-zónát állapítottak meg, ahol a települések nagyrészt megsemmisültek, elnéptelenedtek, a kultúrpuszták (művelt területek) visszatermesztelkedtek. A folyó menti árterek láp- és mocsárvilága – az árvízszint-növekedések miatt, ami össze-

függ a forrásvidéken folytatott erdőirtásokkal – jelentősen kiterjedt, a homokhátságok egyes részterületein pedig a túllegeltetés következtében mozgásba lendült a futóhomok. A végvár-övezet vonalívét követő ütköző- (puffer-) zónában a pusztítás részleges és időszakos jellegű volt, a tájhasználatot a folyamatosság jellemezte, éppen úgy, mint a hódoltsági területen kívüli országrészek dombsági- és hegyvidéki tájain.

A 18. században meginduló (és a 19. században is folytatódó) gazdaságfejlesztés – az országot 1526 óta uraló Habsburgok merkantilista politikája – három feladatot oldott meg: (1) a népesség növelését idegenek telepítésével, (2) a kultúrtáj rekonstrukciót (és annak részeként a települések fejlesztését), (3) fabrikák és manufaktúrák létesítésével az iparosítás megindítását.

3. Kultúrtáj rekonstrukció, víz- és tájrendezés az alföldeken

Az Alföld (és bizonyos mértékben a Kelet-Dunántúl) tájtörténetében a 18. század regeneráló korszak, melyet a tájkép-tájhasználat alapvető átalakulása, a hódoltság korában elpusztult kultúrtájak rekonstrukciója és a gazdaság fejlesztése jellemez.⁵ A tájváltozás ebben a kultúrgeográfiai korszakban nemcsak művelésági változtatást jelent, hanem a 16–17. században visszatermesztetett agrárterületek művelésre alkalmassá tételét, igen jelentős környezetátalakító, víz- és tájrendező munkálatokat is. A természeti és természetközeli állapotú területek újra meghódítása, a kultúrtájak formálása – a hagyományos tájhasználat emlékének, tapasztalatainak továbbélése következtében, és a rendelkezésre álló technikai eszközökkel – könnyebb lehetett, mint őseinknek a honfoglalás korában.

A kultúrtáj-építő munka magterületeit a török idők átveszelő mezővárosok kert- és szántóföld-övezetei képezték. A művelt területek az árvízmentes térszíneken: a löszös és homokos hordalékkúp-síkságokon terjeszkedtek, eltérő természetben és términőségben. Az árvízmentes életkamrák pereme a 18. században is jelentős telepítővonal volt, éppen úgy mint a medence külső határvonala is, ahol az újraéledő települések gazdasági tevékenysége két – eltérő agroökológiai adottságú – tájtypus természeti erőforrásaira épült. A határfelületeken (az eltérő jellegű tájak érintkező vonalán) újraformálódtak a belső-alföldi és alföldperemi piac- és tájszervező központok, melyek a regionális és az interregionális kapcsolatokban meghatározó jelentőségűvé fejlődtek. A piachelyek és -központok többségét az alföldi tájhasználat átlagánál fejlettebb-belterjesebb környezetgazdálkodás jellemezte.

A szőlő- és gyümölcs kultúra, mely az árterek szőlő-ligeteiből és ösgyümölcsös területeiről a középkorban terjedt át a hordalékkúp-síkságokra a hász városokban átvészelte a hódoltság-kori tájrombolást. A 18. század első felében ismét teret hódított, a Duna–Tisza közén és a Nyírségben a kibontakozó homoki kultúra részévé vált.⁶

A művelt földek térhódításának eredményeként a 18. század végére a homogén kultúrtájalelemek a településközi térben összekapcsolódtak, különböző szintű regionális egységeket alkottak. A 18. században a szántóföldek területe országosan ötszörösére, az alföldi tájegységeken hat-hétszeresére növekedett. Liechtenstern szerint 1790-ben Magyarország és Horvátország mezőgazdaságilag hasznosított területéből a szántóföld részaránya 21%-ra, az alföldi és alföldperemi vármegyékben, pl. Békésben és Biharban, a hajdú városokban és a Jász-kun körzet település-csoportjában 50% fölé emelkedett, Borsod, Heves, Szabolcs, Szatmár és Temes vármegyében pedig megközelítette az 50%-ot.⁷

A szántóföldeken gabonaféléket, pl. a löszös hordalékkúp-síkságokon elsősorban búzát, a homokvidékeken főleg rozst termeltek. Az alföldi mezorégiók közül Bács-Bodrog vármegye (azon belül a Telecskai-löszplató és a Dél-bácskai teraszvidék) volt a legjelentősebb búzatermelő hely, az országos termelés 12%-ával. A 18. században először a kertekben, majd a szántóföldeken egyre többen termeltek kukoricát, a század vége felé, először csak néhány kiskörzetben megkezdődött a burgonyatermelés is. A takarmánynövények (lóhere,

lucerna, bükköny stb.) termelése megteremtette az istállózó állattartás és a talajerő-utánpótlás alapjait.

A szántógazdálkodás térbeli diffúziója és a pusztai állattenyésztés a 18. században tovább csökkentette az alföldi árterek és a hordalékkúp-síkságok erdőségeit. Az Alföld fátlansága ekkor éri el maximumát. Jelentősebb kiterjedésű erdőségek a Szatmár-Beregi síkságon, a Bodroghözben és a Dél-Nyírségben maradtak fenn, de a rét- és legelőföldek terjeszkedése miatt ezek is fragmentálódtak.

Az ármentes életkamrák ellenpólusai, az amfibikus (váltakozóan nedves-száraz) árterek az Alföldön és a Kisalföldön összesen 38 500 km²-nyi területet foglaltak el. A folyóvízi árterek differenciált ártéri (fok-) gazdálkodása a Duna-völgyében veszített korábbi jelentőségéből, a Felső-Tisza melléki kistájakon, a Szatmár-Beregi-síkságon, a Bodroghözben és a Rétközben folytatódott, a folyó Tokajtól Titelig terjedő szakaszán átalakult. Az ártéri gazdálkodás jelentőség-csökkenése összefügg az árvízszint és az elöntött terület növekedésével, a talajvíz emelkedésével.

Az árterek a monokultúra-jellegű állattenyésztéssel kapcsolódtak be a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásába.

Az árvizek által öntözött ártéri erdők és gyepföldek, a lösz- és homokhátak füves pusztái és legelőerdői képezték a nagyállattartás természetes takarmánybázisát. A kiterjedt pusztákon a vizsgált időszakban is extenzív pásztorkodást folytattak: pl. a Hortobágy, a Nagykunság, a Jászság és a Duna-Tisza közén szarvasmarhát, kisebb mértékben juhot, az Ecsedi-láp, a Szernye- és Hajta-mocsár, a Kis- és Nagy-Sárrét, a Fertő-Hanság és a többi láp- és mocsárvidéken pedig sertést tenyésztettek. Az árterek és az ármentes területek legelőföldjeit – a tájhatáron vagy annak közelségében kialakult állattartó gazdaságok – felváltva, az előntésekhez igazodva hasznosították (réti transzhumáció). A Felső-Tiszavidék mocsári sertéstartása az erdei makkoltatással kapcsolódott össze. A lótenyésztés hagyományos térségei kiegészültek a hadsereg ellátását és a lóállomány minőségi fejlesztését is szolgáló állami ménes-birtokokkal (Mezőhegyes 1785, Bábolna 1789). A mezőhegyesi ménes-birtok a tájgazdálkodás, a racionális határszerkezet és termelési struktúra, illetve a módszerek tekintetében modellértékű volt, pozitívan hatott tágabb környezetére is.

Az állattenyésztés a 18. században is megmaradt az agrárium vezető ágazatának, de az exportban elfoglalt korábbi jelentősége csökkent. A 18. század közepén évi átlagban kb. 55 000, a század vége felé 95 000-nél több szarvasmarhát és nagyjából ugyanennyi juhot értékesítettek külföldön.

Az alföldi és kisalföldi tájváltozások, gazdálkodási szerkezetváltoztatások az antropogén tájformálással, a víz- és tájrendező munkákkal kapcsolódtak össze. A környezet- (természet-) átalakító munkák – a korábbi tájtörténeti korszakokhoz hasonlóan – többnyire lokális és mikroregionális jellegűek voltak, de találkozhatunk terjedelmében és hatásában nagyobb (mezo-) regionális jelentőségű alkotásokkal is, különösen a Kisalföldön és a Bácskában. A 18. század derekán a Lajta, Rába és a Vág kisalföldi szakaszán hatalmas földmunkával meder-szabályozásokat, ármentesítéseket hajtottak végre és megkezdték a Hanság lecsapolását. Így a Hanság lápos, tőzeges-mocsaras felszínéből kiemelkedő több mint 50 kavics- és homoksziget (gorond) nagyobb mértékben vált hasznosíthatóvá. A Duna Pest és Tolna megyei szakaszán (Sárvíz), a Felső-Tiszán Záhony és Tokaj között mederkiigazításokat végeztek, töltéseket emeltek. A Közép-Tiszán a Mirhó-fok elzárása (gátépítéssel) hatalmas területet ármentesített. A Bácskában a Masztonga-, Cserna- és a Krivája-ér (bara) szabályozása, 1793–1802 között a Ferenc-csatorna építése kiemelkedő jelentőségű tájalakító-területfejlesztő alkotásként értékelhető. (A Dunát és a Tiszát összekötő 118 km hosszú csatornán 650 tonnás hajók közlekedhettek, és csatornaépítéssel összefüggő tereprendezésekkel 120 000 kat. hold terület művelése vált lehetővé).⁸

A vízrendezés, a lokális és kistérségi vízgazdálkodás, a meliorációs munkák, a Duna–Tisza közti homokhátság, a Nyírség és a Deliblat egyes tájrészein az antropogén eredetű futóhomok megkötése, a vizsgált időszakaszban még csak szórványosan meginduló fásítás-erdőtelepítés összességében olyan tájépítő tevékenységek, amelyek a gazdálkodási tér kiterjesztését, a fenntartható fejlődést, az alföldi tájak eltartóképességének növelését szolgálták.

4. A dombsági tájak polikultúras gazdálkodása

A Kárpát-medence 1/5 részét az alföldeket övező (hegységperemi), az önálló és a hegy-ségközi (medencehelyzetű) dombságok foglalják el. A dombságok folyamatos területhasználatát, kultúrtáj fejlesztését (a Balatontól keletre-délkeletre lévő dombvidékek kivételével) a török kori pusztítások nem vagy csak időlegesen és részlegesen érintették.

A 18. században a dombságokat a vegyes (polikultúras) gazdálkodás: földművelés, állattenyésztés és erdőgazdálkodás jellemezte. Az agrárium egyes ágazatainak részarányát, a területhasználat mértékét és módját a természetföldrajzi feltételek, és azokat gyakran figyelmen kívül hagyó társadalmi-gazdasági érdekek befolyásolták. A népességnövekedés és a 18. századi agrárkonjunktúra hatására erdőirtással növelték a szántó- és legelőföldek területét. Több helyen a kevésbé termékeny földeket, a meredek domb- és hegyláb felszíneket is felszántották, átlépve az egyes művelési ágak optimális magassági határait.

A Dunántúli-dombság és az alpi hegységelőtéri dombságok a 18. században hazánk legfejlettebb mezőgazdasági területei voltak, jelentős gabonatermeléssel, szőlő- és kertkultúrával. A Mátraerdő előterében húzódó hegyláb felszíni dombságok is vegyes gazdálkodást folytattak, meghatározó- tájképfomáló szőlőtermesztéssel kiegészítve. A Mátraalja, Bükkalja és Tokaj-Hegyalja középkori eredetű szőlőgazdaságai – hasonlóan a Kárpát-medence többi történelmi borvidékéhez – organikus fejlődés, folyamatos antropogén tájformálás, táj- (talaj-) védelem és innovációk eredményeként a 18. században az ország leggazdagabb mikrorégiói voltak. A szőlőtermelés orografikus határa általában 250–300 m, ritkábban nagyobb magasságig terjedt, döntő mértékben olyan lejtős felszíneken, amelyek a szántó-művelésre alkalmatlanok voltak.

A tájmonográfiák és a történeti néprajzi tanulmányok Tokaj-Hegyalja szőlőgazdaságát monokultúras vagy a monokultúra felé haladó borvidékként jellemzik. [Tokaj-Hegyalja szőlőterülete a 18. században érte el maximumát (= 14 000 kat. hold). A szőlőskertek és ültetvények a mezővárosok és bortermelő falvak mezőgazdasági földalapjának alig 10%-át foglalták el, az értéktermeléséből a területi arány többszörösével részesedtek.]

A mikrovizsgálatok szerint a hegységelőtéri és az önálló dombsági területek tájhasználatuk mozaikos-jellegű volt. A magasabb szinteket erdők, felszakadozó erdők borították, a lejtőket szántók, helyenként szőlők foglalták el. A szántóföldek a folyó- és patak völgyek árvízmentes teraszaira is kiterjedtek és a települések is ezen a térszínen épültek, többnyire annak peremén. Az alacsonyabb teraszokon és az alluviális völgytalpon a rétek és legelők, a vízfolyások mentén ártéri ligeterdők, kisebb lápok és mocsarak is szervesen beépültek a település gazdasági terébe. A kultúrtájak tehát a folyó- és patak völgyek vizes földjei és az erdőségek közti térszíneken formálódtak, általában sávos elrendeződésben. A 18. század végére az egyes művelési területek, pl. a szántóföldek, rétek és legelők a településközi térben összekapcsolódtak, kisebb-nagyobb kiterjedésű regionális terület-használati rendszereket alkottak.

Az általánosnak mondható dombvidéki tájhasználati rendszert helyi érdekességek is színezték. Pl. a Völgységben és a Gödöllői-dombságon a 18. században a dombtetőkön, plató-jellegű felszíneken is létesítettek szántóföldeket, amelyek lejtőit összefüggő erdők

borították. A kopár és művelt lejtőket az areális és a lineáris erózió pusztította s ezáltal a föld ereje (a talaj termőképessége) csökkent.

A hegységközi medencedomságok is vegyes gazdálkodást folytattak, s ezeken a tájakon az erdőhasználat (=erdőelés) és az állattenyésztés mellett a földművelés alárendelt jellegű volt. A 18. században az Erdélyi-Mezőség tájhasználatát a túlnépesedés, az erdőirtás és a termelési struktúraváltás, a juhtenyésztés monokultúrája következtében kopár dombossággá alakult.⁹ Az Erdélyi-Mezőséget tagoló és határoló folyó- és patak völgyek alluviumát lápok, mocsarak és vizes földek borították. (A 18. században a Kárpát-medence dombsági és hegységközi folyóvölgyeiben a lápok és mocsarak összesen 10 200 km² területet foglaltak el).

5. A hegységek erősödő tájhasználatát

A kárpáti hegységkeret és a medenceválasztó hegységek tájhasználatát – a növekvő népesség és a piaci konjunktúra hatására – a 18. században intenzívebbé vált.

Az erősen tagolt (500–1000 m tengerszint feletti magasságú) középhegységek a domboságokhoz hasonló vegyes gazdálkodást folytattak az erdőgazdálkodás vezető szerepével. A hegységek központi, legmagasabb részeit összefüggő erdőségek borították, az alacsonyabb részeken felszakadozottan, gyepterületekkel tagoltan, majd a szántó, rét és legelőföldek, a kedvező agroökológiai adottságú peremeken szőlők képezték az egyes gazdálkodási övezeteket. A körkörös szerveződő munkaföldrajzi övezetekben pontszerűen, völgyekhez és kismedencékhez kapcsolódva bányák, massák, hámorok, üveghuták és egyéb manufaktúrák működtek, jelentősen átalakítva mikrokörnyezetüket (pl. Börzsöny, Bükk, Zempléni-hegység).

Az 1000 métert meghaladó hegységek táj- (természeti erőforrás-) használatát és tájképét az erdőgazdálkodás, a hegyi és havasi pásztorkodás, a bányászat és a kapcsolódó montánipari tevékenységek határozták meg. A települések a hegységközi teraszos folyóvölgyekben, a völgymedencékben és az intramontán kismedencékben koncentráálódtak, de gazdasági tevékenységük kiterjedt a kárpáti hegységkeret csaknem teljes területére. Az erdőgazdaságok többsége – a korábbi törvényi előírások és a 1769-ben megjelent erdőrendtartás ellenére – a 18. században és később is rablógazdálkodást folytattak. A 18. század közepétől a 19. század derekáig a Kárpát-régió és a medenceválasztó hegységek területén összesen 4 millió kat. hold (= 23 000 km²-nyi) erdőt irtottak ki, többnyire elmulasztva a pótlásukat, a tervszerű erdőtelepítést. Az erdő mint energia- és nyersanyagforrás a vizsgált időszakban felértékelődött, összefüggésben az ipari felhasználással (pl. hamuzsírforrás) és a kétszeresére növekedett népesség épület-, szerszám- és tűzifaszükségleteivel. A kitermelt fát és a montánipari termékeket tutajokkal szállították az ország centrumtárságába, az alföldek faipari-fakereskedelmi központjaiba, elosztóhelyeire, ellátva a közbeeső területek piacait is. Az intenzív erdőirtás csökkentette az árvizek tárolóterét és megnövelte a lefolyó víz mennyiségét, az árvízszintet és az elöntött területek kiterjedését. Az árvízszint emelkedésével az alföldi területeken több mint félezer település került veszélyhelyzetbe, és több település helyváltotatásra kényszerült. A 18. századi és később is folytatódó árvízszint növekedés nem klimatikus, hanem az antropogén eredetű hidrológiai változásokkal függ össze.

A legnagyobb mértékű erdőerdőirtás, antropogén tájformálás a bányakörzetekben történt. A Kárpát-medence négy, középkor óta jelentős bányakörzete (Selmezbánya térsége, a Gömör-Szepesi-érchegység, a Gutin és az Erdélyi-érchegység) mellett a bánsági területeken kibontakozóban volt az ötödik körzet, jellegzetes ipari tájjelekkel. A nagyki-terjedésű bányakörzeteken belül pontszerűen, helyenként sűrűsödve helyezkednek el a

bányavárosok és -telepek, környezetükben sajátos tájjelemek: meddőhányók, bányagödrök, rakodóterek, szállítópályák, feldolgozó műhelyek, a bányavíz elvezetésére felszíni csatornák, víztározók stb.

A 18. század a Kárpát-medencei ércbányászat utolsó nagy korszaka volt.¹⁰ 1772-ben Magyarországon a kincstár bevételeinek 30%-a, Erdélyben pedig 50%-a a montanisztikumból folyt be. A nemesfém, a réz- és vasérc, valamint a só hagyományos bányászata mellett a 18. század második harmadában a szénbányászat is megindult (Brennbergbánya, Vértessomló, Pécs, Észak-Mecsek, Borsod, a Krassó-Szörényi érchegységben Resica és Stájerlak környéke stb.). A széntermelés mennyisége és a szállításához szükséges infrastruktúra hiánya miatt, a 18. században még nem történt energiaváltás.¹¹

A Kárpátok agráriuma már az előző évszázadokban elfoglalta folyóvölgyek és a hegységközi kismedencék művelésre alkalmas térszíneit. A létalap-tágító, a gazdasági tér kiterjesztését szolgáló kísérletek többnyire eredménytelenek voltak, inkább a szerkezetváltással, az ökológiai adottságoknak jobban megfelelő kultúrák (pl. takarmánynövények, a Felvidéken a burgonya) termelésével tudták munkájuk hatékonyságát növelni. A földművelésnél jelentősebb volt a hegyi, az alhavas és havasi pásztorkodás, melynek terét az erdőirtásokkal növelték. A hegységkeret kultúrtájai a településtérben nem kapcsolódtak össze, az erdei ökoszisztémában kisebb-nagyobb kultúr szigeteket alkottak.

A hegységkeret és a medenceválasztó hegységek együttesen a történelmi Magyarország összterületéből 29%-kal részesedtek. A nagy régiókra (és azon belül al- és mikrorégiókra) tagolódó hegységkeret gazdasági erővonalait a teraszos folyóvölgyek, medencék és medence-sorok közlekedési folyosói (az export-import forgalomban is jelentős „nagy utak”) képezték, életerős, többfunkciós városokkal, határszéli empóriumokkal, bánya- és iparvárosokkal. A kárpáti-hegységkeret nem volt önellátó, a gazdasági kapcsolatait a medenceperemi vásárvárosok közvetítették.

Összegzés

A Kárpát-medence 18. századi tájhasználatát összefoglaló írásom egy időkeresztmetszet állapotrajza, egy hosszú fejlődésfolyamat része. A tájhasználat és a történeti tájtípusok térbeli rendszere – a kezdetektől fogva – az agrárium ökológiai feltételeinek területi különbségeit jeleníti meg. A 18. századi agrárgazdaság fenntartható-értékmegőrző földhasználati rendszere nem veszélyeztette a nagytájcsoport biológiai egyensúlyát. Az erdőirtás a Kárpát-régióban olyan mértéket öltött, amelyet hosszú távú hatásaiban „ökológiai katasztrófa”-ként is értékelhető. A 18. századi kultúrtáj-építés a kisemberek, magyarok és a Kárpát-medencében élő etnikumok közös alkotása és kulturális öröksége.

JEGYZETEK

1. Erről bővebben lásd Gulyás L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
2. Kocsis Károly (1996): Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896–1920). In Frisnyák S. szerk. A Kárpát-medence történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza, pp. 49–58. old.; Kocsis Károly (2011): A magyar népesség története. A Kárpát-medencei etnikai térszerkezet történeti alakulása. In Paládi-Kovács A. szerk. Magyar néprajz I/1. Táj, nép, történelem. Akadémiai Kiadó, Budapest. 293–426. old.
3. Kocsis Károly–Tátrai Patrik (2013): A Kárpát-Pannon térség változó etnikai arculata. MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest.

4. Dövényi Zoltán szerk. (2012): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest.
5. Mendöl Tibor é. n. Az új települési rend. In: Domanovszky Sándor szerk. Magyar művelődés-történet IV. kötet. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 169–189. old.
6. Égető Melinda (1993): Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés. Akadémiai Kiadó, Budapest. 22–46. old. és 99–112. old.
7. Benda Gyula (1973): Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1857. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 99. old és 124. old.
8. Ihrig Dénes szerk. (1973): A magyar vízgazdálkodás története, Budapest. 47–59. old.
9. R. Várkonyi Ágnes (1999): Századfordulóink. Liget Könyvek, Budapest. 125–141. old.
10. Faller Gusztáv–Kun Béla–Zsámboki László szerk. (1997): A magyar bányászat évezredes története. I. kötet. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest.
11. Zsámboki László (1982): Magyarország ércbányászata a honfoglalás korától az I. világháborúig. (Topográfiai és gazdasági áttekintés). In: Zsámboki László szerk.: Közlemények a magyarországi ásványbányászat történetéből. I. kötet. Nehézipari Műszaki Egyetem Központi Könyvtára, Miskolc.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andrásfalvy Bertalan (1975): Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tolna megyei Tanács Levéltára, Szekszárd.
- Andrásfalvy Bertalan–Vargyas Gábor szerk. (2009): Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. A Kárpát-medence felszínének változása a földhasználat és az életmód változásának következtében. PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, Budapest.
- Beluszky Pál (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Benda Gyula (1973): Statisztikai adatok a magyarországi mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Bulla Béla–Mendöl Tibor (1947): A Kárpát-medence földrajza, Budapest.
- Csüllög Gábor–Frisnyák Sándor–Tamás László (2014): Történeti tájtípusok a Kárpát-medencében (11–16. század). Történeti Földrajzi Közlemények 2. évf. 1–2. pp. 1–10.
- Dövényi Zoltán szerk. (2012): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Égető Melinda (1993): Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Faller Gusztáv–Kun Béla–Zsámboki László szerk. (1997): A magyar bányászat évezredes története. I. kötet. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest.
- Frisnyák Sándor (1990): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Frisnyák Sándor (2013): Tájhasználat és gazdasági térszervezés a középkori Magyarországon. Közép-Európai Közlemények VI. évf. 1–2. sz. pp. 168–179.
- Frisnyák Sándor–Csüllög Gábor–Tamás László (2015): A Kárpát-medence tájhasználat a 16–17. században. Történeti Földrajzi Közlemények 3. évf. 1. sz. pp. 12.
- Für Lajos (1983): Kertes tanyák a futóhomokon. (Tájtörténeti tanulmány). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Gyimesi Sándor (1994): Utunk Európába. A magyar és az európai gazdaság viszonya a honfoglalástól a 20. század elejéig. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Heckenast Gusztáv (1991): A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ihrig Dénes szerk. (1973): A magyar vízszabályozás története. Országos Vízügyi Hivatal, Budapest.
- Kázmér Miklós szerk. (2009): Környezettörténet. Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében. Hantken Kiadó, Budapest.
- Kocsis Károly (1996): Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896–1920). In: Frisnyák S. szerk. A Kárpát-medence történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza, pp. 49–58.

- Kocsis Károly (2011): A magyar népesség története. A Kárpát-medencei etnikai térszerkezet történeti alakulása. In Paládi-Kovács A. szerk.: Magyar néprajz I/1. Táj, nép, történelem. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 293–426.
- Kocsis Károly–Tátrai Patrik (2013): A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata. MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest.
- Kolossváry Szabolcsné (1975): Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Korompai Gábor (1987): Az Alföld víziútjai. Alföldi Tanulmányok XI. köt. Békéscsaba, pp. 163–187.
- Kókai Sándor (2010): A Bánság történeti földrajza. A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza.
- Mendöl Tibor (é. n.): Az új települési rend. In Domanovszky Sándor szerk.: Magyar művelődéstörténet 4. kötet. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, pp. 169–189.
- Molnár Zsolt (2007): Történeti tájökölógiai kutatások az Alföldön. PhD értekezés tézisei. Pécsi Egyetem, Pécs.
- Nagy Miklós Mihály (2014): Magyarország hadtörténeti földrajza (A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai). PhD értekezés tézisei. Pécsi Egyetem, Pécs.
- Paládi-Kovács Attila (1993): A magyar állattartó kultúra korszakai. Kapcsolatok, változások és történeti rétegek a 19. század elejéig. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- Rácz Lajos (1997): A Kárpát-medence történeti ökológiája. Természet Világa, pp. 386–389.
- Rácz Lajos (2001): Magyarország éghajlanttörténete az újkor idején. JGYF Kiadó, Szeged.
- Somogyi Sándor (1994): Az Alföld földrajzi képének változásai (16–19. század). Stúdium Kiadó, Nyíregyháza.
- Süli-Zakar István–Csüllög Gábor (2000): Az alföldi regionalizmus történelmi előzményei. In Frisnyák S. szerk. Az Alföld történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 199–220.
- R. Várkonyi Ágnes (1999): Századfordulóink. Esszék, tanulmányok. Liget Könyvek, Budapest.
- Wellmann Imre (1979): A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wellmann Imre (1989): Mezőgazdaság. In: Ember Győző–Heckenast Gusztáv szerk.: Magyarország története 1686–1790. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 507.
- Viga Gyula (1993): A tárkányi Tisza-kertek. Az ártéri gyümölcsösök hasznosításának formáihoz. Ethnographia CIV. pp. 423–434.
- Zsámboki László (1982): Magyarország ércbányászata a honfoglalás korától az I. világháború végéig (Topográfiai és gazdasági áttekintés). In: Zsámboki L. szerk.: Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből I. kötet. Nehézipari Műszaki Egyetem Központi Könyvtára, Miskolc, pp. 13–48.

BARANCSUK JÁNOS*

A PREOBRAZSENSZKIJ-BUHARIN VITA ÜRÜGYÉN EGY KIKÉNYSZERÍTETT FÁZISÁTMENET SZCENÁRIÓI

ON THE OCCASION OF THE PREOBRAZHENSKY-BUKHARIN DEBATE A PERSUADED PHASE TRANSITION'S SCENARIOS

ABSTRACT

In our research we would like to lay out the skeleton of a possible but quite exotic interpretation of the aspirations to build up the socialism's social-economical form, according to the Soviet "mechanism debates" from the 1920s. The specialty of our approach is that we think of the "modernising" experiment of making radical changes in the working mechanism of the national economy as the visibility of a persuasive intent of a peculiar institutional "phase transition". Throughout the research we used the chaos and network theory's conceptual and methodical set aside with the regular methodical elements. We hope that our novel approach gives an opportunity to expand on analogies and to assign research goals which will enrich the literature on analyses of the planned economy's unsuccessful implementations with further data.

Bevezetés

Tanulmányunkban az 1920-as évek szovjet „mechanizmusvitáira” történő hivatkozással a szocialista társadalmi-gazdasági forma kiépítését célzó törekvések egy lehetséges, bár nem teljesen megszokott interpretációját kívánjuk felvázolni. Szemléletmódunk specifikumát az adja, hogy a nemzetgazdaság működési mechanizmusának radikális átalakítására irányuló „modernizációs” kísérletet egy sajátos intézményi „fázisátalakulást” kikényszerítő szándék megnyilvánulásaként fogjuk fel. A kifejtés során a hagyományos metodikai elemek mellett a kaosz- és a hálózatelemlet fogalmi-módszertani készletére is támaszkodunk. Újszerű megközelítésünk reményeink szerint olyan analógiák feltárására, illetve kutatási célok kijelölésére ad lehetőséget, amelyek további adalékokkal gazdagíthatják a tervgazdaságra való áttérés kudarcait elemző irodalmat.

„Prológus”: Marx tanítása a termelési módok közötti átmenetekről

A társadalomtudományokkal foglalkozók körében nem ismeretlenek Marxnak, a „termelési módok” metamorfózisát taglaló nézetei. Eszerint „A társadalom anyagi termelőerői, fejlődésük bizonyos fokán, ellentmondásba kerülnek a meglévő termelési viszonyokkal. [...] Ezek a viszonyok [a termelőerők serkentőiből] azok béklyóivá csapnak át. Ekkor a társadalmi forradalom korszaka következik be. A gazdasági alapzat megváltoztatásával lassabban vagy gyorsabban forradalmi átalakuláson megy át az egész óriási felépítmény”¹, – melynek lényegi elemeként a technológiai (és tegyük hozzá tudás-) bázisnak megfelelő intézményrendszer választódik ki a régi helyett.

* Dr. Barancsuk János, a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának docense, a közgazdaság- tudomány kandidátusa.

Marx természetesen a kapitalizmusra is alkalmazza a tételét, mely szerint a dinamikus fejlődő termelőerők és a nekik egyre kevésbé megfelelő, konzerválódott termelési viszonyok forradalomba torkollnak, átformálva a jogi, tulajdoni, szabályozási kereteket, a gazdálkodó egységek interakcióinak jellegét, az ideológiát stb. De vajon *konkrétan* miben jelentkezik e „termelési mód” esetében a megfelelési probléma?² A marxista szakirodalom terminológiáját alkalmazva a *kapitalizmus alapvető ellentmondásáról* van itt szó, amely a *munka társadalmi jellege és az elsajátítás magántőkés formája közötti ellentmondásban* ölt testet, felszíni megnyilvánulásaiban a proletáriátus és a burzsoázia antagonizmusát generálva. Kautsky leírásában az említett ellentmondás felszámolása során lényegében arról a feladatról van szó, hogy „ezt a szervezetet, amely eddig öntudatlan volt és a résztvevők háta mögött nagy nehezen, súrlódások, csődök és válságok közepette az értéktörvény [értsd: piaci automatizmusok] hatása révén mindig újra és újra érvényre jutott, *tudatos* szervezetté tegyük, amelyben minden számottevő tényezőnek az *előzetes felmérése* lép a kereslet és kínálat játéka nyomán történő utólagos korrekciók helyébe.”³ A megoldást egyrészt a *magántulajdon határainak lebontása*, másrészt új, a termelőerők magas társadalmassodottságának megfelelő koordinációs mechanizmus: a *proaktív, tervszerű* irányítás bevezetése jelenti.

Marx azt is leszögezi, hogy „egy társadalomalakulat soha nem tűnik le addig, amíg nem fejlődtek ki mindazok a termelőerők, amelyek számára elég tágas, és új, magasabb rendű termelési viszonyok soha nem lépnek helyébe, amíg anyagi létezési feltételeik magának a régi társadalomnak méhében ki nem alakultak.”⁴ „Amikor már minden belső feltétel beteljesült, a német feltámadás napját a gall kakas harsogása fogja hírül adni.”⁵ Vagyis: a tőkés termelési mód felváltása a *legfejlettebb* gazdasági potenciállal rendelkező országokban képzelhető csak el, amelyekben a termelőerők és a termelési viszonyok közötti feszültség a legnagyobb.

Történelmi tény azonban, hogy – Marx jóslásával ellentétben – az esélyesnek tűnő Anglia és Franciaország helyett az elmaradt, a feudalizmus és a kapitalizmus határán pozícionálható Oroszországban győzött a szocialista forradalom. E tekintetben a szovjet modernizációs törekvések egy *kikényszerített fázisátmenetként* foghatók fel, hasonlóképpen ahhoz, mint amikor a víz molekuláit a gőz halmazállapotban jellemző mozgásra szeretnénk bírni – mindezt azonban elégtelen (hő)energiamennyiség mellett.⁶

A szocialista rezsimek elsősorban a totalitárius, egyfajta humanitárius katasztrófával felérő hatalomgyakorlásukkal szereztek maguknak fölöttébb kétes történelmi hírnevet. Hayek klasszikus műve⁷ kimerítően foglalkozik azzal a folyamattal, amely szinte törvényszerűen vezet az ilyen rendszerek esetében a demokrácia eróziójához. Gyakran háttérbe szorulnak azonban azok a fejtegetések, amelyek a tervgazdaságra való áttérést egy izgalmas gazdaságpolitikai kísérletként fogják fel, és *szabályozástechnikai, információáramlási* szempontból elemzik a megvalósítás esélyeit. A kérdéskörnek nem csak a marxista, hanem a *polgári* közgazdaságtanban is gazdag irodalma van⁸, most azonban a téma szovjet vonatkozásaira koncentrálnunk, és az ezzel kapcsolatos elméleti reflexiók közül is a Buharin és Preobrazsenszkij között folytatott vitát emeljük majd ki.⁹

A növekedési utak problematikája

Az ismert mondás szerint egy forradalmat könnyebb megnyerni, mint az utána következő békét. Ez alól a szocialista forradalom sem jelentett kivételt, sőt, annak „kikényszerített” jellegéből adódóan egy sajátos, kikerülhetetlen utolérési, modernizációs szükséglettel kellett szembenéznie a vezetésnek. Ha visszatérünk a fizikából vett hasonlathoz, akkor

tulajdonképpen egy *endoterm* folyamat kiváltásának igényéről volt szó, vagyis az elérni kívánt halmazállapothoz energiát kellett táplálni a rendszerbe. Feltételezve, hogy a hiányzó energia a hiányzó anyagi, műszaki kapacitásoknak, szakmai tudásnak és/vagy azok elégtelen minőségi szintjének felel meg, akkor egyértelmű feladatként fogalmazódik meg ezek fejlesztése.

Kérdésként vetődik azonban fel, hogy honnan nyerhető a szükséges „energia”? Egy „organikus” fázisátmenet során a rendszer ezt a megfelelő hőmennyiséggel rendelkező környezetéből vonja el, ami – a szovjet modernizációs problémára alkalmazva – azt jelenthetné, hogy a technológiai fejlődés, az innováció „természetes ütemének”¹⁰ megfelelően jobb híján „ki kell várni” a megfelelő fejlettségi fok elérését. Azonban – mint tudjuk – a szovjet pártvezetés a sztoikus, belenyugvó viszonyulás helyett inkább Marx útmutatása szerint kívánt eljárni, nem feledve, hogy „A filozófusok a világot csupán különbözőképpen értelmezték, holott a feladat az, hogy megváltoztassuk.”¹¹ Vagyis az átmeneti korszak lerövidítése érdekében az „*energiabevitel*” *gyorsítását* tűzték ki célul, aminek megvalósítása azonban több ok miatt is aggályos volt. Egyrészt – ugyancsak Marx és Engels prognózisával ellentétesen – a forradalom mindössze *egyetlen* országban győzött, ahelyett, hogy kaszkádszerűen, több államban is felszámolta volna a tőkés berendezkedést. Emiatt le kellett mondani egyfajta, az átmenetet katalizáló szinergia-hatásról. Másrészt, a szovjet állam – ideológiai bázisának nemzetközi szalonképtelensége miatt – gazdasági elszigeteltségbe kényszerült, nem számíthatott külső segítségre a tőkehiányos állapot kezelésében.

A növekedési elméletek gazdag irodalmát áttekintve¹² azonban meggyőződhetünk róla, hogy bizonyos adottságokból kiindulva több *növekedési alternatíva*, más-más pályát követő (és más-más áldozatot követelő) fejlődési út különböztethető meg. A korszak egyik közgazdásza, Feldman¹³ például *kétszektoros* (termelőeszköz és fogyasztási cikkek ágazatait tartalmazó) sémában próbálta ábrázolni a gazdasági növekedés és a tőkejavak allokációs irányának kapcsolatát.¹⁴ Eszerint a beruházásoknak a tőkejavakat termelő szektorba való koncentrálása a szovjet vezetés elképzeléseinek megfelelően magas növekedési *ütemet* indukál. Ennek azonban „ára” van, a *fogyasztási* javakra jutó kevés kapacitás formájában.

A szovjet pártvezetés gyanakodva tekintett az ilyen modellekre, Marx pedig fölöttébb gyér tanácsokkal szolgált a forradalmat követő átmenet menedzseléséhez. Ezért bizonyos tekintetben „kézivezérléssel” kellett a kívánatos pályára állítani, majd – gyakran *ad hoc* intézkedésekkel – ott tartani a társadalmi-gazdasági folyamatokat.

A Preobrazsenszkij–Buharin vita

A szovjet modernizáció lehetséges scénárióiról folytatott disputa természetesen magán hordozta a kor és a térség sajátosságait: az ideológia és a kiteljesedő diktatúra által kijelölt, szűkre szabott gondolati kereteket, a kommunikáció és döntéshozatal szigorodó protokolljának tudomásul vételét. Amint már utaltunk rá, a különböző tartalmú, hangvételű, különböző csoportosulásokhoz, frakciókhoz tartozó nézetek¹⁵ kavalkádjából a Preobrazsenszkij és Buharin által képviselt, egymással opponáló koncepciókat emeljük ki. Kettőjük – egyébként időben korántsem rendíthetetlen, és Kovács (1982a) szerint korántsem antagónisztikus – álláspontját csak nagy vonalakban, tanulmányunk céljainak megfelelő léptéket alkalmazva, a kontrasztos ábrázolás miatt eltéréseiket poentírozva ismertetjük.

Az 1924 és 1926 között zajlott vita „adok-kapok” alapon, brosúrák, újság- és folyóirat-cikkek, előadások formájában zajlott. Preobrazsenszkij lényegében abból indult ki, hogy az átmeneti időszak lerövidítése a nemzetgazdaság szocialista szektorának minél intenzívebb feltőkésítésével oldható meg. Mivel azonban az itt képződő, felhalmozásra szánható több-

lettermék relatíve kevés, ezért a gyorsítás forrásait ki kell egészíteni a nem szocialista szektorokból származó, (elsősorban mezőgazdasági) kistermelők által létrehozott jövedelmekkel. Ezt a metódust nevezi *szocialista eredeti felhalmozásnak*, vagyis „az anyagi erőforrások olyan felhalmozását [...] az állam kezében, amely főként az államgazdaság komplexumán kívül fekvő forrásokból származik [...]”.¹⁶ „Ha a kapitalizmus *mozgás*, akkor a szocializmus *még gyorsabb mozgás*. És amennyit a határtalan tökeszegénység következtében veszít sebességéből az eredeti felhalmozás időszakában a technikai-gazdasági alapok lefektetése során, azt *kénytelen* a nem-szocialista környezet rovására erőltetett felhalmozással helyettesíteni. E felhalmozás egyik legfontosabb eszköze az értékeknek a nem-szocialista környezettel zajló *egyenlőtlen csereje*. Ez a csere csak az állami ipar termékeire vonatkozó *megfelelő árpolitika mellett* eredményezhet aktív mérleget a szocialista forma javára.”¹⁷ „A helyzet különös voltát még az is fokozza, hogy a szocialista nagyüzemi gazdaság és a kistermelés, mint *ipar és mezőgazdaság* állnak szemben egymással [...]”.¹⁸ A jövedelem átszivattyúzásának eszközeit tehát a piaci mechanizmusok (értéktörvény) tudatos „megerősztakolása”: „olyan cserearányoknak és az ezzel kapcsolatos társadalmi munkamegosztás olyan struktúrájának [megteremtése képezik], amelyek különböznek a piaci erők akadálytalan működésének eredményeként keletkező cserearányoktól és struktúrától” – írja összegzőként Brus.¹⁹

Buharin ezzel szemben aggályosnak vélte a szocialista ipar és a magántermelő mezőgazdaság közötti csere egyenértékűségének szisztematikus megsértését, egyrészt a formálódó munkás-paraszt szövetség felbomlásától, másrészt a belső piac kereslethiányától tartva. Amint írja, „Nem a *megsemmisítés*, hanem a paraszti gazdaságnak az államgazdaság rendszerébe történő *bevonása* a cél. [...] A *belső piac felszívóképességének* kérdését Preobrazsenszkij elvtárs fel sem veti. Pedig ez gazdaságunk központi kérdése. [...] Mi lesz [...] az egyenlőtlen csere] elkerülhetetlen következménye? A kereslet csökkenése, piaci válság, amely feltartóztatja a társadalmi újratermelés folyamatát, az ipar hanyatlása, stb. [...] Preobrazsenszkij elvtárs [...] a szocialista ipart elkülönítve és nem a paraszti gazdasággal való összefüggésében szemléli [...]. [...] A munkásosztály gazdasági hegemoniáját] nem lehet másképp megvalósítani, mint az iparnak a paraszti piachoz való hozzáigazításával...”²⁰ „A proletár ipar csak akkor játszhat vezető gazdasági szerepet, ha támaszkodik a paraszti piacra. A szocialista ipar felhalmozása hosszabb távon elképzelhetetlen a paraszti gazdaságban folyó felhalmozás nélkül. Az egyik a másiktól függ. Gazdaságunk alapproblémája éppen az, hogy a népgazdaság e két döntő fele a lehető leggyorsabban kölcsönösen megtermékenyítse egymást. Ezért mond csődöt jóelőre minden olyan próbálkozás, amely ezt vagy azt a nagy horderejű gazdasági kérdést mindössze a gazdaság egyik szektorából kiindulva akarja megoldani.”²¹

Kérdés marad viszont, hogy miként lehet elérni a gazdasági átmenet felgyorsítását, ha nem az eredeti szocialista felhalmozás koncepciójára támaszkodunk. Buharin megfogalmazásában: „Miben tükröződik az ésszerűség körének bővülése az ésszerűtlenségével szemben? [...] A tervszerűség fejlődésében. [...] Miben jut ez a folyamat kifejezésre az átmeneti korszak sajátos *törvényszerűségeinek* szempontjából? Abban, hogy a spontán szabályozókat *tudatosság*, azaz a proletárállam *gazdaságpolitikája* váltja fel.”²² Buharin itt arra utal, hogy a piaci automatizmusok (vagy az általa használt kifejezésmóddal: „*értéktörvény*”) koordinációs – vagy ha úgy tetszik, allokációs – szerepét a magántulajdon megszűnésével a tervszerű kalkuláció veszi át. A „társadalmi összmunka” megfelelő felhasználásának követelményét Buharin az *arányos munkaráfordítások törvényének* nevezi, amely „minden lehetséges társadalmi-történelmi formációban a társadalmi [értsd: gazdasági] egyensúly szükséges előfeltétele. Csak megjelenési formái változnak.”²³ A szocialista társadalomban „A munkaráfordítások objektív törvénye [...] egybeesik a munkaráfordítások

tudatosan meghatározott szintjével.”²⁴ Ami miatt pedig a társadalmi tudatosságon alapuló tervszerű koordináció *hatékonyabb, magasabb növekedési ütem* generálására képes a piaconál, eszerint azzal kapcsolatos, hogy a terv „előzetes anticipálása annak, ami az ösztönös [értsd: piaci automatizmusok által, *utólagos* visszacsatolásokon keresztül történő] szabályozás mellett *post festum* alakulna ki.”²⁵ Vagyis: a közösségi erőforrások *eleve* optimális allokációját tartalmazó terv mentesít a gazdasági szereplők gyakran téves várakozásaiból adódó pazarlásoktól.

Halmazállapot-változások és hálózati metamorfózisok

A továbbiakban feltételezzük, hogy a társadalmi-gazdasági alakulatok forradalmi átrendeződései az illető rendszerek *halmazállapot-változásait*, vagy más néven *fázisátmeneteit* jelentik.²⁶ az emberi közösségekben zajló történések ilyenfajta megközelítése új összefüggések, magyarázatok feltárására ad alkalmat. Bár e jelenségek látszólag „íz-ig-vérig” a fizika tárgyköréhez tartoznak, társadalmi folyamatokkal való analógiás „beazonosításukra” azért merészkedünk, mert a fázisátmenetek – függetlenül attól, hogy milyen (fizikai, biológiai, társadalmi stb.) rendszerben menjenek végbe – *univerzális szabályokat* követnek.²⁷ Ugyanennyire általános azonban a *Boltzmann-féle rendeződési elv* is, mely szerint „adott *T* hőmérsékleten olyan egyensúlyi [értsd: *halmaz-*] állapota van a rendszernek, mely belső energiája és entrópiája révén minimalizálja a szabadenergiát.” Azaz: „energetikailag kedvező, ha a részecskék átlagos távolsága a kölcsönhatási energia minimumhelye közelében van.”²⁸

A kevés energiával rendelkező rendszer egyensúlyi fázisát ennek megfelelően a részecskék *rácsszerkezetbe* való tömörülése, a *szilárd* halmazállapot jelenti. A hőmérséklet (energia) növelésével a részecskék egyre fokozódó rezgése a rács összeomlásához vezet. *A rendszer mindaddig az átalakulási hőmérsékleten marad, amíg az új fázisba való metamorfózis teljesen be nem fejeződik.* A betáplált energia ilyenkor a kristályrács felbontására fordítódik. A fázisátmenet során a régi és új fázis között dinamikus, egyúttal *labilis egyensúlyi állapot* alakul ki, amire az is jellemző, hogy a szilárd és *fluid* anyagfrakciók legkülönbözőbb – *hatványeloszlást mutató* – méretekben vannak jelen. „Ha időről időre pillanatszerű felvételeket készítenénk, akkor a frakciók folyamatosan változó koalícióját látnánk, némely frakciók feloldódnának, és újabbak is keletkeznének. A kritikus állapotban igen nagy a fluktuáció, ez az állapot mindig a *hirtelen, gyökeres változások élén* táncol” – írja Buchanan.²⁹

A fluid fázisban a részecskék (molekulák) megfelelő energiával rendelkeznek ahhoz, hogy legyőzzék az egymás közötti vonzást, ennek megfelelően *rendezetlen* Brown-féle mozgásban vannak, sebességük pedig Maxwell-Boltzmann eloszlás szerint alakul.

Habár a fázisátmenetek természeti megnyilvánulásai magától értetődően, *ab ovo* képezik a fizika tárgyát, az utóbbi évtizedekben két jóval fiatalabb, egyszersmind rendkívül tág érvényességi kört bepásztázó tudomány, a *káosz-* és *hálózatelméletek*³⁰ vizsgálódásainak célkeresztjébe is került. A *káoszelmélet* a rendszerek sajátos dinamikájával foglalkozó, a rendszerállapotok időbeli trajektóriáinak jellemzőit kutató diszciplína. Valamely rendszer mozgása akkor kaotikus, ha az *rendkívül érzékeny a kezdőállapotokra*; időbeli szekvenciája egy bizonyos *leképezési szabályt* követ, továbbá lehetséges állapotainak *véges* terében (az ún. fázistérben) a trajektória pályája sohasem metszi saját magát (amiből következően viselkedése *nem lehet ciklikus*, önmagát ismétlő). Mivel a *végtelen hosszú* „nyomvonal” egy *véges* térben helyezkedik el, mintázata általában *fraktál, skálafüggetlen* rajzolatú alakzat, melynek különböző nagyságrendű motívumainak előfordulása *hatványeloszlást*³¹ mu-

tat. Lévéen, hogy a fázisátmenetek során, az anyag ún. *kritikus állapotában* kivétel nélkül a skálafüggetlen jegyek és a kaotikus mozgásformák felbukkanására lehet számítani, érthetővé válik a kaoszelmélet beszűrődése a jelenséggel foglalkozó kutatásokba.

A *hálózatelmélet* a rendszereket hálózatokként (gráfokként) fogja fel, és azok „ornamentikájára”, az elemek kapcsolódásainak mikéntjeire, funkcionalitására, a mintázat genézisére, fejlődésére, átalakulására kíváncsi. Mivel más-más „halmazállapotban” az „anyag molekulái” más-más típusú (eltérő rajzolatú és eltérő minőségű kapcsolatokat tartalmazó) hálózatba rendeződnek, magától értetődő e diszciplína érdeklődése is a fázisátmenetek iránt. Barabási *természetes* (valódi) hálózatokkal³² kapcsolatos feltáró munkájának egyik nagyon fontos hozadékát jelentette annak felismerése, hogy e rendszerek *skálafüggetlen* formákból építkeznek. Mivel a halmazállapot változásokra is az ilyen mintázatok dominanciája a jellemző, logikusnak tűnik, hogy a természetes hálózatok valamilyen fázisátmenetnek megfelelő helyzetben, két állapot között egyensúlyoznak. Barabási azonban úgy véli, hogy „A skálafüggetlen topológia inkább azoknak a szervező elveknek a bizonyítéka, amelyek a hálózat *kialakulásának* minden szakaszában működnek.”³³ Ezek közül az ún. Máté-hatás tekinthető dominánsnak, amit röviden az „akinek van, annak (nagyobb valószínűséggel) adatik”³⁴ bibliai idézettel lehet legjobban összefoglalni. Ekkor a hálózatba belépő új elemek (csúcsok) jobbra a „népszerű” (sok linkkel rendelkező) elemekhez való csatlakozást preferálják.

Csermely, a téma neves hazai kutatója ugyanakkor a Boltzmann-féle rendeződési elvből indul ki, amely szerint „a hálózat felépülése a rendelkezésre álló források mértéke szerint optimalizálja a hálózat különböző részei közötti információcserét. Ha a hálózat végtelenül gazdag környezetben él, a kialakuló eloszlás véletlenszerű, random. A skálafüggetlen eloszlás lesz a jellemző a véges, de nem rendkívül kicsi források közepette élő hálózatokra. Ha a források tovább szűkülnek, a hálózatok topológiája [...egy speciális *rácsként* értelmezhető] csillaghálózattá alakul át.”³⁵ Megfigyelhető, hogy a természeti vagy társadalmi környezetben fellelhető, organikus úton létrejövő hálózatok *sokasága* a fázisátmenetek (kritikus állapotok) skálafüggetlen jellegzetességeivel rendelkezik. Csermely ezt az ilyen rendszerek „*evolúciós előnyeivel*” hozza összefüggésbe, melyek közül az egyik legfontosabb a véletlen hibákkal (támadásokkal) szembeni ellenálló képességük.³⁶

Preobrazsenszkij kontra Buharin: egy kikényszerített fázisátmenet scenáriói

Tanulmányunk alapkoncepciója szerint Preobrazsenszkij és Buharin polémiája lényegében egy *kikényszerített társadalmi-gazdasági „halmazállapotváltás”* mibenléte körül zajlott. A fázisváltás előzőekben megismert menetére gondolva nem volt ez egyszerű teendő, hiszen lényegében egy „turbulenciába” kellett kormányozni, majd ebből sikeresen kivезetni a rendszert, miközben ennek „forgatókönyvét” is menet közben kellett kitalálni. A kiindulópontot egy nagy regionális különbségek által tagolt agrárország képezte, amelyben csak 1861-ben törölték el a jobbágyságot. A század végén elindult rohamos ütemű kapitalizálódás elsősorban az ipart érintette, a mezőgazdaság jelentős része sokáig rezisztens maradt a tőkés formákkal, attitűdökkel szemben, amit a földpiac rendkívül gyér forgalma, a *nagy gazdasági szektorok közötti tőkeáramlás elégtelensége* is jelez a századfordulón. Az agrárium tulajdonviszonyai sajátos rétegződést mutattak: a falvakban egyrészt az egyenlőség elvén működő paraszti közösség, az obscsina, másrészt a magánparaszti és földesúri birtokok, harmadrészt az állami földek (koronabirtokok) jelentették a gazdálkodás nagyjából azonos arányokat képviselő egységeit. Az obscsinában élő parasztok egymás iránti kölcsönös kezességének a szabad munkaerőpiacot béklyózó intézményét csak 1903 már-

ciusában törölték el, majd 1906-tól Sztolipin miniszterelnök tett kísérletet a tulajdonviszonyok merevségét enyhítő reformok bevezetésére.

A most adott áttekintés alapján a korabeli orosz nemzetgazdaság leginkább egy több, egymással gyakran csak esetlegesen kapcsolódó komponensből álló *elegyhez/oldathoz* hasonlítható. Ennek megfelelően vélhetően nem képezhető le homogén, ugyanazon mintázatot léptéksemlegesen ismétlő hálózattal sem. Sejtésünk szerint keverednek benne a cári kormányzat központosító törekvéseit tükröző *csillagmotívumok* a nemzetgazdaság súlypontját képező agrárium gyakran magukba zárkózó, jórészt *önellátó*, a többi elemmel gyér gazdasági kontaktusban lévő rengeteg *szubgráf*-szerű szigetcस्कjével, továbbá a piacosított szektorok valószínűleg *skálafüggetlen*, rengeteg „gyenge” kapcsolatot³⁷ tartalmazó struktúrájával. A *többkomponensű* rendszerek fázisátmenetei természetesen bonyolultabb folyamatot jelentenek az alapesethez képest³⁸ azonban feltételezhetjük, hogy a célként kitűzött állapot, a kommunista társadalmi-gazdasági szisztéma már egy homogenizált, a termelőerők nagyfokú „társadalmasodottságának” megfelelő, vélhetően az anyagok fluid halmazállapotának megfelelő, *magas energiaszintű* hálózattal lett volna azonos.

Értelmezzük most Preobrazsenszkij javaslatát a fázisátmenet stimulálására vonatkozóan! Amint bemutattuk, az eredeti szocialista felhalmozás koncepciója nagyvonalakban egy erőltetett, jórészt a mezőgazdaságban keletkező jövedelmek átszivattyúzásával finanszírozott iparosítás jelent – azzal az ígérettel, hogy a fejlett ipar termékeivel egy ütemmel később felszerelkező agrárium modernizációja is biztosítva lesz ily módon. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy ez a koncepció a fázisátmenetek fizikai dimenziójába leképezve olyan kísérletnek felel meg, amikor egy szilárd halmazállapotban lévő anyag-tömb egyik felét a másik feléből nyert hőátcsoportosítással kívánunk felolvasztani, azt remélve, hogy a megolvadt rész képes lesz az energia visszapótlásával a másik részt is fluid fázisba emelni. Ha most visszaemlékezünk arra az összefüggésre, mely szerint egy rendszer mindaddig az átalakulási hőmérsékleten marad, amíg az új fázisba való metamorfózis teljesen be nem fejeződik, szembeötlővé válik Preobrazsenszkij gondolatmenetének abszurditása. Nagyjából ugyanezt fejezi ki Marx – a fentiekben már citált – passzusa, mely szerint „egy társadalomalakulat soha nem tűnik le addig, amíg nem fejlődtek ki mindazok a termelőerők, amelyek számára elég tágas, és új, magasabb rendű termelési viszonyok soha nem lépnek helyébe, amíg anyagi létezési feltételeik magának a régi társadalomnak méhében ki nem alakultak.”³⁹

Amint már Buharintól az előzőekben idéztük: Ezért mond csődöt „minden olyan próbálkozás, amely ezt [...] a nagy horderejű gazdasági kérdést *mindössze a gazdaság egyik szektorából kiindulva* akarja megoldani.”⁴⁰ „Ha termékegységenként ugyan kevesebbet söprünk be, de ezzel évről-évre bővítjük a paraszti piac terjedelmét, ami a maga részéről visszahat a termelésre [...]; ha ezen az úton fokozzuk a város és a falu, az állami ipar és a mezőgazdaság, a szocialista ipar és a paraszti gazdaság kölcsönhatását; akkor, *még ha a folyamat kezdetben lassúbb is, bőségesen elérjük és messze magunk mögött hagyva túlszárnyaljuk azt a felhalmozási ütemet, melyet gazdaságpolitikánk első (»ellenzéki«)* [értsd: Preobrazsenszkij által szorgalmazott] *változata jósol.*”⁴¹

Vajon ezek szerint a Preobrazsenszkij–Buharin vitában utóbbi felet hirdethetjük ki győztesnek? Emlékezzünk: Buharin az *arányos munkaráfordítások törvényében* látja az átmeneti korszak (sőt, vélhetően az érett kommunizmus) koordinációs elvét. Ily módon a társadalmi tulajdonba került termelőeszközök allokálását nem a piac *utólagos* visszacsatolásai, hanem a folyamatok lezajlását *megelőző* tervek szabályozzák – bizonyos rokonságot mutatva a „*walrasi kikiáltó*” ugyancsak proaktív tevékenységével. Mivel pedig a terv a nemzetgazdasági erőforrások *eleve optimális* felhasználására orientál, ez a gazdasági növekedésben elkönnyvelhető, szignifikáns előnyök realizálására adna módot a piaci koordinációval szemben.

A Buharin által képviselt felfogás azonban szintén disszonanciát mutat a halmazállapotok „fizikájával”. Vegyük ugyanis észre, hogy az általa javasolt tervszerű működtetés gyakorlatilag egy *csillagháló*s, az erőforrások felett *központi diszpozícióval* rendelkező szabályozási rendszert feltételez, ami vélhetően inkongruens a fázisátmenetek *turbulens* – fraktális alakzatokat kitermelő – természetével. Ésszerűnek tűnik ezen a ponton azzal visszavágni, hogy a társadalom éppen a rendszerváltás stresszel terhes káoszában a legsérülékenyebb, ekkor igényli leginkább egy megbízható, felettes, gondoskodó rendezőelv megnyilvánulásait.⁴² Amint Lorenz írja: „a káosztól való félelem diktálja a fennálló organizációnak való feltétlen alávetettséget. A rendszeret zsarnokokká változtathatja az embereket, és némely despota kizárólag azért ragadhatta magához a hatalmat, mert az emberek többsége abban reménykedett, hogy az illető rendezi majd a »kaotikus viszonyokat«”⁴³ Baj esetén hirtelen mindenki istenfélővé válik – tartja a népi bölcsesség.

A probléma itt abban rejlik, hogy habár a fázisátmenetek valóban ijesztő, kaotikus állapotokat produkálnak, de mivel éppen ebben rejlik sajátos *természetük*, vélhetően nem „szelídíthetők meg”. Másként kifejezve: a közösségek úgy tűnik, sajnos nem takaríthatják meg a – gyakran fejlettebb szintre emelő – gyökeres változások során a komfortzónából való kilépést.

További elvi kifogásokkal lehet élni Buharin (és általában véve a marxista közgazdaságtan) azon utalásaival szemben, mely szerint nem csak az átmenet időszakában, hanem a tulajdonképpeni szocializmusban is a nemzetgazdaság *központosított* irányítása tekinthető a fejlett termelőerőkkel kongruens koordinációs gyakorlatnak. Ha ugyanis elképzeljük, hogy végül létrejön a forradalmárok által megálmodott rendkívül magas minőségű és tömegű termelési bázis (ami a fizikai rendszerekben az energiával telített fluid halmazállapotnak felel meg), fölöttébb disszonánsnak hat, ha a rendszert – atavisztikus módon – egy alacsony energiaszintű fázisnak megfelelő csillaghálóba próbálják kényszeríteni. Amint Halévy fogalmaz: „A szocialisták két, egymástól teljesen különböző dologban hisznek, amelyek talán még ellentmondásosak is: a szabadságban és a szervezésben.”⁴⁴ Csermely gondolat kísérletéből hasonló következtetésre jutunk, mely szerint „logikusnak tűnik az a feltételezés, ha a szereplőket a források kiapadhatatlan bősége veszi körül, a társadalmi formáció egy kommunisztikus állapotba megy át, amelyet a kapcsolódások hierarchiamentes, teljesen egymás mellé rendelt, véletlenszerű módja jellemez. Ez hálózatos szempontból a skálafüggetlen (vagy csillag) hálózat → random hálózat átmenetnek felel meg, amelyet valóban a forrásbőség indukál. [...] Ha valaha be is következne, az emberi szerveződés a komplexitásnak olyan alacsony szintjére szállna le, amely halálosan unalmas lenne mindannyiunk számára.”⁴⁵

A tervgazdaságok kudarcainak egy másik aspektusát az *információáramlás* problémái jelentik. Hayek sorai foglalják össze talán a legjobban a lényegét: „A racionális gazdasági rend problémájának sajátosságát pontosan az jelenti, hogy azoknak a körülményeknek az ismerete, amelyekre építünk, koncentrált és integrált formában sohasem létezik, hanem csak az egyes elkülönült egyének között szétszóró, részleges, sokszor egymásnak is ellentmondó ismeretek formájában. [...] Röviden: a probléma az, hogy miként hasznosítsák azt a tudást, aminek a maga összességében egyetlen egyén sincs a birtokában.”⁴⁶ Az eredetileg Mises és Hayek Lange ellen folytatott polémijából kiragadott részlet Szabó szerint „egyenértékű azzal a megfogalmazással, hogy eddigi ismereteink szerint a *piaci mechanizmus a társadalom rendelkezésére álló információk gazdasági hasznosításának leghatékonyabb eszköze*.”⁴⁷

További kutatások témája lehet a fenti megállapítás valóságtartalma, különösen Ostrom vizsgálati eredményeinek tükrében, amelyek a *korlátozott mennyiségben* rendelkezésre álló erőforrások *hatékony közösségi kormányzásának* lehetőségeire világítanak rá.⁴⁸ Ugyancsak

izgalmas kérdés, hogy milyen típusú hálózatnak, milyen „halmazállapotnak” felelnek meg az általa analizált közösségi formák. Hasonlóan érdekes töprengés tárgya lehet, hogy az elképzelt kommunizmus rendkívül *bonyolult, nagyfokú komplexitást* felmutató termelési rendszere vajon tényleg a Csermely által prognosztizált – *esetleges és állandóan változó* kapcsolatokból szövődő – *random* hálózatokhoz áll-e a legközelebb. A magas szinten „társadalmasodott” termelőerők ugyanis a funkciók szerint *cizelláltan specializálódott, többszörösen összetett* gazdasági bázist jelentenek, melynek elemeire korántsem a véletlenszerű, hanem szigorúan determinált kapcsolódás jellemző. Vélhetően a hálózatot koordináló elv is ezt a funkcionalitást kell, hogy képviselje az *ad hoc* szerveződés esetében fontos „lazaság” helyett.

Összegzés

Tanulmányunkban egy viszonylag új „módszertani” eszköz, a hálózatelmélet felhasználásával igyekeztünk a történelemtudomány által jól dokumentált eseményeket, a szovjet modernizációs kísérletet újratárgyalni. Tisztában vagyunk vele, hogy próbálkozásunk sikere a kutatás ezen stádiumában csak viszonylagos lehet, azonban talán alkalmas volt arra, hogy gondolatébresztő módon ráirányítsa a figyelmet az említett vizsgálati „instrumentum” eredményeire, és kedvet csináljon további applikációihoz. Ezek ismeretében talán Einstein sem tartaná magát ahhoz a véleményéhez, amely szerint „a fizikai tudomány axiómáinak az emberi életre való alkalmazása nem csak elhibázott divat; van benne valami elítélendő is.”

JEGYZETEK

1. Marx (1983): 6–7. old. Kiegészítés tőlem – B. J.
2. A marxi kategóriák és összefüggéseik „egzakt” értelmezésére törekszik az analitikus marxizmus irányzata, amelynek legfőbb képviselője Cohen (1978). Lásd még Szalai (2007).
3. Kautsky (1902): 29. old.
4. Marx (1983): 6. old.
5. Marx (1988b): 390–391. old.
6. Hozzáteesszük, hogy a nyomás is befolyásolja a halmazállapotot, ezt azonban a fenti hasonlatban adottnak tekintjük.
7. Hayek (1991).
8. Lásd pl. Pareto (1902), Barone (1908), Mises (1920), Lange (1936/37), Hayek (1935), Taylor (1929), továbbá Brus (1967) 38–55. old.
9. A vitáról magyar nyelven jó összefoglalót nyújt Brus (1967), Kovács (1982a,b), Mihalik (1988), (2011) és – a kiadás évének megfelelő ideológiai korlátokat figyelembe véve – Barla-Szabó (1971) és Trifonov et al (1975). Az eredeti forrásmunkák közel teljes felsorolását adja Kovács (1982b). Buharin életéről és munkásságáról Kun (1988) könyvében olvashatunk jó áttekintést.
10. A technológiai fejlődés „természetes üteme” nem tudományos kifejezés, csupán az innovációra exogén adottságként tekintő felfogás metaforájaként használjuk a szövegben.
11. Marx (1988a).
12. A növekedési elméletekről jó áttekintést kapunk Bessenyei (1995) és Mátyás (1999) műveiből.
13. Feldman (1928).
14. Bessenyei (1995) és (2006) részletes tájékoztatást ad Feldman modelljéről, általában véve az alulfejlett térségek növekedési lehetőségeiről. Ez utóbbi témához kapcsolódóan lásd még Kornai (1972).
15. A vizsgált kor vitáit, nézetrendszereit taglalják a 9. l-j-ben említetteken kívül Luxemburg (1979) és Mihalik-Szigeti (1981) is.

16. Preobrazsenszkij (1926): 57–58. old.
17. Preobrazsenszkij i. m. 85. old. Kiemelések tölem – B. J.
18. Preobrazsenszkij i. m. 141. old.
19. Brus (1967): 67. old. Kiegészítés tölem – B. J.
20. Buharin (1924): 22–23., 28. old. Kiegészítés tölem – B. J.
21. Buharin (1925): 30–31. old.
22. Buharin (1926): 585. old.
23. Buharin i. m. 596. old. Kiegészítés tölem – B. J.
24. Buharin i. m. 603–604. old. Kiegészítés tölem – B. J.
25. Buharin uo. Kiemelések tölem – B. J. Nem másról van itt szó, mint amit Kautsky is megállapít a fentiekben már citált passzusában.
26. A fázisátalakulásokat részletesen taglalja Kertész és tsai (2015) 4.2. alfejezete, továbbá ugyan-csak magas szakmai szinten foglalkozik a témával Sütő (2008), a víz esetében Molnárné (1997). A jelenség bemutatásánál alapvetően az ő műveikre támaszkodtunk. Rendkívül érdekes vonatkozásokra mutat rá a témában Buchanan (2003) 10. fejj., (2004) 6–7. fejj., Gleick (1999) 183–240. old., Csermely (2005) 4.4., 11.2. alfejj.
27. Gleick (1999): 183–216. old., Barabási (2003) 6. láncszem, Buchanan (2004) 6. fejj. A témával kapcsolatosan lásd még az „univerzalitási osztályok” elméletét: pl. Buchanan (2004) 108. old., Kertész és tsai (2015) 157–165. old.
28. Kertész és tsai (2015): 135–136. és 208–210. old. Kiegészítés tölem – B. J. Hasonló alkalmazkodási szabályt fejez ki a Le Châtelier-Braun-féle elv.
29. Buchanan (2004): 104. old. Lásd még Kertész és tsai (2015): 208–210. old.
30. A kaoszelméletbe jó bevezetést nyújtanak Gleick (1999) és Fokasz (1997), (1999), valamint Gruiz és Tél (2005) munkái. A hálózatelemélettel való ismerkedés során kihagyhatatlan Barabási (2003) – és későbbi kiadásai, továbbá Buchanan (2003), (2004), valamint Csermely (2005). Közgazdasági hasznosíthatóságát jól összegzi pl. Szűcs (2015).
31. A fraktálokról, skálafüggetlenségről és a hatványeloszlásról jó leírást ad pl. Gleick (1999), Barabási (2003), Buchanan (2004).
32. Természetes hálózatok alatt olyan hálózatokat értünk, amelyek nem előre tervezett, majd kontrollált, hanem spontán módon jönnek létre. Ebből a szempontból ide tartoznak nem csak a szűken vett természeti rendszerek, hanem pl. a baráti közösségek, a web stb. is.
33. Barabási (2003): 129. old. Kiemelések tölem – B. J.
34. Máté 25, 29. A szakirodalom gyakran preferenciális kapcsolódásként, ritkábban kumulatív előnyként vagy korrelált perkolációként említi a hálózat ilyen elven történő fejlődését.
35. Csermely (2005): 40. old. Kiegészítés tölem – B. J. A szerző az energia nagyon alacsony szintjei mellett szubgráfokká szétesett hálózatot is definiál. Lásd még i. m. 85–90., 256–266. old., valamint Iloskics (2014). Mivel a fizikai és a Csermely által vizsgált rendszerek fázisátalakulásai között általában meglepően szoros analógiák figyelhetők meg, vélhetően a víz halmazállapotainak szekvenciáit leképező hálózatok is léteznek. Felmerül ezért a kérdés, hogy vajon milyen biológiai-társadalmi körülményekkel azonosítható a Csermely által mellőzött folyékony halmazállapot.
36. Csermely (2005): 35., 40–41., 44., 46–50., 71., 81–85. old. Sebestyén (2011) további adalékokkal szolgál a skálafüggetlen hálózatok hatékonysági előnyeiről.
37. A gyenge kapcsolatok mibenlétéről és szerepéről lásd Csermely (2005) kiváló könyvét.
38. Lásd erről pl. Bárány és tsai (2015): 146–203. old., továbbá Újsághy (2013): 120–135. old.
39. Marx (1983): 6. old.
40. Buharin (1925): 30–31. old. Kiemelések tölem – B. J.
41. Buharin (1926): 52. old. Kiemelés és kiegészítés tölem – B. J. A témához kapcsolódóan érdekes lehet Leninnek az oroszországi kapitalizmus sorsáról, a realizálási problémáról, továbbá agrárkérdésről írott műveit áttekinteni. Az eredeti tanulmányokról jó összefoglalót nyújt Mihalik-Szigeti (1981): 305–382. old.
42. Hasonló témát boncolgat a sci-fi irodalom egyik legismertebb és legeredetibb opusza, Asimov „Alapítványa” is.
43. Lorenz (1997): 162. old.

44. Idézi Hayek (1991): 59. old.
45. Csermely (2005): 261. old. A szerző kommunisztikus társadalmakra vonatkozó némileg nyomasztó anticipációját jól illusztrálja Tersánszky Józsi Jenő „Misi Mókus kalandjai” című ismert mesekönyvének az örökké termő fával kapcsolatos motívumai.
46. Hayek (1995): 242. old.
47. Szabó (2002), amely érdekfeszítően összegzi a problémakörrel foglalkozó nézeteket. Kiemelés tőlem – B. J.
48. Lásd pl. Ostrom (1990), (2000).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barabási A. L. (2003): Behálózva. A hálózatok új tudománya. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Barla-Szabó Ö. (1971): Az 1920-as évek gazdasági vitái a Szovjetunióban. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Barone, E. (1908): Il Ministro della produzione nello Stato collettivista. Giornale degli Economisti, sept./oct., 2, pp. 267–293, 392–414, 1908.
- Bárány S.–Baumli P.–Emmer J.–Hutkainé G. Zs.–Némethné S. J.–Báder A. (2015): Fizikai kémia műszakiaknak. 2015. április 11-én: www.tankonyvtar.hu/.../A3_02_fizikai_kemia_muszakiaknak.pdf
- Bessenyei I. (1995): A gazdasági növekedés alapvető elméletei. Janus Pannonius Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Pécs.
- Bessenyei I. (2006): Puha költségvetési korlát és stop-go politika egy kétszektoros AK modellben. Szigma XXXVII. 1–2.
- Brus, W. (1967): A szocialista gazdaság működésének általános problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Buchanan, M. (2003): Nexus, avagy kicsi a világ. (A hálózatok úttörő tudománya) Typotex Kiadó, Budapest.
- Buchanan, M. (2004): Itt és mindenütt. Akkord Kiadó, Budapest.
- Buharin, N. I. (1924): Новое откровение о советской экономике или как можно погубить рабочекрестьянский блок. (К вопросу об экономическом обосновании троцкизма). Большевик, 1924. № 15–16. С. 9–33.
- Buharin, N. I. (1925): К критике экономической платформы оппозиции: Уроки октября 1923 г. Большевик, 1925. № 1. С. 25–58.
- Buharin, N. I. (1926): К вопросу о закономерностях переходного периода. Правда, 1926, 3 июл.
- Cohen, G. (1978): Karl Marx's Theory of History: A Defence. Princeton University Press, Princeton.
- Csermely P. (2005): A rejtett hálózatok ereje. (Mi segíti a világ stabilitását?) Vince Kiadó, Budapest.
- Feldman, G. A. (1928): К теории темпов народного дохода. Плановое хозяйство. No. 11, pp. 146–170. and No. 12. pp. 157–178.
- Fokasz N. (szerk.) (1997): Rend és káosz. (Fraktálok és káoszelmélet a társadalomkutatásban) Replika Kör, Budapest.
- Fokasz N. (1999): Káosz és fraktálok. (Bevezetés a kaotikus dinamikus rendszerek matematikájába) Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Gleick, J. (1999): A káosz. Egy új tudomány születése. Göncöl Kiadó, Budapest.
- Gruiz M.–Tél T. (2005): Káoszlól, kicsit bővebben. Fizikai Szemle, 2005/6.
- Hayek, F. A. von (1935): Socialist Calculation I–II. In: Hayek (ed.): Collectivist Economic Planning. Routledge and Kegan Paul, London.
- Hayek, F. A. von (1991): Út a szolgáshoz. KJK, Budapest.
- Hayek, F. A. von (1995): A tudás társadalmi hasznosítása. In.: Piac és szabadság, 241–252. o.
- Iloskics Z. (2014): Hálózatelmélet a közgazdaságtanban. Hálózati zavarok a válságokban. Szakdolgozat. Pécsi Tudományegyetem, KTK, Pécs.
- Kautsky, K. (1902): Am Tage nach der sozialen Revolution II. Expedition der Buchhandlung Vorwärts, Berlin

- Kertész J.–Zaránd G.–Deák A. (2015): Statisztikus fizika. 2015. március 30-án: <http://tankonyvtar.ttk.bme.hu/pdf/96.pdf>
- Kornai J. (1972): Erőltetett vagy harmonikus növekedés. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kovács J. M. (1982a): Az elfelejtett konszenzus. A Preobrazsenszkij-Buharin vita újraértékeléséhez. Medvetánc, II. 1982/2–3
- Kovács J. M. (1982b): Egy régi vita az „Új gazdaságról”. (Válogatás E. Preobrazsenszkij és N. Buharin műveiből) Medvetánc, II. 1982/2–3.
- Kun M. (1988): Buharin. Szabad Tér Kiadó, Budapest.
- Lange, O. (1936/37): On the Economic Theory of Socialism, I–II. Review of Economic Studies, 4 (1–2), pp. 53–71., 123–142.
- Lorenz, K. (1997): Ember voltunk hanyatlása. Cartafilus Kiadó, Budapest.
- Luxemburg, R. (1979): A tőkefelhalmozás. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Marx K. (1983): A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó. In: Marx és Engels válogatott művei. II. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Marx, K. (1988a): Feuerbach tézisek. In: Marx és Engels válogatott művei. I. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest, 92–95. old.
- Marx K. (1988b): A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. In: Marx és Engels válogatott művei. I. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Mátyás A. (1999): A modern közgazdaságtan története. Aula Kiadó, Budapest.
- Mihalik I. (1988): Adalékok Buharinról (születésének 100. évfordulójára). Egyetemi Szemle, 1988. No 4.
- Mihalik I. (2011): Néhány megjegyzés az eredeti felhalmozásokról. In: Kocziszký-Bihari (szerk.): Tanulmányok Nagy Aladár tiszteletére. Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Miskolc.
- Mihalik I.–Szigeti E. (1981): Fejezetek a marxista-leninista politikai gazdaságtan történetéből. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Mises, L. von (1920): Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 47 (1920) 86–121. pp.
- Molnárné H. L. (1997): Vízkémia. Kézirat, Soproni Egyetem, Erdőmérnöki Kar, Környezetmérnök szak, Sopron.
- Ostrom, E. (1990): Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. Cambridge University Press, New York.
- Ostrom, E. (2000): Private and Common Property Rights. In: Encyclopedia of Law and Economics, vol. II. Civil Law and Economics, ed. Boudewijn Bouckaert and Gerrit De Geest, England, Cheltenham, Edward Elgar pp. 332–379.
- Pareto, V. (1902): Les systèmes socialistes. V. Giard & E. Brière Libraires-Éditeurs, Paris.
- Preobrazsenszkij, E. A. (1926): Новая экономика. Опыт теоретического анализа советского хозяйства. Коммунистическая Академия, Москва
- Sebestyén T. (2011): Hálózati struktúra és egyensúly: a tudás-áramlás szerkezeti jellemzőinek kérdései. Műhelytanulmányok. Közgazdasági és Regionális Tudományok Intézete. Pécsi Tudományegyetem, KTK, Pécs
- Sütő A. (2008): Bose-Einstein-kondenzáció és kristályosodás: a folytonos szimmetria sérülésének két esete. Fizikai Szemle, 2008/6.
- Szabó Z. (2002): A társadalmi tudás gazdasági hasznosításával kapcsolatos szociális reprezentációk néhány összefüggéséről. Tudásmenedzsment. Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, FEEFI, Pécs, 5–13. pp
- Szalai M. (2007): Az analitikus marxizmus kísérlete. Online Beszélő, XII. évf. 6. 2015. március 15-én: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-analitikus-marxizmus-kiserlete>
- Szűcs I. (2015): Hálózatalméleti kutatások jelentősége a közgazdaságtanban, avagy lépések egy új paradigma felé. Szakdolgozat. Pécsi Tudományegyetem, KTK, Pécs.
- Taylor, F. M. (1929): The Guidance of Production in a Socialist State. American Economic Review, V. 19, I. 1. march, 1–8.
- Trifonov, D. K. et al (1975): A szocializmus politikai gazdaságtanának története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Újsághy O. (2013): Kísérleti fizika III. Egyetemi jegyzet, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Budapest.

DUSEK TAMÁS*

A LAKÓKÖRNYEZETI BIZTONSÁGÉRZET TELEPÜLÉSTÍPUSOK SZERINTI KÜLÖNBSEGE MAGYARORSZÁGON

URBAN-RURAL DIFFERENCES IN THE PERCEIVED NEIGHBOURHOOD SAFETY IN HUNGARY

ABSTRACT

This study examines the association between urban/rural residence and the perceived neighbourhood safety in Hungary. The main component in the neighborhood satisfaction is the subjective evaluation of safety. One obvious finding of previous research is that the best predictor of fear of crime is sex, at least from the socio-demographic variables.

In our research the spatial aspect was more important: the spatial differences overshadow the gender differences, in spite of the high level of spatial aggregation.

1. Bevezetés

A lakóhelyi, lakókörnyezeti biztonságérzet az emberek hétköznapi életével, mindennapjaival, életminőségével, társas kapcsolataival, mentális állapotával szoros kapcsolatban álló, a hazai gyakorlatban mégis ritkán kutatott témakör. A biztonságérzetre vagy az általános életminőség egy elemeként, vagy az életminőség egyik befolyásoló tényezőjeként lehet tekinteni. Ezért azon környezeti jellemzők ismerete, amelyek befolyásolják a biztonságérzetet, vagy általában a lakóhelyi elégedettséget, egy érdekes, az emberek viselkedésének megismerésére és megértésére irányuló kutatási kérdésen túl nagy gyakorlati jelentőséggel is bír, amennyiben a környezeti jellemzők befolyásolhatók.

A kérdéskör komplexitását mutatja, hogy számos tudományág, így a politikatudomány, kriminológia, jogtudomány, szociológia, pszichológia, urbanisztika számára fontos kutatási téma. A térbeli dimenzió ugyanakkor sokszor méltánytalanul háttérbe szorul, leszámítva a fenti tudományágak területi kérdések iránt érzékenyebb alágazatait, a bűnözésföldrajzot (vagy kriminálgeográfiát, térkriminológiát) és a településszociológiát, annak ellenére, hogy a tér alapsajátosságából, a heterogenitásából fakadóan a jelenségnek nem képzelhető el a térbeli dimenzió bekapcsolása és a térbeli különbségek figyelembe vétele nélküli teljes körű leírása és magyarázata. Így az eredendően térbeli kérdésekkel foglalkozó tudományágak, a geográfia és a regionális tudomány is érintett a kutatásban.

Jelen tanulmány a lakókörnyezeti biztonságérzet egyik térbeli szempontjával, a biztonságérzet bizonyos elmeinek a városok és falvak közötti különbségével foglalkozik, egy országos kérdőíves felmérés eredményei alapján. Mindezek előtt, az első rész vázlatosan néhány általános kérdést tárgyal.

* Prof. Dr. Dusek Tamás egyetemi tanár – Széchenyi István Egyetem.

2. Általános kérdések

2.1. A lakókörnyezet definiálhatósága

Maga a lakókörnyezet többféleképpen értelmezhető. Így megragadható mind térbeli, környezeti-ökológiai jellemzőkkel meghatározott szűkebb térségként, lokalitásként, mind a személyek közötti helyi kapcsolatok hálózataként. A félélemérzettel kapcsolatos számos kutatási kérdés közül alapvetőnek tekinthető, hogy milyen területi sajátosságoknak vannak rá akár önálló, akár más tényezőkkel (mint például az életkor, nem, családi állapot, végzettség, etnikum, munkaerő-piaci helyzet stb.) kapcsolatban álló hatásai.

Míg a lakóhely, lakcím többnyire egyértelműen definiálható, a lakókörnyezet területi kiterjedése többnyire nem határozható meg egyértelműen, mivel a települések nem egymástól éles határvonalakkal, falakkal elválasztott egységekből vagy szigetekből állnak. Az egységes definíciót a települések és településrészek nagymértékű beépítettségi, szerkezeti különbségei is nehezítik. Bármilyen szabatosan is definiálna egy területi kutató a lakókörnyezetet és annak kiterjedését, határait, az emberek konceptualizálása ettől eltérhet és ennek megfelelően a lakókörnyezetre vonatkozó kérdések területi érvénye is személyről személyre változhat, nemcsak a lakóhely objektív térbeli különbségei, hanem a lakókörnyezet eltérő konceptualizálása miatt is. A felmérések egy része a válaszadókra bízta a lakókörnyezet definiálását, ami így egy nem egységes, nem standard területi egységre fog vonatkozni, de legalább olyanra, amelyet a válaszadó értelmezni tud. Az ilyen felmérések nagyon eltérő területi léptékű válaszokat kapnak, amelyek a saját utca szintjétől a néhány utcányi környéken át a tízezresnél nagyobb városrészig terjednek; emellett megjelenik az ilyen környéket meghatározni nem tudók csoportja is.¹

A térbeli viszonyokat leképező mentális folyamatok érdekes pszichológiai kutatási kérdéseket vetnek fel, de összességében az eltérő konceptualizálás extrém helyzetektől eltekintve nem jelenti a térbeli viszonyokkal kapcsolatos válaszok elemezhetetlenségét, csak egyfajta zavaró háttérzajként jelentkeznek. Jelen elemzés során a lakókörnyezetre, a lakás környékére és a településre vonatkozóan a biztonsággal kapcsolatos kérdéseknél csak a település lehetett az egyértelmű a válaszadók többsége számára, a lakókörnyezet valamennyire személyfüggő volt.

2.2. Az elemzés területi szintje

Jelen elemzés a településeket tekinti térbeli elemzési alapegységnek. Érdekes módon a biztonságra vonatkozó kutatások nagy része ennél vagy nagyobb területi egységekkel, nevezetesen országokkal, vagy kisebb egységekkel, a településen belüli lakókörnyezettel foglalkozik. Az utóbbi elemzésekben a térbeliség abban jelentkezik, hogy településen belüli különbségeket is tárgyalnak, az egyéb, általánosabbnak tekintett szociodemográfiai jellemzők mellett. Települési szintű magyarországi vizsgálatokat végzett például Tóth Antal (Hajdúböszörmény), Piskóti-Kovács Zsuzsanna (Miskolc, Miskolctapolca), Siskáné Szilasi Beáta és Csepeli György (Berente).² Az ilyen felmérésekben változó módon jelenik meg a településen belüli eltérések vizsgálata. Jelen elemzésben a településeken belüli településrészek nem elemzési egységként jelennek meg, hanem a lakókörnyezettel kapcsolatos attitűdök elemzésekor, de nem konkrét településekhez köthető módon, hanem a településtípusok (város-falu) lakókörnyezetének összehasonlítása révén.

A városok és falvak közötti különbséget általánosságban és elvileg lehetetlen definiálni, mivel bármely kritérium (szociológiai, történeti, jogi, közgazdasági, társadalomföldrajzi, méretbeli, funkcióra vonatkozó) abszolút érvénye ellen lehetne kifogásokat alkotni. Minden népességtömörülés valahol a tanya-világváros kontinuumban foglal helyet, anélkül,

hogy bárhol közöttük éles határok lennének. Ez azonban nem gátolja a gyakorlati elemzéseket abban, hogy a települések nyilvánvaló méretbeli és funkcionális különbségei hatásait vizsgálja. A tanulmányban a jogi településdefiníciót alkalmazom, amely szoros kapcsolatban áll a méretbeli kategorizálással, és a városi jogállású településeken belül még három kategóriát különböztetek meg: a fővárost, a megyei jogú városokat és az összes többi várost. Ez a felosztás azért jó, mert nagyjából megegyezik a települések mérete alapján történő, és szintén alapvető kategorizálással. A kategóriák határvonalai némileg önkényesek, vannak „majdnem város falvak” és „majdnem falu városok”, de maguk a csoportok egésze egymástól elkülönültnek tekinthető.

Módszertanilag a települések fekvése szerinti kategorizálással még indokolt lehetne kiegészíteni a jogállási vagy méretbeli csoportokat. Elsősorban a városok szomszédságában lévő, szuburbán falvak és a városoktól távoli falvak közötti különbség lehet érdekes. Ezeknél a kategóriáknál nem a jogállási vagy méretbeli önkényesség, hanem a térbeli önkényesség jelentkezne, mivel a két kategória közötti átmenet nem éles. Másodsorban a tanyákon, külterületen élő népesség külön csoportba osztása lenne indokolt. Ezen területi megkülönböztetések alkalmazására az elemzés során azonban nem volt lehetőség.

2.3. A területi tényező, mint sajátos magyarázó változó értelmezése

A szociodemográfiai jellemzők és a viselkedés közötti kapcsolatok vizsgálata rendkívül komplex lehet, amennyiben több szociodemográfiai tényezőt együtt vizsgálunk, valamint a viselkedésre vonatkozó információk közötti kapcsolatokat is figyelembe kívánjuk venni. Ehhez képest a területi jellemző bevonása még komplexebbé teszi az egyes tényezők közötti lehetséges hatások körét és azok irányát is. Ennek az az oka, hogy a területi jellemzők az összes többi potenciális attribútum jellemző mellett, azokra ráakódva, egyszerre jellemzik az embereket, vagyis mindenképpen egy új és sajátos elemzési dimenzióként jelennek meg. A térbeli szempont ezért a demográfiai és viselkedési jellemzőkhöz képest egy önálló, sajátos kategóriát alkot, amely lehet ok is (például a lakóhely befolyásolhatja a biztonságérzetet, a munkahely választását vagy a családi állapotot) és okozat is (például a biztonságérzet, a munkahely vagy a családi állapot befolyásolhatja a lakóhely választását). Az okság abszolút érvényű irányát sokszor nem is lehet eldönteni a térbeli és nem térbeli jellemzők között, gyakoribb az oda-vissza irányú, kölcsönös kapcsolat.

Amikor az oksági szálakat kívánjuk felderíteni, akkor néhány alapesetet azért meg lehet különböztetni egymástól. Először is, a területi tényező gyakorolhat direkt, közvetlen hatást a viselkedésre. Ennek legnyilvánvalóbb esete a klimatikus viszonyok és az időjárás hatása, a félelemérzetnél pedig a domborzati és növényzeti viszonyok. Másodszor, a területi tényezőnek indirekt, közvetett a hatása, mivel elsődlegesen direkt hatást a szociodemográfiai jellemzők területi eloszlására gyakorol, mind az emberek mobilitása, mind a belső területi folyamatok révén. Harmadszor, a szociodemográfiai tényezők hatással vannak a lakóhelyválasztásra, és ekkor a szociodemográfiai tényezők egyszerre gyakorolnak direkt hatást a területi jellemzőkre és a viselkedési jellemzőkre is. A magyarázat negyedik típusa, hogy a szociodemográfiai változók a lakóhelyválasztáson keresztül befolyásolnák a viselkedést. Ez egy területi kutató által elfogadható lehetőség, de a főáramú szociológiai elemzésben ritkán találkozhatunk vele.

2.4. A lakókörnyezeti biztonság szubjektív megítélése: okok és következmények

A lakókörnyezeti elégedettséggel szoros kapcsolatban áll a környezet biztonságának szubjektív megítélése. A szubjektív megítélésben a korábbi kutatások számos olyan jellemzőt azonosítottak be, amelyek konkrét földrajzi környezettől és történelmi korszaktól

függetlenül szerepet játszanak a félelemérzet alakulásában, de nagyságuk, jelentőségük eltérő lehet az egyes társadalmakban, térségekben és időszakokban. Ezek közé tartozik a korábbi személyes élettapasztalat, különösen, ha szerepel közte a bűntény áldozatává válás vagy közeli hozzátartozó áldozattá válása. Nem elhanyagolható a média szerepe, amely a rendkívüli bűnügyi események részletes tárgyalása révén felnagyíthatja a bűntény áldozatává válás tényleges esélyét. A nem és az életkor egyértelműen, számos kutatás által igazoltan jelentősen befolyásolja a félelemérzetet: a nők és az idősebbek félelemérzete lényegesen magasabb, mint a férfiaké és fiatalabbaké. Ezen túlmenően a személyes sebezhetőség, fizikai erő különbségei is fontosak, bár utóbbi kapcsolatban van az életkorral és a nemi hovatartozással is.³

A bűnügytől való félelem érzete egyéni szinten pszichológiailag káros, emellett viselkedési hatásként korlátozhatja a szabad mozgást. A szomszédság szintjén a félelem csökkenti a szomszédsági kapcsolatokat, szálakat, kohéziót, bár a kapcsolat fordított irányban is érvényesül. A félelem érzése megnöveli a bűntény áldozatává válásáról alkotott valószínűséget, és cselekvési következményként például az esti, éjszakai közterületen tartózkodás elkerüléséhez vezethet, amely csökkentheti egyes társasági, társadalmi programokban való részvételt. Bizonyos közösségi terek kiürülhetnek, a magas félelemérzet mellett a lakás önkéntes börtönné válhat. Ha egy helyi közösségben a félelemérzet túl magas szintre növekszik, akkor az összeomolhat. A félelemérzet a biztonsági intézkedések magasabb szintjét ösztönzi, például több zárat, rácsot, riasztók alkalmazását. Ez járhat pozitív vonásokkal, a biztonsági intézkedések csökkenthetik a félelemérzetet, de extrém mértékük már inkább nem kívánatos eredményekre vezető. Mindemellett a magasabb félelemérzet gyakran jár együtt a szigorúbb büntetések elvárásával az igazságszolgáltatás részéről.⁴

2.5. A lakókörnyezeti biztonság és félelemérzet vizsgálata és jelentése

A bűnügytől való félelemérzés felmérésére irányuló vizsgálatok sokféleképpen képesek árnyalttá tenni annak mérését. Abban elég általános az egyetértés, hogy a félelemérzés tárgya a „hétköznapi” bűncselekményekre korlátozódik, és vagy nem foglalkozik a fehér-galléros bűnözéssel, vagy teljesen máshogyan kezeli azt. Azok a vizsgálatok, amelyeknek nem a félelemérzet vizsgálata az elsődleges célja, kevesebb, olykor csak egyetlen kérdést tudnak feltenni. Ez a globális vagy nem specifikált félelem leggyakrabban a következőhöz hasonló (sokféleképpen megszövegezhető) kérdéssel mért: lakásának környékén veszélyes sötétedés után egyedül sétálni? Az ilyen jellegű kérdést egyrészt azért éri sokszor kritika, mert túlságosan is hipotetikus helyzetre kérdezhet rá, amiről esetleg nincs konkrét személyes ismerete az illetőnek, mert nem szokott sötétedés után egyedül sétálni. Az az érzés, amit egy sötétedés után egyedül sétáló ember érez, valamint az ezt a szituációt elképzelő ember érzése, különbözik egymástól. A kérdés ezen túlmenően csak az estére vagy éjszákára vonatkozik, nem specifikálja a veszélyesség mértékét és jellegét, valamint a szomszédságot, környéket sem, azt a válaszadóra bízta. Másrészt vajon a kérdésre adott válasz alapján mire lehet következtetni: a bűnözéssel kapcsolatos érzelmi állapotra, a bűntény áldozatává válás szubjektíven megítélt valószínűségére általánosságban vagy a válaszadó saját magára vonatkoztatva? A személyes félelemérzetre és biztonságra, vagy a bűnözéstől való általános félelemre? Valaki, aki azt mondja, hogy nem érzi magát teljesen biztonságban, ezzel egy olyan kockázatot is megfogalmazhat, ami ténylegesen nem érvényesül, mert a félelemérzet miatt elkerüli az éjszakai sétálást.⁵ A szubjektív elem csökkentésére az általános kérdés megfogalmazható olyan módon is, hogy lakása környékén (mondjuk 500 méteres vagy 5 perces sétáláson belüli körzetében) van-e olyan helyszín, ahol nem sétálna éjszaka? Bárhogyan fogalmazzák is meg azonban a kérdést, egy kérdéssel nem lehet pél-

dául a különféle típusú bűntényeket specifikálni (például rablótámadás, fegyveres rablás, leütés, megkéselés, gyilkosság, nemi erőszak, kőbor kutya támadása).

A több kérdést tartalmazó felmérések vagy kifejezetten a biztonság és félelemérzet vizsgálatára irányulnak, vagy az a felmérésen belüli lényeges pontot jelent. Ezen belül a vizsgálat lehet nagyobb térségre (országra) vonatkozó, amelyben a térbeli különbségek többnyire nem jelennek meg, vagy egy kisebb térségre, településre, ahol a településen belüli különbségek is elemezhetők többnyire.

A több kérdéses felmérések egyik pontosítási iránya az általános félelemérzetre rákérdezésen túl a bűntények típusának a megkülönböztetése. A másik az általános félelemérzet és a szűkebb lakókörnyezetben, tömegközlekedési eszközön, valamint a lakáson belül érzett félelemérzet, továbbá a nappali és esti, éjszakai félelemérzet megkülönböztetésére irányul. Számos további pontosítási lehetőség felmerül. Így például a lakáson belüli biztonságérzetben megkülönböztethető a károkozástól, a lopástól, a rablástól és a személyes támadástól való félelem.

Mindezen mérési lehetőségeket három széles csoportba sorolják: kognitív, érzelmi (affektív) és viselkedési (utóbbi konatív, akarati is nevezett) kategóriákra. A kognitív kérdések az áldozattá válás valószínűségére vonatkozó szubjektív érzést kívánják megragadni. Mindezt a külső, objektív valósághoz lehet hasonlítani, például a környék bűnügyi statisztikáihoz. Ugyanakkor ez a félelemérzettel nem feltétlenül áll kapcsolatban: az áldozattá válás alacsony szubjektív valószínűsége párosulhat magas félelemmel és fordítva. Az érzelmi típusú kérdések a globális félelemérzetet próbálják meg feltárni. Végül, a viselkedési típusú kérdések az emberek akcióira irányulnak, amelyeket a félelemérzet kiválthat. Ugyanakkor, ez utóbbi kérdések sem képesek a tényleges viselkedést megragadni, csak azt, hogy mit mondanak az emberek a tényleges viselkedésről. A kategorizálásra jellemző, hogy a térbeli aspektus nem jelenik meg benne direkt módon.

3. Empirikus elemzés

3.1. Az elemzés adatbázisa, az adatok forrása

Az elemzés egy 2013. év végén megvalósult országos reprezentatív kérdőíves felmérésen alapul, amelyet a TÁRKI Társadalomkutató Intézet végzett el. A minta elemszáma 2031 fő volt. A négy településkategória almintái külön-külön legalább 379 főt (Budapest) tartalmaztak. A vizsgálat a társadalmi-gazdasági konfliktusok feltárását célozta, vagyis nem elsősorban a biztonságérzetre irányult, de nemcsak a globális biztonságérzetre vonatkozó kérdést tartalmazott.

3.2. A globális biztonságérzet

A globális biztonságérzetre vonatkozó kérdés így hangzott: *hogyan érzi Ön, lakóhelye környékén sötétedés után mennyire biztonságos egyedül sétálni?* A válaszokat a teljesen biztonságos (4) és az egyáltalán nem biztonságos (1) végponttal rendelkező négyfokozatú skálán lehetett megadni. *(1. táblázat)* Az eredmények nem meglepők, az intuíciónkkal és az általános korábbi tapasztalatokkal egybehangzóan Budapesten a legkisebb a szubjektív biztonságérzet (az átlag 2,57) és a falvakban a legnagyobb (az átlag 2,89). A férfiak biztonságérzete mindenhol nagyobb a nőknél (átlagosan 0,15-el), a legkisebb a különbség a nemek között a legbiztonságosabb falvakban.

**1. táblázat. A lakóhely környékén sötétedés után mennyire biztonságos egyedül sétálni?
(A válaszadók százalékában)**

Településtípus	Egyáltalán nem biztonságos	Nem biztonságos	Biztonságos	Nagyon biztonságos	Átlagpontszám*
Budapest	6,1	34,5	55,5	3,9	2,57
Megyei jogú város	3,6	25,2	64,8	6,3	2,74
Többi város	3,9	17,3	69,9	9,0	2,84
Falu	2,1	18,8	67,2	12,0	2,89
Együtt	3,7	22,5	65,5	8,4	2,79

* 1 pont: egyáltalán nem biztonságos – 4 pont nagyon biztonságos

Forrás: Gazdasági és társadalmi konfliktusok kérdőíves felmérés, 2013

Csaknem ugyanezt a kérdést tartalmazta az EU-SILC 2013-as felmérése. („Mennyire érzi magát biztonságban sötétedés után, ha a lakhelye környékén sétál?”) Sajnos a vizsgálatot ismertető kiadvány a kérdésre adott válaszokat nem részletezte, csak egy ehhez nagyon hasonló kérdését: biztonságérzet a lakóhely környéki közterületen sötétedés után, a válaszlehetőségek: nagyon veszélyben érzi magát, kicsit veszélyben érzi magát, eléggé biztonságban érzi magát, nagyon biztonságban érzi magát.⁶ Az eredmények egyezők annyiban, hogy a falvakban a legnagyobb a biztonságérzet, viszont az EU-SILC felmérésben ezt Budapest, az egyéb városok és a megyei jogú városok követik. A másik eltérés, hogy az EU-SILC felmérésben jóval nagyobb az aránya a skála mindkét szélét választóknak, vagyis mind a nagyon veszélyes, mind a nagyon biztonságos kategóriának.

A korábbi kutatások egybehangzó eredménye, hogy a demográfiai változók közül a nem a legjobb előrejelzője a bűnügytől való félelemnek: a nők szubjektív félelemérzete minden felmérés szerint magasabb a férfiakénál, azzal együtt, hogy a bűntény áldozatává válásuk objektív valószínűsége kisebb.⁷ Jelen kutatásban és ennél a kérdésnél a területi szempont ugyanakkor jelentősebbnek bizonyult a nemi különbségeknél, akármilyen módon is hasonlítjuk össze a két tényezőt. A falvakban a nők átlaga 2,84, Budapesten a férfiak átlaga 2,66 lett, vagyis a területi különbségek jócskán kompenzálják a nemi különbségeket, annak ellenére, hogy a területi szempont nagyon aggregált formában jelenik csak meg. Egy részletesebb térfelosztású vizsgálat nyilván még ennél is nagyobb területi eltéréseket eredményezett volna, a nemi különbségeket viszont nem lehet további altényezőkre bontani.

3.3. A biztonságérzet további mutatói

A bűnözéstől való félelem további kérdésekben is megjelent. Ez azért szerencsés, mert, mint korábban utaltam rá, a globális félelemre irányuló kérdés, amely nem különbözteti meg egymástól a lehetséges bűntényeket, a vagyon és személy elleni támadásokat, valamint hipotetikus és nem reális szituációkra kérdez rá, bizonytalan lehet és túlbecsülheti a félelemérzetet.⁸ Ez jól látszik a következő kérdésre adott válaszok eredményén: „Szokott-e Ön félni a bűnözőktől, ha éjjel egyedül van a lakásában/házában?” A válaszok teljes átlaga (ugyanúgy skálázva, mint az előzőt, vagyis 4 a soha válasz, 1 a mindig válasz) 3,48, szemben az előző kérdés 2,79-es átlagával (2. táblázat). Ez mindenesetre egy sokkal konkrétabb félelemérzetet jelent, amit a válaszadók 59%-a soha, 33%-a ritkán érez. Ennél a kérdésnél ugyanakkor a nemek közötti különbségek meghaladták a településtípusok közöttieket: az utóbbiak értéke 0,14, az előbbieké 0,42. Ez a típusú félelemérzet tehát inkább személyfüggő (és emellett nagyobb azoknál, akik már voltak áldozatok, mint az ebben a felmérésben is egyértelműen kiderül), bár a környezet ebben is szerepet játszik. A két kérdés közötti kapcsolatból az látszik, hogy aki fél a lakásában, az fél az utcán is, viszont fordítva ez nem igaz, aki fél az utcán, nem feltétlenül fél a lakásában. Ezek az eredmények alátámasztják azt a korábbi felismerést, hogy a globális félelemérzet és a személyes, konkrét félelemérzet közötti kapcsolat nagyon gyenge.

2. táblázat. Szokott-e Ön félni a bűnözőktől, ha éjjel egyedül van a lakásában/házában?

Településtípus	Mindig	Gyakran	Néha	Soha	Átlagpontoszám*
Budapest	1,88	4,83	44,50	48,26	3,38
Megyei jogú város	2,66	6,28	33,09	57,73	3,45
többi város	2,29	5,20	30,89	61,47	3,51
Falu	1,36	6,61	28,14	63,22	3,52
Együtt	2,02	5,76	33,04	58,79	3,48

* 1 pont: mindig – 4 pont: soha

Forrás: Gazdasági és társadalmi konfliktusok kérdőíves felmérés, 2013

A lakókörnyezet biztonságának relatív, országos átlaghoz képesti megítélésére vonatkozó kérdés úgy szólt, hogy „annak az esélye, hogy valaki betörés vagy erőszakos támadás áldozata legyen. Hogyan értékeli a lakóhelyét az országos átlaggal összehasonlítva az alábbiak alapján?”. Budapest és a megyeszékhelyek között nem volt különbség, utóbbiak értéke kicsit nagyobb csak Budapestnél, a kisvárosok relatív biztonságát jobbnak ítélték, a falvakét pedig a legjobbnak (3. táblázat). Az országos átlag 2,19 lett, ami azt jelenti, hogy átlagosan kedvezőbbnek ítélték a válaszadók lakókörnyezetük biztonságát az országos átlaghoz képest (az azzal megegyező szintet a 2,5-es eredmény jelentette volna). A válaszok az életkor szerint sem különböznek érdemben, a falvakat leszámítva a középkorúak egy kicsit ítélik meg rosszabbul a helyzetet átlagosan. A kérdés nemek közötti különbségei nem jelentősek, itt is meghaladják a nemi különbségeket a településtípusok szerinti eltérések.

3. táblázat. A lakókörnyezet országos átlaghoz viszonyított relatív biztonságának megítélése

	együtt	férfiak	nők	fiatalok	középkorúak	idősek
Budapest	2,38	2,43	2,33	2,34	2,42	2,38
Megyei jogú város	2,43	2,39	2,46	2,40	2,51	2,38
többi város	2,15	2,15	2,15	2,06	2,30	2,08
Falu	1,95	1,99	1,92	2,00	1,92	1,94
Együtt	2,19	2,19	2,19	2,17	2,25	2,16

Forrás: Gazdasági és társadalmi konfliktusok kérdőíves felmérés, 2013

A lakókörnyezet biztonságának megítélése, korábbi kutatásokkal megegyező módon, kapcsolatban áll a szomszédokkal való viszonytal.⁹ Ennek az is lehet a magyarázata, hogy a jóban lévő szomszédok jobban is figyelhetnek egymásra, segítőkészebbek, valamint a konfliktuskereső személyiségek, akiknek a szomszédjaikkal is vannak vitáik, a közbiztonságot is rosszabbnak ítélik meg. Akiknek a szomszédokkal való kapcsolata teljes mértékben vagy nagyon terhelt, azoknál csak 2,36 a sötétedés utáni biztonságos sétálásra vonatkozó kérdés átlaga, míg a konfliktusokkal nem rendelkezőknél 2,84. A kapcsolat jellegében a településtípusok szerint nem fedezhető fel különbség, csak abban, hogy minél nagyobb településekből áll a településkategória, annál nagyobb a szomszédügyi konfliktusokat megemlíthők aránya.

JEGYZETEK

1. Ezekről a kérdésekről lásd részletesebben: Lee–Guest (1983) és Mullins (1973).
2. Lásd: Tóth A. (2007): A bűnözés térbeli aspektusainak szociálgeográfiai vizsgálata Hajdú-Bihar megyében. Doktori értekezés, Debreceni Egyetem; Piskóti-Kovács Zsuzsanna (2014): A bűnözésföldrajz modern irányzatainak alkalmazási lehetőségei különböző területi szinteken. Doktori értekezés, Miskolci Egyetem; Piskóti-Kovács Zsuzsanna–Siskáné Szilasi Beáta (2012): Criminal geographical analysis of three districts in Miskolc from the aspect of the tendencies of Hungary and the European Union. In: Berghauer S., Dnyisztrjanskij M., Fodor Gy., Gönczy S., Izsák T.,

- Molnár J., Molnár D. I. (eds.): Social geographical challenges in the Eastern Central Europe of the XXI. century: International geographical conference. Siskáné Szilasi Beáta–Csepeli György (2014): Közbiztonság és bűnözés. In: Szabó-Tóth Kinga (szerk): Berente komplex szociológiai elemzése. 30–38. old.
3. További részleteket lásd például: Korinek László (1995): Félelem a bűnözéstől. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest; Hale, C. (1996): Fear of crime: A review of the literature. *International Review of Victimology*, 4, 79–150.; Horváth Helga–Tóth Péter (2015): A szubjektív biztonságérzetet befolyásoló tényezők Magyarországon. In: Bugovics Zoltán–Tóth Péter (szerk.) *Gazdasági és társadalmi konfliktusok a szubjektív jóllét és biztonságérzet megközelítésében*. L'Harmattan, Budapest. 189–210. old.; Barabás Andrea Tünde (2014): Victimisation and fear of crime. *European Police Science and Research Bulletin*. Issue 10, Summer, 20–23. old.
 4. Részletesebben és itt nem érintett további kérdéseket lásd például: Korinek (2015): i. m.; Hale (1996): i. m.
 5. Lásd: Ferraro, K. F.–LaGrange, R. L. (1987): The measurement of fear of crime. *Sociological Inquiry*, 57, 70–101. old.; Killias, M.–Clerici, C. (2000): Different measures of vulnerability in their relation to different dimensions of fear of crime. *British Journal of Criminology*, 40, 437–450. old.
 6. Lásd: A jóllét magyarországi indikátorrendszere 2013. (2014) KSH, Budapest.
 7. Lásd: Hale (1996): i. m.; Snedker, K. A. (2015): Neighborhood conditions and fear of crime: a reconsideration of sex differences. *Crime and Delinquency*, 61, 45–70. old.
 8. Lásd: Hale (1996) i. m.; Farrall, S. J.–Bannister, J. D.–Gilchrist, E. (1997): Questioning the measurement on the „fear of crime”. *British Journal of Criminology*, 37, 658–679. old.
 9. Lásd például: Piskóti-Kovács Zsuzsanna–Siskáné Szilasi Beáta (2012): Criminal geographical analysis of three districts in Miskolc from the aspect of the tendencies of Hungary and the European Union. In: Berghauer S., Dnyisztrjanskij M., Fodor Gy., Gönczy S., Izsák T., Molnár J., Molnár D. I. (eds.): Social geographical challenges in the Eastern Central Europe of the XXI. century: International geographical conference.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A jóllét magyarországi indikátorrendszere 2013. (2014) KSH, Budapest.
- Barabás Andrea Tünde (2014): Victimisation and fear of crime. *European Police Science and Research Bulletin*. Issue 10, Summer, 20–23. old.
- Farrall, S. J.–Bannister, J. D.–Gilchrist, E. (1997): Questioning the measurement on the „fear of crime”. *British Journal of Criminology*, 37, 658–679. old.
- Ferraro, K. F.–LaGrange, R. L. (1987): The measurement of fear of crime. *Sociological Inquiry*, 57, 70–101. old.
- Hale, C. (1996): Fear of crime: A review of the literature. *International Review of Victimology*, 4, 79–150. old.
- Horváth Helga–Tóth Péter (2015): A szubjektív biztonságérzetet befolyásoló tényezők Magyarországon. In: Bugovics Zoltán–Tóth Péter (szerk.) *Gazdasági és társadalmi konfliktusok a szubjektív jóllét és biztonságérzet megközelítésében*. L'Harmattan, Budapest. 189–210. old.
- Killias, M.–Clerici, C. (2000): Different measures of vulnerability in their relation to different dimensions of fear of crime. *British Journal of Criminology*, 40, 437–450. old.
- Korinek László (1995): Félelem a bűnözéstől. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Lee, B. A.–Guest, A. M. (1983): Determinants of neighborhood satisfaction: A metropolitan-level analysis. *Sociological Quarterly*, 24, 287–303. old.
- Mullins, P. (1973): Neighborhood perception and the effects of forced residential mobility. *Journal of Sociology*, 9, 45–48. old.
- Piskóti Zsuzsa (2012): The statistical analysis of the position of the subjective safety in the tourism-frequented Miskolc-Tapolca. In: Strba, L. (editor): „Geotourism and its implications” International PhD. Conference. Kassa: TU Košice, 2012. 99–102. old.

- Piskóti-Kovács Zsuzsanna (2014): A bűnözésföldrajz modern irányzatainak alkalmazási lehetőségei különböző területi szinteken. Doktori értekezés, Miskolci Egyetem.
- Piskóti-Kovács Zsuzsanna–Siskáné Szilasi Beáta (2012): Criminal geographical analysis of three districts in Miskolc from the aspect of the tendencies of Hungary and the European Union. In: Berghauer S., Dnyisztrjanskij M., Fodor Gy., Gönczy S., Izsák T., Molnár J., Molnár D. I. (eds.): Social geographical challenges in the Eastern Central Europe of the XXI. century: International geographical conference. 375–382. old.
- Siskáné Szilasi Beáta–Csepeli György (2014): Közbiztonság és bűnözés. In: Szabó-Tóth Kinga (szerk): Berente komplex szociológiai elemzése. 30–38. old.
- Snedker, K. A. (2015): Neighborhood conditions and fear of crime: a reconsideration of sex differences. *Crime and Delinquency*, 61, 45–70. old.
- Tóth Antal (2007): A bűnözés térbeli aspektusainak szociálgeográfiai vizsgálata Hajdú-Bihar megyében. Doktori értekezés, Debreceni Egyetem.

KOUDELA PÁL*

RETTEGÉS A TRADÍCIÓTÓL. MAGYARORSZÁG VISZONYA A PROTOKOLLHOZ

FEAR OF TRADITION. HUNGARY'S RELATIONSHIP TO PROTOCOL

ABSTRACT

Long development and regular practice leads to the simplification and unification of ceremonies' protocol even in Hungary. This is hard to shape regional differences in general; most of the books and textbooks can only suggest this vaguely in case of Hungary. The mystification of non-governmental relationships with countries of long tradition expresses the submissive character of Hungarian self-definition. The self-definitional fear from having no tradition is found in other different developed countries I use in this article as examples to outline regional characters of relationships with protocol. This approach fits to the historical and regional self-image of Hungary and to the uncertainty of Central Europe I collect different dimensions like definitions, historical and geographical approaches to conclude that there is no coherence in them. The lack of characterization urges us to find way and virtual nation concepts give a chance for new possibilities in such fragments as relationship to protocol.

1. Bevezetés

A nemzetközi térben való pozicionálásának bizonytalansága nem csupán Magyarországra jellemző tulajdonság. Nemzetközi téren természetesen többretegű kapcsolat- és viszonyrendszert értek: elkülönülnek nagyobb régiók (fejlett és fejletlen országokra vagy civilizációkra) és kisebb nemzetállami kapcsolatok. A pozicionálás ugyancsak összetett folyamat, mely tartalmaz ugyan geopolitikai elemeket, politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatokat stb., de leginkább egymás megítéléséhez kapcsolódik, annak tükrében kapja meg egy önkép virtuális nemzeti karakterét. Formájában bármely nemzetfogalomhoz kapcsolódhatunk, lehet Smith, Gellner vagy Anderson megközelítése a kiindulópont.¹ Nem egyszerűen nemzeti önképről van tehát szó, hanem annak megértéséről, hogy lehet-e egyáltalán olyan dimenziót, találni, amiben definiálható mind elméletileg mind az egyén számára a nemzettudatának értékét. A témát elsősorban Köztes-Európa virtuális létezéséhez kötöm, de számtalan lehetőség akad összehasonlításra, amire igyekszem példákkal szolgálni. Ugyanakkor a kérdést egy egészen szokatlan módon közelítem meg, mely a nemzetközi diplomáciai élet protokoll szabályaihoz, azokhoz való viszonyulásunkhoz kapcsolódik.

2. Köztes-Európa dimenziói

2.1. A térség fogalma és történeti megközelítése

Kelet-Közép-Európa, Köztes-Európa, ill. Közép-Európa, Mitteleuropa vagy Central Europe mint fogalom igen sokféle módon közelíthető meg, mely elméleti vitaként is közel egyszázados múltra tekinthet vissza. Elsőként legkézenfekvőbb magát a fogalmat újra elő-

* Dr. PhD Koudela Pál egyetemi docens – Kodolányi János Főiskola.

venni, hiszen sem a szóhasználat sem a mögöttes földrajzi, történeti, politikai, társadalmi stb. tartalom nem volt és most sem konszenzusos. Romsics Ignác kiváló összefoglalót nyújtott számunkra a vitatott terület megnevezése és értelmezése kapcsán a Rubicon c. folyóiratban.² Romsics a húszas évekre teszi a fogalomról folytatott vita kezdetét, Oscar Haleckit idézve, s középpontba az Oroszországgal való szembehelyezkedést helyezve. A koncepció meglehetősen ismert, hiszen a felülről szerveződő társadalom képe a későbbiekben is folytonosságot teremt a vitában a régió létezését képviselők számára. Nincs ebben semmi furcsa, ha belegondolunk, hogy Nagy Péter despotikus uralma éppen olyan korlátozó és merev volt mint a későbbi korok eltérő rendszerei. Egy pillantást vessünk csak néhány kiragadott eseményre: a jobbágyság korlátozása, az Ortodox egyház szinódus alá rendezése 1701-ben, az utódlás kinevezéssel történő megoldása vagy akár a Preobrazsenszkij, az világon első titkosrendőrség létrehozása ill. az 1814-es politikai bűncselekmény törvénybeiktatása, mind egy egységes koncepció részei pontosan úgy mint Sztálin Szovjetuniójában. Államilag tervezett gazdaság A kollektivizálás, a Gulag, az állam mindent ellenőrző magatartása, a statisztikai és történeti adatokat meghamisítása, a Politikai Rendőrség vagy az 1935–39: nagy tisztogatás. A párt és állam összefonódása, a terror, koncepciós perek, torz gazdaság, félelemben tartás mind-mind olyan elemei az államiság jellegének, amelyek ugyan eltérő politológiai kontextusban, de azonos félelemmel jelennek meg a nyugatabbra fekvő országok szemlélői előtt, beleértve hazánkat is. Persze ma sincs másképpen. Putyin 1999-ben az összes bíróság elnökét a Kremlnek rendelte alá (bírói és a végrehajtó hatalom), 2004-ben eltörölte a kormányzók közvetlen választását, ugyanúgy működik a titkosszolgálat, az oligarchiák. Ugyancsak léteznek koncepciós perek, 2012-ben a gyülekezési szabadságot szigorították, 2012-ben 12 állami konzorcium és médium vezetőjének kinevezési joga került a kezébe.

Talán túl hosszú kitérő, talán mégsem, ha a jelenleg is zajló események fényében nézzük. A nagyhatalom érdekerületi politikájától, tevékenységétől való félelem szempontjából, és a térség geográfiai definiálásának szemszögéből is közömbös, hogy az 1933-as Toynbee-től az 1993-as Huntingtonig³ terjedő vallási (ortodox-nem ortodox) megközelítés hova sorolja a beloruszokat, az ukránokat, a szerbeket, bolgárokat, macedónokat, a nem szláv népek közül a görögöket és a románokat. Egyik sem része egyetlen Közép-Európa koncepciónak, és a félelemből fakadó geopolitikai önkép szemszögéből is csak annyiban releváns besorolásuk, hogy a „rettegett” kelet mennyire kerül közel. Nem csupán a hagyományosnak tekinthető, és jóval nagyobb múlttal rendelkező Kelet-Európa Nyugat-Európa dichotómia országokat besoroló kényszere, hanem a történelmi valóság elől való menekülés vágya is nyilvánvalóan arra készítette a térségben élő, vagy azokkal együttérző gondolkodókat arra, hogy egy árnyaltabb regionális megfontolást érvényesítsenek. Elég Bibó István nevét megemlíteni,⁴ hogy a kelethez tartozás általánosan elfogadott nézete, ill. a regionális gondolkodás gyökeréig nyúlhassunk, s egyben át is térjünk egy kevésbé fogalmi, sokkal inkább szűken történeti megközelítésre. A Bibót követő elemzők sorra keresik a történelmi elemeket: városok szerepe, mercator kereskedők aránya, és még a marxista történetírás⁵ is erősen hangsúlyozza a térség különbségeit a keletre eső régiótól. Ennek oka 1945 és 1989 között meglehetősen egyértelmű, hiszen Magyarország, és a térség többi országa is éppen az egyértelműen a félt kelet részévé vált. Szűcs Jenő lesz az első, aki történészként, ebben a vitában viszonylag nyíltan szembe is helyezkedik a Szovjetunióval 1981-ben,⁶ de vegyük észre, hogy a vita már évtizedek óta alapvetően történeti gyökerekről szólt.

2.2. A régió geopolitikai és földrajzi koncepciója

Ilyen hosszú „történeszi uralom” után ma legalább annyira meghatározó a térségről alkotott önálló kép geopolitikai szempontból is. Kiemelhető a félperifériás jellege, nagyhatalmak közötti földrajzi fekvése, fragmentáltsága, nemzeti-etnikai problémái, kisállami jellege és demokratikus deficitje,⁷ vagy számtalan más szempont, habár egyik sem adhat egyértelmű dimenziót, sem külön sem egyben. A félperifériás jelleget tetten érhetjük a térség országaiban, ha figyelembe vesszük a gyenge középosztályt, a kifele migrációt, vagy a viszonylag alacsony adóbevételeket, de mint látni fogjuk gazdaságilag a térség széttagoltsága jóval meghatározóbb, mintsem, hogy ez a szempont definitív erőre emelkedhetne. Nagyhatalmak közé ékelődésének beemeléseivel ugyanakkor visszakanyarodunk a történeti szempontrendszerhez, hiszen ennek értelme csupán a Köztes-Európa fogalom történeti érvényességében van jelen; mára az Európai Unió integrációja, ebben az egy tekintetben legalábbis, biztosan hatástalanította ezt a szempontot. A térség töredezettsége definiatívén éppen az egység koncepciója ellen szól, ha azonban az érdekérvényesítés gyengeségét célozza jelenteni, akkor azonos a kisállami jelleggel. Anélkül, hogy ezt a homályos történeti fogalmat boncolgatnám, elég utalni rá, hogy az érdekérvényesítés napjainkban egyértelműen az EU-hoz köthető, így visszavezethető gazdasági és/vagy demográfiai okokra. Az utóbbi szemszögből nézve azonban kilóg Lengyelország a maga 38 017 856⁸ fős népességével, hiszen így a hatodik legnagyobb tagország. Nem csoda, hogy az elmúlt évtizedekben tett is kísérleteket a maga katonai befolyásának, erejének bizonyítására.⁹ Továbbblépve a geopolitikai kockázatok mentén az instabilitás egyik fontos összetevőjére: az etnikai, nemzeti problémákra, ez ki-mondottan a balkáni alrégió sajátossága, vagy olyan szomszédsági politikai fejtegetésbe vagyunk kénytelen beleszúzni, melyből kihagyhatatlan Nagy-Britannia és Észak-Írország vagy Skócia konfliktusa, vagy akár a Spanyolországba az elmúlt húsz évben bevándorolt brit állampolgár és a keletkező feszültségek kérdése. Visszatérve azonban a Balkán etnikai problémáihoz, el is jutunk egy másik dimenzióhoz, a földrajzihoz.

A CIA World Factbook szerint kilenc ország tartozik Közép-Európához: Ausztria, Csehország, Németország, Magyarország, Liechtenstein, Lengyelország, Szlovákia, Szlovénia és Svájc.¹⁰ Szűkebb regionális bontást nem kínál, egyedül Szlovéniánál emeli ki, hogy Közép-Európa déli részén fekszik; hasonlóképpen értelmezi az Encyclopaedia Britannica is,¹¹ habár külön régióról szóló szócikk egyik forrásban sincs. Habár az angolszász tudomány és geopolitika sem használja a térséget definiáló fogalmat, a történetírás pedig egyenesen tagadja annak létét, mára ez a koncepció megváltozott. Lonnie R. Johnson Közép-Európáról írt könyve határozottan elkülöníti azt Dél- és Nyugat-Európától. Johnson persze történeti kontextusba helyezi elemzését: a régió a középkorban bekövetkezett vallási különbségek, és azok mentén történő kötődési különbségek mentén választható szét katolikus és ortodox területre. Habár ez az egyik kritériuma a terület regionális elhatárolásakor, valójában a legfontosabb, és egyben kiindulópont is könyvében, éppen a rendszerváltást, a bipoláris világrend felbomlását is elősegítő Közép-Európa tudat, mely oly jól érzékelhető volt már a nyolcvanas években is a vasfüggöny mindkét oldalán. A másik meghatározó tulajdonság számára éppen az a multietnikus államiság, ami a térségben a múltban és ma is annyira jellemző.¹² Alice F. A. Mutton a hatvanas években a Benelux államokat, a két Németországot, Csehországot (az akkor Csehszlovákia részét), Svájcot, Liechtensteint, Ausztriát és Franciaország egyes keleti és északi határ menti térségeit mint Elzász valamint Olaszország északi területeit mint Tirol sorolta a régióhoz.¹³ Johnson megközelítésébe ezzel szemben Németország, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Ausztria, Magyarország, Szlovénia és Horvátország tartoznak a régióhoz.¹⁴ Hozzá kell azonban tenni, hogy Johnson Ausztriában él és dolgozik évek óta, így valójában angolszász szemléletet nem tulajdoníthatunk neki.

2.3. Szervezeti és fejlettségi integráció és fragmentáció

Bárhogyan is, de létezik a térség a földrajztudomány fogalomtárában is, így annak regionális tovább bontása is adekvát; más kérdés, hogy lehet-e konszenzust találni akár geopolitikai akár tisztán társadalom- vagy gazdaságföldrajzi szemszögből. A térség országainak tehát két ellentétes erő mentén történő integrációja lehet fontos: egy integrációt erősítő szervezeti kapcsolat ill. a dezintegráló különbségek. Mindjárt a demokratikus deficit fogalmához egy példa: a World Press Freedom Index 2015-ös értékei szerint Csehország a világ ranglistáján a 13dik, Szlovákia pedig a 14dik helyet foglalja el, míg hazánk a 65. Még Tongában is messze szabadabb a sajtó mint itthon és még Niger is jobb kategóriába esik: a másodikba, míg Magyarország a harmadikba az ötből.¹⁵ A térség megosztottsága demokratikus intézményesség tekintetében nem véletlenül befolyásolta éppen azt a nyugati, de legalább angolszász véleményt a térségről, melyben még a hidegháborús években is különleges helyet jutott Csehszlovákiának. „A cseh szabotázsper különleges érdeklődésre tart számot, bármennyire követi is a népi demokráciák bevett politikai pergyakorlatát. Mindenekelőtt azért, mert a keleti tömbben Csehszlovákia az egyetlen ország, ahol a demokratikus rendnek mély hagyományai voltak, teljes körű szabadságjogokkal és független igazságszolgáltatással.” – Írja a New Statesman 1952-ben.¹⁶ Ez a szűkebb térséget is igen csak megosztja. Legszűkebben a V4 országokat tekinthetjük a térség alrégiójának, azonban kétséges, hogy az integrációt szolgáló együttműködés valóban funkcionál egyáltalán. Habár maga az EU csatlakozás történeti értelemben mindenképp legitimáló erőt jelentett, az elmúlt 11 év alatt érzelmi hatása csökkent, biztonságpolitikai, energiabiztonsági szemszögből pedig a kezdetektől orosz nyomás mellett kellett volna funkcionálnia, és ezt a mai események fényében is sokan elvitatják tőle.

Ugyancsak ellene hat a regionális kohéziós folyamatoknak a térségen túlnyúló integráció az euroatlanti, ill. az uniós kötődések mind biztonság, mind gazdasági stb. szempontból, de akár a globalizáció hatásait is ide sorolhatnánk; ugyanakkor ellentétes erővel, de a renacionalizálódás is a regionális fejlődés ellenében hat. Kérdéses, hogy az olyan szervezetek, mint a V4, a Centropé vagy a Central European Initiative vagy akár NGO szervezetek mint a The Danube Chambers of Commerce Association (DCCA),¹⁷ ezt ellensúlyozni tudják-e. És itt rögtön át is térünk az országok közötti fejlettségi különbségekre. Ha az egy főre jutó Bruttó Hazai Termékből indulunk ki, Csehország a maga 26 300 dollárjával az 56-dik helyen míg Magyarország a 19 800 dollárral a 71-dik helyen végez.¹⁸ A Human Development Index azonban már jóval nagyobb különbséget mutat, Csehország a 28-dik helyen, míg Magyarország a 43-dik helyen szerepel, ahova az utóbbi években fokozatosan csúszott le.¹⁹ Persze vannak mutatók, ahol közelebb esik a négy ország, ilyen pl. a korrupció, melyben Csehország jelenleg az 53-dik helyen, hazánk a 47-dik helyen áll,²⁰ ám valljuk be, ez leginkább a félperifériás helyzethez illeszkedik, integráló ereje legalább annyira nincs mint identifikatív. Ha maradunk a gazdasághoz közel eső tényezőknél, hazánk globális esélyeit leginkább a humántőke beruházásban szokták keresni. Ennek a feltételezésnek lehetne regionális jelleg a hátterében, ám, ha megnézzük pl. az angol nyelvtudást, akkor Lengyelország és Szlovákia kerül egymástól igen messzire, az előbbi a 6-dik az utóbbi a 22-dik a ranglistán.²¹ Ha az iskolai kompetenciamérések alapján állítjuk egymás mellé a V4 országokat vagy keresünk hosszú távú szellemi tartalékokat, akkor csalódnunk kell. Lengyelország mind a három mérési területen (matematika, tudomány és olvasás) jóval az OECD átlag felett teljesít, a tudományokban pl. a 9-dik legjobb, és Csehország is az átlag felett vagy a körül áll, de Magyarország és Szlovákia messze lemarad, matematikából pl. csak a 39-dik helyen állunk.²² A szokásos elképzelést hazánk fejlett közoktatásáról ez a tény alapvetően cáfolja tehát. Ha a felsőoktatásra vetünk egy pillantást, akkor a legjobb

egyetemek között az első a térségből a prágai Károly Egyetem, de még az is csupán a 244-dik helyen áll a QS rangsorában. A következők a rangsorban a Varsói Egyetem a 335-dik helyen, a Jagelló Egyetem a 371, a Cseh Műszaki Egyetem a 411, a Masaryk Egyetem az 551 helyen. Az első magyar a Szegedi Egyetem ugyanebben az 551-600-as sávban szerepel csupán.²³ Mindez sem az innovációt sem a szellemi tőkét mint erőforrást nem igazolja. A The Economist Democracy Indexét tekintve ugyancsak hatalmas szakadékot látunk: míg Csehország a maga 17-dik helyével teljes demokráciának számít, addig Magyarország a 49-dik helyen csak amolyan tökéletlen kategóriába került.²⁴

3. Regionális Identitás

3.1. A regionális identitás tényezői

Leszűkítve tehát a térséget a V4 országokra azt láthatjuk, hogy a hagyományos szomszédsági konfliktusok és ellenséges érzületek mellett egyéb dezorganizáló erők is hatnak, azonban igen eltérő mértékben. A legegyszerűbb az Unióban való helyzet megítélését figyelembe venni. Míg a lengyelek 51%-a egyet ért azzal, hogy van szava az EU-ban, addig a cseheknek csupán 29%-a vélekedik hasonlóképpen.²⁵ Persze a szkepticizmus mindig meglehetősen közvetlenül kapcsolódik az egyes országok lehetőségeihez az EU-ban, így nem meglepő a magas mezőgazdasági támogatásokat figyelembe véve Lengyelország ilyen kiemelkedő támogatása sem. Valójában maga a V4-ek is leginkább csupán a térség identitásának létrehozását, megerősítését szolgálja, melyért olyan sokat tettek már Milan Kundera óta.²⁶ A csehek helyzete a Közép-Európa identitásában is kiemelkedő, kezdve Palacký-tól a Sřední Evropa-ig, ugyanakkor a Kelet-Közép-Európa iránt a legnagyobb az ellenérzés éppen Csehországban, aki önmagát inkább a német területek felé tájolja történeti, kulturális és fejlettségi értelemben is, így leginkább elvitatja a szűkebb régió meglétét.²⁷ Ezzel ellentétben Magyarországon hagyományosan inkább tekintették keletinek magukat, extrém változatban akár távol-keleti rokonságot is keresve (még a rasszista Szálasi éra alatt is). Lengyelország, nyugatra tolódva egyharmadnyit 1945-ben, ugyancsak bizonytalan térségi identitással rendelkezik, a V4 összetartó ereje egyedül Szlovákiában kiemelten fontos.²⁸

Felmerül a kérdés, hogy egy ennyire erős igény létezik-e egyáltalán Kelet-Közép-Európa identitás, leválasztható-e a Közép-Európa identitástól, ill. az utóbbi léte miben ragadható meg. Ha létezik, mi teremti újra és vannak-e olyan elemei, megközelítési lehetőségei, melyek közelebb vezetnek a megértéséhez, mint a fent felsoroltak. Ennek a problémának a körüljárására nem vállalkozhat egy ilyen szerény tanulmány, de néhány kiragadott példa is ötletadó lehet. Nem a mi régiónk az egyetlen természetesen, amelyiknek valamilyen formában rövidebb-hosszabb ideje válságos az identitása. Ha végigtekintjük az Egyesült Államok helyzetét hasonló megfontolások alapján, mint a fentiek, akkor eredményként igen közeli képet kapunk. Történetileg Nyugat-Európa szülötte, de egyben azzal szembeni függetlensége határozta meg létét: ez a kettősség máig fellelhető. Nyugati az értékrendje, mégis egyedi, de annyira nem, hogy önálló huntingtoni civilizációt alkosson.²⁹ A hatvanas évek óta politikailag multikulturális álláspont uralja,³⁰ mégis mai napig áthatja a fehér társadalom felsőbbrendűségének tudata, sőt a diszkrimináció rejtett formája kimutathatóan nőtt 1964 óta.³¹ Az ilyen ellentmondásos helyzet érdekes jelenségeket szül, többek között azon területeken, melyek nem egyértelműen definiálhatóak önállóan, és melyek kapcsolódása az európai tradícióhoz máig erős.

3.2. A regionális identitás és a félelem a protokolltól

A következőkben néhány esetet fogok szemügyre venni, melyek ugyan nem alkotnak semmilyen empirikus forrást, de kiindulópontjai lehetnek egy szemléleti kiegészítésnek. Elsőként a felhozott párhuzam, Amerika kerül górcső alá. Könnyűnek tűnhet a Barack Obama felé irányuló kritikákat – éppen az előbb elmondottak fényében – különválasztani a diplomáciai élet protokolláris eseményeinek korábbi botrányaitól, ám ne vezessen minket félre Obama sajtóságotos helyzete. Elsőként talán a legismertebb protokoll-bakijait, azok egy csokrát szeretném felvázolni. 2012-ben Londonba látogatott, II. Erzsébet királynő fogadta a Buckingham Palace-ban. A fogadáskor Obama enyhén meghajtotta a fejét, amivel tökéletesen eleget tett a királyi etikettnek.³² Az eseményt azonban élénk vita követte a sajtóban, hogy helyesen járt-e el vagy sem. Az értelmesebb szempontok között szerepelt, hogy nem brit alattvaló, az amerikai elnök sosem hajol meg, különösen nem királyi hatalomnak, amittől a függetlenségét kivívta. Különösen irritálónak találtatott, hogy Fülöp hercegnek is hasonló udvariassággal köszönt, aki még csak nem is képvisel sem tradicionális, sem politikai hatalmat vagy méltóságot.³³ Az elnök viselkedése azonban tisztán protokolláris szempontból megfelelő volt, akárcsak Akihito császárnál tett 2009-es látogatása idején. A brit etikett szerint a férfiak vállból enyhén hajolnak meg a királynőnek, míg a Japán udvariasság, a legmagasabb tisztelet jeleként, derékból, kilencven fokban várja a meghajlást. Az utóbbi behódoló magatartás olyan mély kritikát váltott ki az Egyesült Államokban, hogy még Dick Cheney is felvette a harcot, hogy egy bocsánatkérést kierőszakoljanak Obamától.³⁴ Mindezen „sértéseket” az amerikai szuverenitásra nézve még csak megemésztette a politika és a közvélemény, hiszen a két uralkodó életkora és az a tény, hogy vendégként járt náluk enyhítette az esemény súlyát. Ugyancsak segített ebben, hogy mindketten viszonyozták a meghajlást, igaz enyhén, de legalább belemagyarázható volt. Tavalyi Japánban tett látogatásakor mindenesetre már nem követte el még egyszer ezt a „vétséget” hazája ellen.³⁵ Sokkal súlyosabb hibaként értékelték az elnök 2009-es viselkedését, mikor a G20-ak londoni találkozáján a szaúdi király előtt derékig meghajolt még a térdét is meghajlítva. Ez nem Szaúd-Arábiában történt, és a közel-keleti etikett sem írja elő a meghajlást, ráadásul – bár az ország komoly támasza az Államoknak – valójában terroristákat támogat, hangzott a szélsőségesebb kritika. A Fehér Ház tagadta, hogy meghajlás lett volna, mondván, csupán lehajolt, hogy az alacsonyabb Abdullah kezét két kézzel foghassa meg, ám ez a magyarázat senkinek sem volt elfogadható.³⁶ Nem Obama az egyetlen, aki meghajlásával botrányt kelt, hiszen Bill Clinton ugyancsak ezt tette Akihito előtt. A legnagyobb gond azonban a 2010-es Washingtonban tartott nukleáris biztonsági csúcstalálkozón történt, amikor Hu Csin Tao előtt hajolt meg az Egyesült Államok elnöke, aki még csak nem is viszonyozta, hanem egyenesen meglepődött ezen. Erre semmilyen mentség nem volt, s innentől kezdve Obama meg is kapta a „természetes hajlongó” címkét.³⁷ A jelentőségét külön fokozza, hogy számtalan terrorizmussal foglalkozó könyv is hivatkozik rá.³⁸

Összességében nem is azt fontos kiemelni, hogy mennyire értékeli túl mindezt a szenzációhajhász média, vagy mennyire mond ellent Obama viselkedése a Fehér Ház etikett szabályainak, hanem az az érzelmi reakció, ami Amerika függetlenségére, a királyi hatalmakkal való szembehelyezkedésre hivatkozik. E mögött félelem érződik és bizonytalanság: számtalan faux pas-t követnek el más vezetők is, vagy kerülnek olyan helyzetbe, amikor kritika éri őket, de amikor Tony Blair 1999. december 31-én, az Auld Lang Syne-t énekelve, a Millennium Dome-ban megfogta II. Erzsébet kezét, ugyan kritizálta a sajtó és a közvélemény, de senki sem gondolta, hogy ezzel Nagy Britannia függetlensége ellen követett volna el támadást. Egy önbizalomhiányban szenvedő ország, civilizációs kétségei egyértelműen öltenek testet a fenti eseményekben és azok fogadtatásában. Vajon lehetséges-e

hasonló módon átmenetiséget találni Kelet-Közép-Európa helyzetében? Vannak vitatható példák, így pl. 1993. május 4. és 7. között Magyarországra látogatott II. Erzsébet, aki ellátogatott a Parlamentbe is. Itt az Országgyűlés akkori elnöke Szabad György azzal adta át a szót, hogy: „Please Madame!”, amit a szakma mai napig kritikusan fogad, hiszen a királynő megszólítása „Your Majesty”. Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy maga a királyi protokoll éppen azért vette át a madame használatát a francia nyelvből a 16. században, hogy a királyi család nőtagjainak különleges megszólítása legyen, s ezt a mai napig fenntartja; erről meggyőződhetünk a hivatalos honlapjukon is.³⁹ Vagy említhetnénk a rákövetkező audiencián Réti István, a Külügyminisztérium protokollósának meghallgatását, melyen abba a helyzetbe került, hogy a királynő kezét nyújtott neki, amit ő viszonzott is. Vámos Lászlóné, aki tiszteletbeli elnöke a Magyar Protokollósok Országos Egyesületének, azzal kommentálja az eseményt, hogy az etikett tiltja a királynő megérintését, és a hagyomány szerint igazat is kell adnunk neki.⁴⁰ Ugyanakkor a királyi ház saját instrukciója kifejezetten engedi a kézfogást, s az eset is azt mutatja, hogy maga II. Erzsébet kezdeményezte azt, tehát a zavar jogos volt, de a reakció nem jelenthetett hibát. S végezetül hadd említsek még egy példát: 2006. március 30-án, a harmincéves Európai Néppárt római tisztújító kongresszusán, Orbán Viktor találkozott XVI. Benedek pápával, ám nem illette csókkal a halászyűrűt. Csakhogy Orbán Viktor református, és még a vatikáni etikett sem írja elő egy protestánsnak, hogy tiszteletét ily módon mutassa ki; szemben Joe Bidennel, aki a Vatikánban katolikus létére sem csókolta meg a gyűrűt.

4. Összegzés

Azt gondolom, hogy bár hazánkban is lehetne rengeteg hibát találni a vezető személyiségek etikettjében, s nyilván ezt a sajtó megfelelő módon túl is reagálhatja vagy akár elléphet felette, de olyan bizonytalanságot és érzelmi vihart, mint az Egyesült Államok példái-ban nem találhatunk. Persze ezt lehetne módszeres tartalomelemzéssel is feltárni, ám itt mindezt csupán példának használtam, hogy egy régió identitásának meglétét negatív definícióval írjam körül. A dolgozat nagyobb részét annak körvonalazására használtam, hogy miként értelmezhető maga a régió, de a hozzá kötődő identitás nem ragadható meg konkrétumokban. Senki sem gondolja önmagáról, hogy közép-kelet-európai, inkább talán éppen az ellenkezőjét, mégis van, úgy gondolom, kell hogy legyen közös, identitás-formáló erővel rendelkező kötődés az itt élőkben, s nem csupán Kundera víziójában.

JEGYZETEK

1. Smith, Anthony D. (2004): A nemzetek eredete. In Kántor Zoltán (szerk.): Nacionalizmuselméletek. (szöveggyűjtemény). Budapest: Rejtjel. és Gellner, Ernest (1983): Nations and Nationalism. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell. és Anderson, Benedict (1983): Imagined Communities. London, Verso.
2. Romsics Ignác (1997): Közép- és/vagy Kelet-Európa? Egy terminológiai vita nyomában. Rubicon, 5–6. sz. A kérdéskört elemzi továbbá Vizi László Tamás (2007): Birodalmak és nagyhatalmak hatása a 19-20. századi közép-európai egyensúlypolitikára. In: Közép-és Kelet-Európa integrálódása az egységes európai térségbe. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. Szerkesztette és lektorálta: Beszteri Béla, Vizi László Tamás. 24–35.; Lőrinczné Bencze Edit (2007): A közép-európai térség történelmi, politikai változásai. In: Közép-és Kelet-Európa integrálódása az egységes európai térségbe. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. Szerkesztette és lektorálta: Beszteri Béla, Vizi László Tamás. 36–47.

3. Arnold J. Toynbee (1971): Válogatott tanulmányok. Gondolat, Budapest és Samuel P. Huntington (2014): A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása, Európa, Budapest.
4. Bibó István (1981): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, az Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem, valamint A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In: Bibó István összegyűjtött munkái. Szerk. Kemény István és Sárközi Mátyás. I. köt. Bern, 1981. 202–251. és 255–288., valamint II. köt., Bern, 1982, 351–362.
5. Pach Zsigmond Pál (1963): Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Kossuth, Budapest. és Berend T. Iván–Ránki György (1969): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
6. Szűcs Jenő (1981): Vázlat Európa három történeti régiójáról. In: Történelmi Szemle, 1981/3. 313–359
7. Csiki Tamás–Tálas Péter–Varga Gergely (2014): Kelet-közép-európai perspektívák 2030-ig. In: Nemzet és Biztonság 2014/2. szám, 36–44.
8. Eurostat Population on January 1, 2014. <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tps00001&plugin=1> (letöltve: 2015. március 10.)
9. Michta, Andrew A. (2013): Polish Hard Power: Investing in the Military As Europe Cuts Back. AEI. American Enterprise Institut for Public Policy Research. Washington. http://www.aei.org/wp-content/uploads/2013/12/-polish-hard-power-investing-in-the-military-as-europe-cuts-back_170557821177.pdf (letöltve: 2015. március 10.)
10. CIA World Factbook. Location. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2144.html> (letöltve: 2015. március 10.)
11. Encyclopaedia Britannica <http://www.britannica.com/topic-browse/Countries-of-the-World> (letöltve 2015. március 10.)
12. Johnson, Lonnie R. (1996): Central Europe: Enemies, Neighbors, Friends. Oxford University Press. 4.
13. Mutton, Alice F. A. (1961): Central Europe: a Regional and Human Geography. Longmans, London.
14. Johnson 16.
15. Reporters without Borders. 2015 World Press Freedom Index <http://index.rsfo.org/#!/index-details> (letöltve: 2015. március 11.)
16. New Statesman. November 29, 1952.
17. Zachar Péter K. (2014): The Danube Chambers of Commerce Association (DCCA) – a new international organisation to overcome the economic crisis and create well-being in the Danube Basin. In: Lőrincz András (szerk.) Prospects for the European Union: Borderless Europe? Budapest: Institute for Cultural Relations Policy (ICRP). 7–18.
18. CIA World Factbook. Country Comparison – GDP per Capita (PPP) (2013-as adatok) <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2004rank.html?countryname=Hungary&countrycode=hu®ionCode=eur&rank=71#hu> (letöltve: 2015. március 11.)
19. International Human Development Indicators. United Nations Development Programme. Human Development Reports. (2014. július 24.) <http://hdr.undp.org/en/countries> (letöltve: 2015. március 11.)
20. Corruption Perception Index 2014: Results. Trasparency International. <http://www.transparency.org/cpi2014/results> (letöltve: 2015. március 11.)
21. EF EPI English Proficiency Index. <http://www.ef.co.uk/eipi/> (letöltve: 2015. március 11.)
22. PISA 2012 Results in Focus. What 15-year-olds know and what they can do with what they know. OECD 2014. <http://www.oecd.org/pisa/keyfindings/pisa-2012-results-overview.pdf> (letöltve: 2015. március 11.)
23. QS World University Rankings 2014/15. <http://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2014#sorting=rank+region=+country=+faculty=+stars=false+search=> (letöltve: 2015-03-11)
24. Democracy Index 2012. Democracy at a Standstill. A report from The Economist Intelligence Unit. The Economist. 2. tábla 4–5. https://portoncv.gov.cv/dhub/porton.por_global.open_file?p_doc_id=1034 (letöltve: 2015. március 11.)

25. Public Opinion in the European Opinion. Standard Eurobarometer 82. Autumn 2014. European Commission. 13. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb82/eb82_first_en.pdf (letöltve: 2015. március 11.)
26. Hamberger Judit (2010): Közép-Európa politikai dimenziójának megvalósítási kísérlete: a visegrádi együttműködés (V4). in: Külügyi Szemle. 2010 Nyár 37.
27. Uo. 39.
28. Ol'ga Gyárfášová (2006): Visegrad as Viewed by Citizens of the Four Member Countries. in: Andrzej Jagodziński (szerk.): The Visegrad Group – A Central European Constellation. International Visegrad Fund, Pozsony. 150–155.
29. Williams, Robin (1970): American Society, Knopf, New York és Fischer, Claude S. (2008): Paradoxes of American Individualism. in: Sociological Forum, Vol. 23, No. 2, June 2008. 363–372.
30. Citrin, Jack és David O. Sears (2014): American Identity and the Politics of Multiculturalism. Cambridge University Press, Berkeley
31. Massey, Douglas S. és Nancy A. Denton (1998): American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass. Harvard University Press, Cambridge
32. Khan, Huma (2009): Royal Etiquette: Do's and Don'ts When Meeting Her Majesty. in: ABC News <http://abcnews.go.com/Politics/International/story?id=7228105> (letöltve: 2015. március 11.)
33. Glass, Lilian (2011): President Obama's Bowing Body Language to Chinese Leader Hu Jintao May Weaken Public Perception At Home and Abroad. <http://drlilianglass.com/blog/tag/king-abdullah-of-saudi-arabia/> (letöltve: 2015. március 11.)
34. Allen, Mike (2010): The diplomacy of deference. in: Politico. <http://www.politico.com/news/stories/1109/29614.html> (letöltve: 2015.03.12)
35. Obama meets Japanese Emperor Akihito at Imperial Palace. In: BBC News. <http://www.bbc.com/news/world-asia-27137159> (letöltve: 2015.03.12)
36. Spillius, Alex (2009): Barack Obama criticised for 'bowing' to King Abdullah of Saudi Arabia. in: The Telegraph. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/barackobama/5128171/Barack-Obama-criticised-for-bowing-to-King-Abdullah-of-Saudi-Arabia.html> (letöltve: 2013. 03. 12)
37. Kamen, Al (2010): Among leaders at summit, Hu's first. in: The Washington Post. <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2010/04/13/AR2010041304461.html> (letöltve: 2015. 03. 12)
38. Csak egy-két példa: Stakelbeck, Erick (2011): The Terrorist Next Door: How the Government is Deceiving You About the Islamist Threat. Regnery Publishing, Washington. 160. vagy Decker, Brett és William C. tripllett II. (2011): Bowing to Beijing: How Barack Obama is Hastening America's Decline and Ushering A Century of Chinese Domination. Regnery Publishing, Washington. az egész első fejezet.
39. Greeting The Queen. The official website of The British Monarchy. <http://www.royal.gov.uk/HMTheQueen/GreetingtheQueen/Overview.aspx> (letöltve: 2015. 03. 12.)
40. Vámos Lászlóné (2010): Őfelsége II. Erzsébet királynő, Nagy-Britannia és Észak Írország Egyesült Királysága. <http://protokoll-info.hu/publikaciok/felsege-ii.erzsabet-kiralyno-nagy-britannia-es-eszak-irorszag-egyesult-kiralysaga.php> (letöltve: 2015. 03. 12)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Allen, Mike (2010): The diplomacy of deference. in: Politico. <http://www.politico.com/news/stories/1109/29614.html> (letöltve: 2015. 03. 12.)
- Anderson, Benedict (1983): Imagined Communities. London, Verso.
- Bibó István (1981): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, az Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem, valamint A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In: Bibó István összegyűjtött munkái. Szerk. Kemény István és Sárközi Mátyás. I. köt. Bern, 1981. 202–251. és 255–288., valamint II. köt., Bern, 1982, 351–362.

- CIA World Factbook. Country Comparison – GDP per Capita (PPP) (2013-as adatok) <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2004rank.html?countryname=Hungary&countrycode=hu®ionCode=eur&rank=71#hu> (letöltve: 2015. március 11.)
- CIA World Factbook. Location. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2144.html> (letöltve: 2015. március 10.)
- Citrin, Jack és David O. Sears (2014): *American Identity and the Politics of Multiculturalism*. Cambridge University Press, Berkeley
- Corruption Perception Index 2014: Results. Transparency International. <http://www.transparency.org/cpi2014/results> (letöltve: 2015. március 11.)
- Csiki Tamás – Tóth Péter – Varga Gergely (2014): Kelet-közép-európai perspektívák 2030-ig. In: *Nemzet és Biztonság* 2014/2. szám, 36–44.
- Decker, Brett és William C. tripplett II. (2011): *Bowing to Beijing: How Barack Obama is Hastening America's Decline and Ushering A Century of Chinese Domination*. Regnery Publishing, Washington.
- Democracy Index 2012. Democracy at a Standstill. A report from The Economist Intelligence Unit. The Economist. 2. tábla 4-5. https://portonev.gov.cv/dhub/porton.por_global.open_file?p_doc_id=1034 (letöltve: 2015. március 11.)
- EF EPI English Proficiency Index. <http://www.ef.co.uk/epi/> (letöltve: 2015. március 11.)
- Encyclopaedia Britannica. <http://www.britannica.com/topic-browse/Countries-of-the-World> (letöltve: 2015. március 10.)
- Eurostat Population on January 1, 2014. <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tps00001&plugin=1> (letöltve: 2015. március 10.)
- Gellner, Ernest (1983): *Nations and Nationalism*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell.
- Glass, Lilian (2011): President Obama's Bowing Body Language to Chinese Leader Hu Jintao May Weaken Public Perception At Home and Abroad. <http://drillianglass.com/blog/tag/king-abdullah-of-saudi-arabia/> (letöltve: 2015. március 11.)
- Greeting The Queen. The official website of The British Monarchy. <http://www.royal.gov.uk/HMTheQueen/GreetingtheQueen/Overview.aspx> (letöltve: 2015. 03. 12)
- Hamberger Judit (2010): Közép-Európa politikai dimenziójának megvalósítási kísérlete: a visegrádi együttműködés (V4). In: *Külügyi Szemle*. 2010 Nyár 37.
- International Human Development Indicators. United Nations Development Programme. Human Development Reports. (2014. július 24.) <http://hdr.undp.org/en/countries> (letöltve: 2015. március 11.)
- Johnson, Lonnie R. (1996): *Central Europe: Enemies, Neighbors, Friends*. Oxford University Press.
- Kamen, Al (2010): Among leaders at summit, Hu's first. in: The Washington Post. <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2010/04/13/AR2010041304461.html> (letöltve: 2015. 03. 12)
- Khan, Huma (2009): Royal Etiquette: Do's and Don'ts When Meeting Her Majesty. In: ABC News <http://abcnews.go.com/Politics/International/story?id=7228105> (letöltve: 2015. március 11.)
- Lőrinczné Bencze Edit (2007): A közép-európai térség történelmi, politikai változásai. In.: *Közép- és Kelet-Európa integrálódása az egységes európai térségbe*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. Szerkesztette és lektorálta: Beszteri Béla, Vizi László Tamás. 36–47.
- Massey, Douglas S. és Nancy A. Denton (1998): *American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass*. Harvard University Press, Cambridge.
- Michta, Andrew A. (2013): *Polish Hard Power: Investing in the Military As Europe Cuts Back*. AEI. American Enterprise Institut for Public Policy Research. Washington. http://www.aei.org/wp-content/uploads/2013/12/polish-hard-power-investing-in-the-military-as-europe-cuts-back_170557821177.pdf (letöltve: 2015. március 10.)
- Mutton, Alice F. A. (1961): *Central Europe: a Regional and Human Geography*. Longmans, London.
- New Statesman. November 29, 1952.
- Obama meets Japanese Emperor Akihito at Imperial Palace. In: BBC News. <http://www.bbc.com/news/world-asia-27137159> (letöltve: 2015.03.12)

- Olga Gyárfášová (2006): Visegrad as Viewed by Citizens of the Four Member Countries. in: Andrzej Jagodziński (szerk.): The Visegrad Group – A Central European Constellation. International Visegrad Fund, Pozsony. 150–155.
- Pach Zsigmond Pál (1963): Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Kossuth, Budapest. és Berend T. Iván–Ránki György (1969): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- PISA 2012 Results in Focus. What 15-year-olds know and what they can do with what they know. OECD 2014. <http://www.oecd.org/pisa/keyfindings/pisa-2012-results-overview.pdf> (letöltve: 2015. március 11.)
- Public Opinion in the European Opinion. Standard Eurobarometer 82. Autumn 2014. European Commission. 13. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb82/eb82_first_en.pdf (letöltve: 2015. március 11.)
- QS World University Rankings 2014/15. <http://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2014#sorting=rank+region=+country=+faculty=+stars=false+search=> (letöltve: 2015-03-11)
- Reporters without Borders. 2015 World Press Freedom Index <http://index.rsrf.org/#!/index-details> (letöltve: 2015. március 11.)
- Romsics Ignác (1997): Közép- és/vagy Kelet-Európa? Egy terminológiai vita nyomában. Rubicon, 5–6. sz.
- Smith, Anthony D. (2004): A nemzetek eredete. In: Kántor Zoltán (szerk.): Nacionalizmuselméletek. (szöveggyűjtemény). Budapest: Rejtjel.
- Spillius, Alex (2009): Barack Obama criticised for 'bowing' to King Abdullah of Saudi Arabia. in: The Telegraph. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/barackobama/5128171/Barack-Obama-criticised-for-bowing-to-King-Abdullah-of-Saudi-Arabia.html> (letöltve: 2013. 03. 12)
- Stakelbeck, Erick (2011): The Terrorist Next Door: How the Government is Deceiving You About the Islamist Threat. Regnery Publishing, Washington.
- Szűcs Jenő (1981): Vázlat Európa három történeti régiójáról. In: Történelmi Szemle, 1981/3. 313–359.
- Toynbee, Arnold J. (1971): Válogatott tanulmányok. Gondolat, Budapest és Samuel P. Huntington (2014): A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása, Európa, Budapest
- Vámos Lászlóné (2010): Őfelsége II. Erzsébet királynő, Nagy-Britannia és Észak Írország Egyesült Királysága. <http://protokoll-info.hu/publikaciok/felsege-ii.erzsebet-kiralyno-nagy-britannia-es-eszak-irorszag-egyesult-kiralysaga.php> (letöltve: 2015.03.12)
- Vizi László Tamás (2007): Birodalmak és nagyhatalmak hatása a 19–20. századi közép-európai egyensúlypolitikára. In: Közép-és Kelet-Európa integrálódása az egységes európai térségbe. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. Szerkesztette és lektorálta: Beszteri Béla, Vizi László Tamás. 24–35.
- Williams, Robin (1970): American Society, Knopf, New York és Fischer, Claude S. (2008): Paradoxes of American Individualism. in: Sociological Forum, Vol. 23, No. 2, June 2008. 363–372.
- Zachar Péter K. (2014): The Danube Chambers of Commerce Association (DCCA) – a new international organisation to overcome the economic crisis and create well-being in the Danube Basin. In: Lőrincz András (szerk.) Prospects for the European Union: Borderless Europe? Budapest: Institute for Cultural Relations Policy (ICRP). 7–18.

SZABÓ FERENC*

A FINANSZÍROZÁSI FELTÉTELEK HIÁNYÁNAK HATÁSAI MAGYARORSZÁGI HULLADÉKGAZDÁLKODÁSI POLITIKA IMPLEMENTÁCIÓJÁRA

THE INFLUENCE OF THE LACK OF FINANCING RESOURCES TO THE IMPLEMENTATION OF THE HUNGARIAN WASTE MANAGEMENT POLICY

ABSTRACT

The primary objective of implementation research is to identify the success factors of policy implementation, and the definition of the conditions that are necessary to the effective realization of strategic objectives. Among the success factors financing conditions are of crucial importance. Money itself is not enough to the successful implementation of the policies, but the lack of the necessary financial resources leads to policy failure. In general, a partial fulfilment of the conditions leads to partial success of the implementation of a given policy. Environmental policies could be possible targets of implementation research, and they are very sensitive to the financing conditions. In my paper I examine the influence of the lack of the necessary financial resources for the implementation of the new Hungarian waste management policy launched in 2013. First I discuss the theory of implementation as a framework, then I analyze the financial conditions of the new waste management policy in that framework.

1. Bevezetés

Az implementáció kutatás elsődleges célja a szakpolitikák sikertényezőinek azonosítása, az eredményes implementáció feltételrendszerének meghatározásával a szakpolitikai stratégiai célok megvalósításának előmozdítása. A sikertényezők között kivétel nélkül mindig megtalálhatók a finanszírozási feltételek, melyek teljesülése önmagában nem elegendő a szakpolitika sikeres megvalósításához, de a szükséges pénzügyi források hiánya szinte kivétel nélkül szakpolitika kudarcát eredményezi. Általában a feltételek részleges teljesülése valósul meg, melynek következménye részleges siker, ez teljes mértékben érvényes a pénzügyi erőforrásokra is.

A hazai környezetpolitika európai irányultsága az 1989-es rendszerváltozás óta egyértelmű. Az uniós csatlakozás előkészítésének megkezdése óta a hazai környezetpolitika minden területen igyekszik az uniós irányelveknek megfelelő szabályozási rendszert kialakítani. A szakmai fejlődés is folyamatos és töretlen, különösen a hulladékgazdálkodási szabályozás esetében. Ezzel párhuzamosan – a támogatások és a külföldi működő tőke beáramlása eredményeként, a külföldi szakmai szolgáltatók megjelenését követően (privatizáció) – a hazai hulladékgazdálkodási ágazat gyors fejlődése volt tapasztalható 2000 és 2010 között. Kisebbségi megtorpanást a 2008–09-es pénzügyi válság okozott, amely jelentős hatást gyakorolt (és gyakorol még ma is) az európai és ezen belül a magyar nemzetgazdaságra és közvetve a hulladékgazdálkodási ágazatra is érintette, valamelyest nehezítve az akkori környezetpolitika implementációját.

* Szabó Ferenc adjunktus – Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar.

A hulladékgazdálkodási ágazat a környezetvédelem stratégiai területe, melynek célja a hulladékok által okozott környezetszennyezés megelőzése, megakadályozása, illetve az esetleges szennyezések felszámolása.

A korszerű hulladékgazdálkodás legfontosabb eszközei a megelőzés (hulladékszegény eljárások) és a hasznosítás. Az ipari és kereskedelmi termelési hulladékok esetében a hasznosítás megoldott, hagyományosan jó haszonnal végezhető tevékenység, ilyen típusú hulladékok által okozott környezetszennyezésre nem kell számítanunk. A modern társadalom problémája a nagymennyiségű vegyes települési szilárd hulladék, melynek túlnyomó része lakossági eredetű, de ehhez hasonló összetételű hulladék keletkezik az ipari kereskedelmi tevékenységek során és az intézményi szférában is. A hulladék begyűjtése és környezetkímélő kezelése rendkívül költséges, ennek fedezetét piaci viszonyok között a hulladéktermelőknek (lakosságnak, vállalkozásoknak, intézményeknek) kell megfizetni.

A viszonylag töretlennek mondható fejlődés eredményeként kialakult európai mértékkel mérve is elfogadható teljesítményt nyújtó hazai hulladékgazdálkodási ágazat esetében 2012-ben állt be egy korábban nem várt fordulat. A törvény előkészítés folyamatában megjelent az új hulladékgazdálkodási politika alapját képező új hulladéktörvény tervezete.

Az általam vizsgált hulladékgazdálkodási szakpolitika alapja a 2013. január 1-jén hatályba lépett új hulladéktörvény és végrehajtási rendeletei. Jelentősen befolyásolja az implementáció feltételeit és folyamatát a kormány kapcsolódó rezsicsökkentési politikája, amely a közszolgáltatási díjak jelentős csökkentésével erősen befolyásolja a hulladékgazdálkodási közszolgáltatások finanszírozását is. A legszembetűnőbb, a hatékony implementációt gátló, zavaró tényező a szükséges finanszírozási források hiánya, amely végső soron előre vetíti a szakpolitika teljes kudarcát. kétségessé teszi a stratégiai célok megvalósítását. A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a pénzügyi feltételek alakulása hogyan befolyásolja az implementáció sikerét.

1. táblázat. Az új hulladékgazdálkodási politika jogi háttere

Table 1. The Legal Background of the New Waste Management Policy

A hulladékgazdálkodási törvény és végrehajtási rendeletei
2012 évi CLXXXV törvény a hulladékról Magyar Közlöny 160. szám (2012. november 30.)
438/2012. (XII. 29.) Korm. rendelet a közszolgáltató hulladékgazdálkodási tevékenységéről és a hulladékgazdálkodási közszolgáltatás végzésének feltételeiről, Magyar Közlöny 184. szám (2012. december 29.)
439/2012. (XII. 29.) Korm. rendelet a hulladékgazdálkodási tevékenységek nyilvántartásba vételéről, valamint hatósági engedélyezéséről, Magyar Közlöny 184. szám (2012. december 29.)
440/2012. (XII. 29.) Korm. rendelet a hulladékkal kapcsolatos nyilvántartási és adatszolgáltatási kötelezettségekről, Magyar Közlöny 184. szám (2012. december 29.)
441/2012. (XII. 29.) Korm. rendelet a hulladékról szóló törvénnyel összefüggésben egyes kormányrendeletek módosításáról, Magyar Közlöny 184. szám (2012. december 29.)
442/2012. (XII. 29.) Korm. rendelet a csomagolásról és a csomagolási hulladékkal kapcsolatos hulladékgazdálkodási tevékenységekről, Magyar Közlöny 184. szám (2012. december 29.)
443/2012. (XII. 29.) Korm. rendelet az elektromos és elektronikus berendezésekkel kapcsolatos hulladékgazdálkodási tevékenységekről, Magyar Közlöny 184. szám (2012. december 29.)
444/2012. (XII. 29.) Korm. rendelet a hulladékká vált gépjárművekről, Magyar Közlöny 184. szám (2012. december 29.)
445/2012. (XII. 29.) Korm. rendelet az elem- és akkumulátorhulladékkal kapcsolatos hulladékgazdálkodási tevékenységekről, Magyar Közlöny 184. szám (2012. december 29.)
33/2005. (XII. 27.) KvVM rendelet az igazgatási szolgáltatási díjairól
136/2012. (XII. 21.) VM rendelet (hatályba lépés: 2013. január 21.)

2. Szakpolitika és implementáció

2.1. Szakpolitika és implementáció fogalma

Szakpolitika (public policy): egy célkitűzésről, valamint a cél elérése érdekében alkalmazandó eszközökről szóló kinyilatkoztatás (*public statement*).¹

Szakpolitika nem egyenlő a beavatkozás/reform/innováció (a rendszer megváltoztatására irányuló cselekvés) fogalmával: „a szakpolitika lehet szándék és tett, cselekvés és tétlenség is. Szakpolitika implementációja: köz- és magánszereplők/csoportok azon akcióit foglalja magába, melyek a szakpolitikai döntésben rögzített célok elérése érdekében történnek.”²

Implementáció kutatás: annak a tudományos eszközökkel történő vizsgálata, hogy a kormányzatok által kezdeményezett szakpolitikákból mennyi valósul meg. A környezetvédelmi implementáció kutatás: a környezetvédelemben, mint alrendszerben kezdeményezett szakpolitikák megvalósítását vizsgálja az elméleti modellalkotás és az empirikus kutatás módszerével.

2.2. Az implementáció sikertényezői

Sabatier, Mazmanian (1979): The Conditions of Effective Implementation³ című tanulmánya – az implementáció kutatás alapműve – az implementáció sikerét befolyásoló tényezőket a következőkben azonosította:

- Világos és konzisztens célok
- A rendszer megváltoztatásának tervezett mértéke
- A reformot megalapozó oksági elmélet megfelelősége
- Pénzügyi erőforrások megfelelősége
- Szereplők elkötelezettsége
- Társadalmi és gazdasági körülmények

3. A hazai hulladékgazdálkodási ágazat finanszírozása

3.1. Finanszírozás a rendszerváltozás előtt

A szocializmus időszakában a helyi közzolgáltatások közvetlen költségeinek teljes vagy esetenként részleges érvényesítése jellemezte a díjpolitikát. Így volt biztosítható a közzolgáltatási díjak rendkívül alacsony mértéke. A települési szilárd hulladék elszállítását biztosító helyi közzolgáltatásokat az állami tulajdonú Városgazdálkodási Vállalatok biztosították, amelyek a lakossági díjak megállapítása során csak a közvetlen szállítási költségeket vették figyelembe. A szükséges javítások, felújítások, fejlesztések költségeit központi forrásokból, állami támogatásból fedezték. Ezeknek eseti jellege és esetlegessége miatt az ágazat műszaki szakmai fejlettsége jelentősen elmaradt a fejlett európai államokétól. A krónikus pénzhiány miatt a hulladékok szakszerű, környezetkímélő kezelését biztosító intézkedések, beruházások ugyancsak elmaradtak, súlyos hulladék szennyezések alakultak ki valamennyi hazai település környezetében. A rendszerváltás időszakára környezeti katasztrófához közeli helyzet alakult ki egyrészt az illegális hulladéklerakás miatt, másrészt a szakszerűtlenül kialakított, műszaki védelem nélkül működő legális vagy féllegális hulladéklerakó telepek miatt. (Talaj- és talajvízszennyezés, valamint alkalmankénti jelentős légszennyezés szándékos gyűjtogatás, vagy a hulladék spontán öngyulladás következtében.)

3.2. Finanszírozás 1989 után

A rendszerváltozást követően gyökeres fordulat állt be a hulladékgazdálkodási közszolgáltatások területén. A korábban állami tulajdonú közszolgáltató vállalkozások az új szabadon választott önkormányzatok tulajdonába kerültek, a helyi közszolgáltatás megszervezéséért az önkormányzati törvény a helyi önkormányzatokat tette felelőssé. Az uniós csatlakozás előkészítése már 1990-ben megkezdődött, világossá vált, hogy a jogharmonizáció keretében elsősorban a környezetvédelmi szabályozás rendkívüli szigorítására kell számítani.

Az uniós környezetpolitika hulladékgazdálkodási direktívái nem voltak ismeretlenek a hazai hulladékgazdálkodási szakemberek előtt. Rövid idő alatt nyilvánvalóvá vált, hogy az uniós csatlakozás politikai kényszere miatt egyszerre kell gondoskodni az elavult eszközállomány és infrastruktúra felújításáról (cseréjéről), a hiányzó környezetvédelmi intézkedések és beruházások pótlásáról, valamint a korszerű hulladékgazdálkodás (szelektív hulladékgyűjtés, előkezelés és hasznosítás) feltételeinek megteremtéséről.

A korábbi önköltség alapú finanszírozási rendszer természetesen nem biztosította a pénzügyi feltételeket a megnövekedett igények és követelmények teljesítéséhez. Egyrészt világossá vált, hogy a közszolgáltatási díjak radikális emelése elkerülhetetlen, másrészt, hogy külső források bevonása nélkül az előttünk álló feladatok nem megoldhatóak.

4. Költségek és díjak

4.1. A szolgáltatásfejlesztési programok finanszírozása

Nemzeti stratégia hiányában az önkormányzatok egy jelentős része úgy döntött, hogy részleges privatizáció keretében (külföldi tulajdonú) szakmai szolgáltató bevonásával kísérli meg megoldani a fejlesztések finanszírozásához szükséges külső források bevonását. Sajnos a kezdeti időszakban rossz feltételekkel megkötött szerződések legtöbb esetben kiszolgáltatottá tették az érintett önkormányzatokat, akik nem rendelkeztek kellő tapasztalatokkal az ilyen típusú üzletkötések területén. A külföldi befektetők a „külső forrást” hitelek felvételével biztosították, melyeket a közös közszolgáltató vállalkozás törlesztett. A sokat emlegetett működő tőke legtöbbször a saját pénzünk, a sajátmagunk által megtermelt jövedelem volt. Valamivel jobban jártak azok az önkormányzatok, amelyek hazai tulajdonú magánvállalkozások bevonásával oldották meg a közszolgáltatás ellátását.

Az önkormányzatok egy része nem vett igénybe külső szakmai segítséget, saját maga, saját tulajdonú vállalkozása közreműködésével oldotta meg a szolgáltatás biztosítását. Ezek egy része, elsősorban a nagyobb városok jelentős fejlesztéseket hajtottak végre, részben saját, részben uniós források igénybevételeivel. A kisebb települések egy része csatlakozott a nagyobb regionális fejlesztési programokhoz, már részük semmilyen fejlesztésre nem volt hajlandó.

4.2. A hulladékgazdálkodási közszolgáltatás költségeinek alakulása

Tájékoztatásul bemutatom a Köztisztasági Egyesülés 2010-es adatsorát, amely jól érzékelteti, hogy hogyan alakul a korszerű, környezetkímélő hulladékgazdálkodás költségszerkezete.⁴

2. táblázat. A hazai hulladékgazdálkodás költségszerkezete
Table 2. The Cost Structure of Hungarian Waste Management Sector

Környezet és Természetvédelmi Felügyelőség	Szállítási költség HUF/tonna	Lerakási költség HUF/tonna	Szelektív*** gyűjtés, kezelés költsége HUF/tonna	Szelektív* gyűjtés árbevétele HUF/tonna	Szelektív gyűjtés többlet költsége HUF/tonna	Hulladékkezelés összes költsége HUF/tonna	Szállítási** többlet- költség HUF/km	Adatszolgáltatók száma [db]
Nyugat-dunántúli	9 052	5 258	3 996	1 441	2 555	16 865	34	3
Észak-dunántúli	11 514	5 898	1 293	703	590	18 002	46	2
Közép-dunántúli	8 216	5 433	2 105	620	1 484	15 133	56	5
Dél-dunántúli	10 135	3 694	11 884	1 411	10 473	24 302	202	3
Alsó-Tisza-vidéki	13 583	6 734	4 218	1 872	2 347	24 535	209	2
Közép-Tisza-vidéki								
Közép-Duna-völgyi	10 942	8 026	6 303	1 844	4 459	23 427	100	3
Észak-Magyarországi	12 931	6 777	1 077	1 232	-156	19 552	24	2
Felső-Tisza-vidéki	18 250	4 500	7 900		7 900	30 650		1
Tiszántúli	11 684	5 440	2 195	1 075	1 120	18 244	37	2
Összesen								23
Országos átlag	11 812	5 751	4 552	1 133	3 419	20 982	79	

Forrás: Köztisztasági Egyesülés, 2010

*Hasznosítható hulladékeldobásból származó árbevétel beleértve a koordináló szervezettől kapott támogatást (a rendszeres hulladékgyűjtés során begyűjtött vegyes lakossági hulladék tömegére vetített adat.)

**A lerakó 10 km-es körzetén túl.

***A rendszeres hulladékgyűjtés során begyűjtött vegyes lakossági hulladék tömegére vetített adat.

A jelentős területi eltérések mellett egyértelműen látszik, hogy a meghatározó (gyűjtés) szállítási költség mintegy 50%-át teszi ki a környezetkímélő elhelyezés (ártalmatlanítás) költsége, ennél valamivel kevesebb a szelektív gyűjtés és kezelés közvetlen költsége (40%) és annak további többlet költsége (30%), amely két tétel összességében meghaladja az ártalmatlanítás költségét. Költségsökkentő tényezőként csak a szelektív hulladékgyűjtésből származó másodnyersanyag értékesítés szerepel, ami az összes felmerülő költségnek mintegy 5–6%-a. Ha ez a tétel nem lenne, akkor a teljes költség éppen a szállítási költség kétszerese lenne.

4.3. A közszolgáltatási díjrendszer átalakulása

A hulladékgazdálkodási díjrendszer kritikus pontja a vetítési alap, vagyis az a mód ahogyan szétosztjuk a felmerülő költségeket a szolgáltatást igénybe vevő lakosság és az egyéb hulladéktermelők között. A szervezett közszolgáltatás keretében a rendszeres hulladékszállítást igénybevevő ügyfelek esetében az ingatlanról történik a hulladék elszállítása, legtöbbször oly módon hogy az ingatlan tulajdonos magánszemély, vagy közület az ingatlan előtti közterületre kihelyezi a gyűjtőtartályt, a közszolgáltató azt kiüríti és a hulladékot elszállítja.

A hulladék mennyiségének mérése és ez alapján történő elszámolása ugyan műszakilag lehetséges, de csak aránytalanul nagy költséggel megvalósítható, ezért szakmailag nem indokolt. Nem terjedt el ez a megoldás azért sem, mert abban teszi érdekeltté a hulladéktermelőket (ügyfeleket), hogy minél kevesebb hulladékot helyezzenek el a gyűjtőtartályba. (Ahol ezt a módszer alkalmazták, fejlettebb országokban, mindenütt megszorozódott az illegális hulladék elhelyezés.)

Az elfogadott és alkalmazott vetítési alapok különbözőek:

- lakás, lakásméret (m²),
- szobaszám,
- lakosok száma,
- gyűjtőtartályra vetített egyszeri ürítési díj és
- ezek kombinációja.

Valamennyi felvet bizonyos alkotmányossági aggályokat, valamint szakmai és politikai vitákra ad lehetőséget. (A rendszerváltozás óta a legtöbb alkotmánybírósaági döntés hulladékszállítási közszolgáltatás ügyében született.)⁵

Az elmúlt 20 évben, mint vetítési alap – a legkevésbé támadható – a gyűjtőtartály egyszeri ürítési díja terjedt el. Az egyszeri ürítési díj a gyűjtőtartály térfogatával arányos, alapja a szabványos 110–120 literes gyűjtőtartály, amely a világon legelterjedtebben alkalmazott, egy átlagos család heti hulladékmennyiségének befogadására alkalmas zárt gyűjtőegység.

Az éves és havi díjak meghatározása egyszerű, az egyszeri ürítési díj 52-szerese az éves díj, az éves díj 12-ed része a havi díj. (A havi díj az egyszeri ürítési díj 4,33-szorosa (52/12). A továbbiakban a 110–120 literes gyűjtőtartály egyszeri ürítési díját, mint legelterjedtebb díjalapot tekintjük kiindulási pontnak.

3. táblázat. Az ürítési díj a havi díj és az éves közszolgáltatási díj viszonya

Table 3. The Connection Between the Emptying Fee, the Monthly and the Yearly Service Fee

Díjak alakulása a 110–120 literes gyűjtőtartály heti egyszeri ürítése esetén [HUF]		
Egyszeri ürítési díj	460	690
Havi díj	2 000	3 000
Éves díj	24 000	36 000

Forrás: saját szerkesztés

Az ügyfeleket elsősorban az érdekli, hogy a havi díjfizetési kötelezettség hogyan alakul, a fenti táblázat tájékoztató jelleggel mutatja, hogy különböző egyszeri ürítési díjak esetében hogyan alakul a havi és az éves díj. (Bruttó díj esetén a szolgáltató árbevételéből a 27% ÁFA-t le kell vonni, nettó díj esetén a díjfizetési kötelezettség a 27% ÁFA-val megnövekszik.)

A szolgáltató költségei fedezése esetében mindig csak a nettó árbevétellel számolhat, míg az ingatlan tulajdonos fizetésre kötelezett ügyfél természetesen bruttó díjat fizet, ami számára minden esetben 27%-kal nagyobb kötelezettséget jelent. Az ő szempontjából az ÁFA tartalom lényegtelen, de szem előtt kell tartanunk, hogy a szolgáltató ennyivel kevesebbet fordíthat kötelezettségei teljesítésre.

Az éves díj és az 1 tonna hulladék fajlagos kezelési költsége között szoros a kapcsolat, hiszen egy átlagos háztartás mintegy 5 m³ hulladékot termel évente, melynek tömege legtöbbször eléri, esetleg meg is haladja az 1 tonnát.

A törvény lehetővé teszi az alapidj és szolgáltatási díj kombinációjának alkalmazását is. Ez esetben az alapidj a szolgáltatás biztosításával kapcsolatos (rendelkezésre állás) költségeket tartalmazza, egységes átalánydíj és ezt mindenkinek meg kell fizetnie, annak is aki nem veszi igénybe a szolgáltatást. A szolgáltatási pedig arányos az igénybevett szolgáltatással, valamilyen vetítési alap szerint. Szakmailag indokolható jó megoldás, ennek ellenére nem terjedt el.

4.4. A közszolgáltatási díjak mértékének alakulása

A Köztisztasági Egyesülés „A települési hulladék kezelésének jellemző költségviszonyai, a szolgáltatás gazdasági összefüggései a közszolgáltatók szemszögéből” c. tanulmánya szerint a megváltozott követelmények miatt az 1999. évi hulladékkezelési lakossági díjak 4515 HUF/lakás/év mértékről 5281 HUF/fő/év mértékre fognak emelkedni. Összegzőképpen megállapítja, hogy a díjak legkevesebb két és félszeresére, de akár ötszörösére is emelkedhetnek. A tanulmány rámutatott, hogy a hulladékkezelés rendszerének kiépítése a fokozatosság elvének szigorú betartása, valamint a költségvetési törvénnyel garantált normatív támogatás együttes alkalmazása mellett lehetséges.⁶

(Ez a jóslat azóta bőven beigazolódott, a közszolgáltatás ingatlanonkénti éves díja mára meghaladta a 20 000 HUF-ot, helyenként a 30 000-et. Ez a 110–120 literes gyűjtőtartály esetében 380, ill. 580 HUF-os egyszeri ürítési díjnak felel meg.)

A díjak a nemzeti stratégia hiánya miatt rendkívül eltérően alakultak, annak ellenére, hogy a rendszerváltozás óta mindenütt jelentős, sokszoros emelkedés tapasztalható. A legalacsonyabb díjak azokon a kistelepüléseken alakultak ki, amelyek semmilyen fejlesztési programban nem vettek részt az elmúlt 20 évben. A legmagasabb díjak azokban a nagyvárosokban vannak, ahol a legjelentősebb uniós (ISPA) fejlesztési programok megvalósultak. Ezeknek a fejlesztéseknek eredménye az európai követelményeknek megfelelő regionális hulladékgazdálkodási rendszer. Az egyes regionális programokhoz csatlakozott kisebb települések díjai közelítik a nagyvárosok díjait, de érdekes módon szinte mindig valamivel alacsonyabbak, holott az átlagos szállítási távolság ritka kivétellel mindig nagyobb. Nemcsak településenként, de kistérségenként, megyénként és régióként is jelentős eltérés mutatkozik a közszolgáltatási díjakban.

5. A hulladékgazdálkodási ágazat finanszírozási helyzete

A hulladékgazdálkodási közszolgáltatási ágazat pénzügyi eredménye – az elérhető profit – a közvélekedés szerint nagyon magas. Az emberek általában azt gondolják, hogy a hulladék üzlet kivételesen nyereséges. Ez nyilvánvalóan igaz lehet az ágazat bizonyos speciális szegmenseire, de vajon igaz-e a szervezett települési szilárdhulladék szállítási közszolgáltatásra

5.1. A piaci alapon szerveződő közszolgáltatások nyereségtartalma

A megváltozott követelményrendszer miatt sokszorosára nőtt költségek kényszerítették ki a lakossági díjak jelentős növekedését, de az önkormányzati díjmegállapítás miatt ez a díjemelkedés rendkívül erős kontroll mellett valósult meg. Rendszeresen fordult elő, hogy a közszolgáltatók által előterjesztett díjnál alacsonyabbat fogadott el a település önkormányzata. Ennek eredményeként a lakossági hulladékszállítás soha sem tartozott az erősen nyereséges tevékenységek közé. A mélyinterjúk során megkérdezett szakemberek többsége szerint a tevékenység esetenként veszteséges, általában nullszaldós, de kedvező esetben is legfeljebb néhány %-os nyereséggel volt működtethető. A költségszámítások alapján rögzíthetjük, hogy a 2010-es költségszinten jelentkező tonnánként átlagosan mintegy 22 000 HUF költség esetében a 350 HUF egyszeri ürítés díj (110–120 literes tartály) alatt jelentős nyereség nem volt realizálható. Mivel az országos átlag a települések méretétől függően 243 és 306 között mozgott így leszögezhetjük, hogy néhány kivételtől eltekintve, ott ahol az ürítési díj megközelítette, vagy meghaladta az 500 HUF-ot, a közszolgáltatás ellátása biztosan nem eredményezett jelentős nyereséget.

A díjak és a költségek is 2013-ig valamelyest tovább növekedtek mintegy évi 5–10%-kal. Becslések szerint ekkor a szolgáltatás teljes önköltsége valahol a 450 HUF-os egyszeri ürítési díj környékén tért meg. Az ez alatt működő közszolgáltatók jelentős nyereséget realizálni biztosan nem tudtak.

5.2. A rezsicsökkentés hatásai

A rezsicsökkentés 2013. június 30-án lépett hatályba, amikor az érvényes díjakat a 2012. első negyedévi díjakhoz képest kellett 10%-kal csökkenteni. Ez átlagosan 15–20%-os díjcsökkentést (bevételkiesést) eredményezett az ágazatban. Mivel 2010 és 12 között díjemelési moratórium volt érvényben a díjak gyakorlatilag visszaálltak a 2010-es szintre. Időközben díjemelésre nem került sor azaz, lényegében az elmúlt 5 év inflációs hatási, áremelkedései nem érvényesülnek a díjban. (A 27% ÁFA viszont igen!)

A rezsicsökkentés eredményeként a határon (veszteséggel, vagy csekély nyereséggel) működő szolgáltatók egy része rövid egyeztetés után azonnal felmondta a szolgáltatást. Kompenzációt kértek veszteségeik fedezésére az érintett önkormányzattól, amikor azt nem kapták meg akkor rövid úton felmondták a közszolgáltatási szerződést. A törvény 6 hónapos felmondási időt tett kötelezővé, így legtöbbször még veszteségesen kénytelenek voltak tovább szolgáltatni a felmondási idő lejártáig.

A többnyire 300 HUF ürítési díj alatt szolgáltató vállalkozások 2013–14 folyamán sorra mondták fel a szolgáltatási szerződéseket. Jelenleg 335 településen működik a Katasztrófavédelem által kijelölt ideiglenes közszolgáltató.

A nagyobb szolgáltatók, általában ahol az ürítési díj már elérte, vagy meghaladta az 500 HUF-ot, túléltek az első krízist, de jelentős költségsökkentésekre kényszerültek, visszafogták szükséges felújításaikat, fejlesztéseiket, elbocsátásokra kényszerültek. Ezek esetében a rezsicsökkentés mellett az új hulladékpolitika költségnövelő tételei okoznak egyre komolyabb gondot.

5.3. Az új hulladékpolitika költségnövelő tételei

A hulladék lerakási illeték 2013 óta terheli az ágazatot egyre növekvő mértékben miközben nincs fedezete. Az idei évben tonnánként 9000 HUF többletköltséget jelent a közszolgáltatóknak.

4. táblázat. A lerakási illeték éves növekedési üteme

Table 4. The Increase of the Landfill Tax

A lerakási illeték alakulása [HUF/tonna]				
Év	2013	2014	2015	2016
Illeték	3000	6000	9000	12 000

Forrás: saját szerkesztés

Jó műszaki becsléssel megállapíthatjuk, hogy a hazai hulladékkezelés fajlagos költsége 2010-hez képest mintegy 30%-kal növekedett. Nem tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy a tonnánkénti összköltség valahol 25 és 30 000 HUF körül lehet. A lerakási illeték (9000 HUF/tonna) tehát az összköltséget tekintve további 30–35% költségtöbbletet jelent. A rezsicsökkentés 15–20% bevételkiesését a lerakási illeték 30–35% költségnövekedést eredményezett eddig. Ez a kettő együtt idén összességében megközelíti az 50%-os forráskivonást, jövőre meg is haladja. Nincs olyan ágazat ebben a rendszerben amelyik ezt hosszú távon kibírja.

6. A finanszírozási feltételek hiányának következményei

Piacgazdasági környezetben tartósan semmilyen gazdasági tevékenység nem tartható fenn veszteségesen. A veszteségek ideiglenesen kezelhetők, a költségek csökkentésével, szükséges felújítások, fejlesztések elhalasztásával, elbocsátásokkal, működési hitelek felvételével ideig-óráig fenntartható a működés a veszteségek mértékétől függően akár évekig is. Jelenleg ennek a folyamatnak vagyunk a tanúi a hulladékgazdálkodási ágazat esetében. A finanszírozási helyzet folyamatosan romlik, várhatóan egyre több közszolgáltató megy csődbe és előbb utóbb a legerősebbek is kénytelenek lesznek felmondani a közszolgáltatási szerződést, amikor tartalékaik kimerülnek és fizetéseképtelenné válnak.

Bizonyára a kormányzat (és a törvényhozás) számára is világos, hogy ez a helyzet nem fenntartható, hiszen még 2013-ban módosították a katasztrófavédelmi törvényt. A módosítás lényege, hogy a települési hulladékgazdálkodási közszolgáltatás elmaradása katasztrófa helyzet és mint ilyen a katasztrófavédelmi hatóság hatáskörébe tartozik, és ilyen esetben a hatóság rövid távon ideiglenes szolgáltató, hosszabb távon kényszerszolgáltató kijelöléséről köteles gondoskodni. Erre 2013. január 1-je óta eltelt 2,5 éves időszakban 335 település esetében került sor. Ez a szám várhatóan tovább növekszik az idei év folyamán, valamint főleg 2016 első felében, amikor a lerakási illeték mértéke eléri majd a 12 000 HUF/tonna maximális értéket.

7. Megoldási lehetőségek

Elkerülhetetlen a hulladéktörvény és végrehajtási rendeleteinek jelentősebb módosítása. A finanszírozási problémák megoldása egyszerű, a bevételek növelése és a költségek csökkentése szükséges.

7.1. Az ágazati bevételek növelésének lehetőségei

- A közszolgáltatási díj emelése;
- Kompenzáció, szubvenció (a dokumentált veszteségek arányában);
- Ideiglenes szolgáltatók, kényszerszolgáltatók kijelölése (Katasztrófavédelmi hatóság, központi finanszírozás);
- A közszolgáltatás államosítása (Nemzeti Közmű Szolgáltató Rt. veszteségeit a költségvetés finanszírozza);
- Új pályázatok (EU forrásokból és a lerakási illeték bevételeiből, szükséges fejlesztések finanszírozására, bújtatott működési támogatás).

A rezsicsökkentési politika feladására csekély a lehetőség, ennek politikai jelentősége messze túlmutat az ágazati problémákon. Ha az ágazat bevételeinek növelése a díjak növelésével nem lehetséges, akkor csak állami források jöhetnek szóba. Ennek legegyszerűbb módja a közvetlen költségvetési támogatás, díjkompenzáció, szubvenció (a dokumentált veszteségek arányában), de ez szembe megy az EU irányelvekkel. (Az EU versenypolitikája szigorúan tiltja nemzeti szintű állami támogatásokat. Lásd: MALÉV.)

A települési közszolgáltató csődje esetén a katasztrófavédelmi hatóság ideiglenes szolgáltatót vagy kényszerszolgáltatót jelöl ki, a kijelölt szolgáltató veszteségeit a központi költségvetésből igényelheti. (A kompenzáció megszerzése nehézkes, átfutási ideje hosszú, ezért sok szolgáltató elutasítja a kijelölést.) Jellegeből adódóan ez a megoldás csak rendkívüli esetben jöhet szóba, politikai szempontból is kifogásolható.

Megoldás lehet a közszolgáltatás esetleges államosítása, melynek feltételeit éppen a vizsgált hulladékgazdálkodási politika teremtette meg, hiszen a közszolgáltatást ma kizáró-

lag állami, vagy önkormányzati többségi tulajdonú non-profit vállalkozások láthatják el. (2014. január 1. óta) Az önkormányzati tulajdonrész állami tulajdonba helyezése egyszerű törvénymódosítással megoldható. A vagyonkezelő lehetne a Nemzeti Közmű Szolgáltató Rt. melynek veszteségeit a központi költségvetés közvetlenül finanszírozhatja. Az NKSZ az elektromos-, a gáz- és a közlejtőben majd a távhőszolgáltatásokat fogja biztosítani, ebbe a sorba illeszthető a kéményseprés és hulladékgazdálkodás is. Ez utóbbiról még nem született döntés, de könnyen lehet, hogy ez lesz a végső megoldás.

A 2014–20-as EU költségvetési ciklusban valószínűleg utoljára kap hazánk jelentősebb uniós támogatásokat. Az új pályázatok kiírása során a hulladékgazdálkodás finanszírozása prioritást élvezhet. A szükséges fejlesztések finanszírozása mellett akár bűjtött működési támogatás megvalósításra is lehetőség nyílna, amely egyes esetekben a veszteségek részleges kompenzációját biztosíthatja.

A lerakási illetékekből befolyt bevételek visszajuttatása az ágazatba szintén jó lehetőség az ágazati bevételek növelésére. Az ágazat stratégiai céljainak megvalósításával a költség-szerkezet átalakítható (költségek csökkenthetők, a bevételek növelhetők).

7.2. A költségek csökkentésének lehetőségei

- Lerakási illeték csökkentése;
- ÁFA csökkentése;
- Hulladékhasznosítás előmozdítása.

A lerakási illeték 30–35%-kal, az ÁFA további 27%-kal növeli a az ágazatot terhelő tényleges költségeket. Elvi lehetőség bármelyik részleges csökkentése, vagy teljes megszüntetése. Ilyen típusú intézkedésekkel rövid úton megszüntethetők lennének az ágazati finanszírozási problémák. Politikai okok miatt azonban nem igazán van realitása egy ilyen megoldásnak.

Az EU támogatások és a lerakási illetékekből befolyt költségvetési bevételek felhasználásával jelentős hulladékhasznosítási programok kezdeményezhetők. A hulladékhasznosítás arányának növekedése egyrészt csökkenti az ágazatot terhelő lerakási illeték mértékét, másrészt a növekvő mennyiségű másodnyersanyag és az esetlegesen megtermelt energia értékesítéséből befolyt bevételek növekedése jelentősen javítja majd az ágazat finanszírozási helyzetét. A hulladékgazdálkodási ágazat pályázati felhívásait a hasznosítási programok megvalósítására kell fókuszálni, annak érdekében, hogy az ágazat finanszírozási helyzetét hosszú távon javítani tudjuk.

8. A finanszírozás hatása az implementációra

A „Pénzügyi erőforrások megfelelőségét,” mint az implementáció sikerét befolyásoló tényezőt Sabatier, Mazmanian (1979) „The Conditions of Effective Implementation” c. tanulmányában is kiemelte. Ezt megerősítik a hazai hulladékgazdálkodási politikák implementációjának vizsgálata során szerzett tapasztalataink. A pénzügyi erőforrások megfelelősége nem egyszerűen csak sikertényezők egyike, hanem alapvetően meghatározó tényező, amelynek befolyása a stratégiai célok megvalósítására kiemelten fontos. A szükséges erőforrások hiánya nem egyszerűen csak a politika kudarcát eredményezheti, hanem veszélybe sodorhat egy egész nemzetgazdasági ágazatot is.

9. Összefoglaló értékelés, eredmények

A 2013-as új hazai hulladékgazdálkodási politika vizsgálata során nyilvánvalóvá vált, hogy az implementáció sikerének meghatározó tényezője a szükséges pénzügyi erőforrások megfelelősége. A hazai környezetpolitika stratégiai céljai között kiemelten fontos a hulladékgazdálkodási ágazat előtt álló feladatok végrehajtása. A szakpolitika célkitűzéseinak megvalósítása azonban csak akkor elképzelhető, ha a szükséges finanszírozási feltételeket biztosítjuk. A szakpolitika bevezetése óta jelentkező többletköltségek és a szakpolitika részét nem képező, de finanszírozását alapvetően érintő rezsicsökkentés mára lehetlenné tette az ágazat megfelelő működését. Nemcsak a szakpolitika sikeres implementációja került veszélybe, de az egész ágazat működőképessége és jövője is. A beavatkozás elkerülhetetlen és minél később történik meg annál többbe fog kerülni a kárelhárítás.

A megalapozott ágazati szakmai stratégia hiánya nem először okoz gondot a hazai környezetvédelemben. A rendszerváltozás óta folyamatosan megfigyelhető a szakmai szempontokat és a nemzeti érdekeket figyelmen kívül hagyó, szakszerűtlen, sőt dilettáns ágazati szakmai politizálás, nemcsak a hulladékgazdálkodásban. A hulladékgazdálkodási politikánkra viszont különösen jellemző a tudatos tervezés, az átgondolt koncepció és a nemzeti stratégia hiánya. A rendszerváltozást megelőzően nem igazán létezett, a rendszerváltozás óta pedig folyamatos káosz jellemzi a hazai hulladékgazdálkodási politikánkat. Az okozott károkat megbecsülni sem lehet. Az ellentmondásosság és a konfliktus meghatározója az implementáció sikerének és éppen a finanszírozás területén okozhatja a legsúlyosabb zavarokat.⁷

Ez azért szomorú, mert az uniós tagság tálcán kínálta a jobbnál-jobb megoldásokat, számunkra a Dán, Belga vagy a Holland modell (de még az Osztrák is) tökéletesen megfelelt volna, hiszen az uniós források segítségével már jórészt sikerült az infrastrukturális hátrányainkat ledolgozni. A magyar modell kidolgozása a környezetpolitikában – mint minden más területen – akkor indokolható, ha az eredményesebb, mint a mások által sikeresen alkalmazott megoldások.

JEGYZETEK

1. Gornitzka (1999): Governmental policies and organizational change in higher education. In: Higher Education 38. p. 5–30.
2. Van Meter, Van Horn (1975): The Policy Implementation Process: A Conceptual Framework. In: Administration and Society 6. (Feb. 1975) p. 445–488.
3. Sabatier - Mazmanian (1979): The Conditions of Effective Implementation (tanulmány)
4. Nagy György (2010): A települési hulladék kezelésének jellemző költségviszonyai, a szolgáltatás gazdasági összefüggései a közszolgáltatók szemszögéből (tanulmány) Köztisztasági Egyesülés, 2010. március.
5. Nagy György (2010): A települési hulladék kezelésének jellemző költségviszonyai, a szolgáltatás gazdasági összefüggései a közszolgáltatók szemszögéből (tanulmány) Köztisztasági Egyesülés, 2010. március.
6. Nagy György (2010): A települési hulladék kezelésének jellemző költségviszonyai, a szolgáltatás gazdasági összefüggései a közszolgáltatók szemszögéből (tanulmány) Köztisztasági Egyesülés, 2010. március.
7. Matland (1995): Synthesising the Implementation Literature: The Ambiguity-Conflict
8. Model of Policy Implementation. In: Journal of Public Administration Research and Theory, 5, p. 145–174.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Gornitzka (1999): Governmental policies and organizational change in higher education. In: Higher Education 38. p. 5–30.
- Matland (1995): Synthesising the Implementation Literature: The Ambiguity-Conflict. Model of Policy Implementation. In: Journal of Public Administration Research and Theory, 5, p. 145–174.
- Nagy György(2010): A települési hulladék kezelésének jellemző költségviszonyai, a szolgáltatás gazdasági összefüggései a közszolgáltatók szemszögéből (tanulmány) Köztisztasági Egyesülés, 2010. március.
- Sabatier–Mazmanian (1979): The Conditions of Effective Implementation (tanulmány).
- Sabatier (1986): Top-Down and Bottom-Up Models of Implementation Research. In: Journal of Public Policy 6 (Jan.) p. 21–48.
- Sabatier (1998): The Advocacy Coalition Framework. In: Journal of European Public Policy 5.1. p. 98–130.
- Van Meter, Van Horn (1975): The Policy Implementation Process: A Conceptual Framework. In: Administration and Society 6. (Feb. 1975) p. 445–488.

HORVÁTH PÉTER*

AZ EURÓPAI UNIÓ KOHÉZIÓS POLITIKÁJA A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGVÉDELEM, ÉS HAGYOMÁNYÁPOLÁS TERÉN KÖZÉP-KELET EURÓPÁBAN

COHESION POLICY OF THE EUROPEAN UNION CONCERNING CULTURAL HERITAGE PROTECTION AND PRESERVATION OF TRADITIONS IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE

ABSTRACT

Within the EU cultural variegation is one of the most basic principles, thus member states have multiple ways to preserv their cultural heritage. On the other hand, one of the greatest challenge might be creating cooperation and coexistence of the members without undermining the culture and folklore of the individual nations. Cultural diversity will be accepted only if we are able- and willing to familiarize ourselves with it, by that we may get to know, or even embrace different cultural segments. The other important question is, what makes a tradition last and survive, because its alteration may result in maladaptation, which would likely be rejected by subcultures, as well as the majority. In our globalized and multicultural world, only our built and intellectual culture is able to help us to find our true selves.

1. Bevezetés

Maga az öröklött kultúra és a hozzá fűzhető, megszerezhető tudáskészlet formál minket azzá, amik vagyunk, vagy éppenséggel azzá, amik lehetünk. Meghatározza életvitelünket, jövőképünket, szokásainkat, hagyományainkat, régvolt rítusainkat, ezáltal formálva önazonosság tudatunkat is. Mindezek mellett azonban elősegíti azt is, hogy megkülönböztessük önmagunkat másoktól, így találva meg helyünket a világban. Szűkebb és tágabb környezetünkben nap, mint nap szembesülünk a minket meghatározó tárgyasult kultúrával, elég, ha csak múzeumainkra, köztéri szobrainkra, régi épületeinkre, vagy műemlékeinkre gondolunk. Mindenki él egyfajta vizuális, mentális térkép, amely meghatározza lokális, nemzeti, valamint kialakuló regionális, avagy talán közös európai identitásunkat is.¹

Globalizált multikulturalizált világunkban azonban számos kérdés vetődik fel, hiszen maga a szellemi kultúra is legalább annyira elválaszthatatlan létünkötől, mint tárgykészletünk. Gyorsan változó környezetünkben viszont ez a szegmens generációról-generációra sokkalta erősebb módosulásokon esik át, ezáltal segítve elő egyfelől magát a kulturális adaptációt, másfelől viszont megalapozva a hagyományvesztést is.

Mi határozza meg napjainkban lokálpatriotizmusunkat, nemzeti érzéseinket, vagy akár európaiságunkat? Zömében elsősorban a 18–20. század során tudományosan összegyűjtött és lejegyzett tudáskészletünk, legyen itt szó akár az elitkultúra, akár a népi kultúra különböző szegmenseiről, amelyekre folyamatosan visszautalunk. Az Európai Unió egyik legnagyobb kihívása talán éppen az, hogy úgy akarja megteremteni a régóta áhított békés együttélést és együttműködést, hogy az országok és népek autentikusnak tekintett „nemze-

* Horváth Péter PhD-hallgató – Debreceni Egyetem Mezőgazdaság-, Élelmiszertudományi és Környezetgazdálkodási Kar, Kerpely Kálmán Doktori Iskola.

ti” illetve nemzetiségi hagyományvilága ne szenvedjen csorbát. De amint azt mondani szokás, csak akkor leszünk képesek elfogadni a kulturális másságot, ha azt képesek vagyunk megismerni, s így ezáltal némiképp magunkévá is tenni... ez pedig mindenképpen egyfajta keveredést eredményezhet...

Tekintsük-e ezt egy természetes folyamatnak, és ne is foglalkozzunk vele? Nyilvánvalóan ennek is meglennének az előnyei. Nem lenne többé vita például arról, hogy a töltött káposzta tipikusan magyar, román vagy szlovák étel-e, hiszen fogalmazhatnánk úgy is, hogy kelet-közép európai. Vagy mennyivel könnyebb lenne a kommunikáció az életünkben, ha mindenki angolul beszélne Európában, feladva nemzeti nyelvét...

Kétségkívül a két véglet között racionalizálni kell a felmerülő esetleges kérdéseket. De kik és milyen vonalak mentén határozzák meg, hogy mik kerüljenek be egy-egy védett szellemi vagy tárgyi gyűjteménybe? Másfelől pedig miért, és kiktől kell megvédeni Európában magát a kultúrát? Talán sokkalta jobb szó lenne a hagyományápolás. Globalizált multikulturalizált világunkban ez azonban zömében kisebb csoportok – ha úgy tetszik szubkultúrák –, és sok esetben alulfinanszírozott intézmények, múzeumok és iskolák vállalt feladata lett, amelyek azonban óriási hatást gyakorolhatnak mind lokális, mind pedig regionális, nemzeti, vagy akár európai szinten is.

Napjaink egyre erősebben uniformizált világában az országok és települések életében újfent fontossá váltak a szellemi javak, így tehát a régvolt hagyományok birtoklása egyfajta presztízskérdés, hiszen minden térség szeretne stabilabbnak, tradicionálisabbnak, vonzóbbnak mutatkozni a másikkal, legyen itt szó akár a lakosság megtartásáról, akár az olyan anyira áhított, vagy akár meglévő turisztikai vonzerőről. Hogy mennyire fontos a helyi hagyományok szimbolikus birtoklása a rendszerváltás, az ezredforduló és az uniós csatlakozásunk után, azt talán mi sem bizonyítja jobban, mintsem az a tény, hogy egyes települések esetében olykor még kitalált „hagyományokról” is beszélhetünk. Számos példát lehetne felsorolni arra is, amikor a még átmenthető és/vagy feleleveníthető szokások hiányában a falvak vezetői már elsősorban a gasztronómiára támaszkodnak. Talán elég, ha csak a különféle halászlé- és dinnyefesztiválokra gondolunk.²

Tehát Európa országaiban, régióiban és településein sem mind arany, ami fénylik – ahogy azt a közmondás tartja –, így az Európai Unión belül is szükség van bizonyos intézményekre, szervezetekre, amelyekben kvalitások szakemberek döntenek a források elosztásáról, a kulturális örökség védeltségéről, vagy akár a szellemi kultúra prezentálásának lehetőségeiről. Mindezek mellett azonban a legnagyobb kérdés mégiscsak talán az, hogy mitől élő egy régvolt hagyomány, vagy legalábbis mitől marad fenn, hiszen ha már nem képes rugalmasan változni, akkor csak halott tradíció marad. Ha viszont túlságosan átalakul, az akár egyfajta maladaptációhoz is vezethet, amelyet azonban már valószínűleg nem fogadnának el sem a szubkultúrák, sem pedig a többségi társadalom.

2. A kultúra és kreativitás, mint az Európai Unió egyik esszenciális szegmense

A modernizáció, az innováció, a digitalizált világ, tehát maga a technológia hihetetlen mértékű fejlődése kapcsán – bár számos ponton nagy lehetőségeket rejt magában a hagyományos kultúrák szempontjából is – legtöbbször inkább a globalizáció negatív hatásmechanizmusai kerülnek szóba. Az Európai Unión belül a kulturális sokszínűség szinte az egyik legmeghatározóbb alapelve, ennek következtében pedig a tagállamok számos lehetőséget biztosítanak a helyi közösségeknek arra, hogy kulturális örökségüket gondozhassák. Mindazonáltal részint éppen a térségi, kulturális és nyelvi differenciáltság az egyik legfőbb olyan szegmens, amely egyszerűsmind mozgatórugója, de egyben gátja is lehet az Európai kohéziós politikának.³

A kulturális, kreatív ágazatnak ugyanis az igencsak meghatározó szolgáltató szektor mellett részint szerepe lehet az innovációs előrehaladásban, így fejtve ki hatását a gazdasági életre, a foglalkoztatásra, a műveltségre s ezáltal az egységesebb társadalom kialakítására is. Éppen ezért okozhat elhúzódó egyensúlyi problémát nagyobb gazdasági világválságok idején az, ha maga az oktatás, a szellemi és tárgyi örökségvédelem, vagy éppenséggel a hagyományörző csoportok és intézmények pályázati finanszírozása erőteljesen megcsappan, vagy háttérbe szorul. Ez pedig bizonyos esetekben meglehetősen sok családot érint. Bármilyen meglepő ugyanis, de maga a kulturális szektor termeli meg az Európai Unió GDP-jének mintegy 4,5%-át, amely az aktív keresőképes lakosságból csaknem 8,5 millió embert érint a munkaerő piacon, a családokról már nem is beszélve.⁴

Mindezek mellett a közelmúltban ismét bebizonyosodott, hogy ez a szektor a nagyobb volumenű gazdasági visszaesés idején is rugalmasabban képes reagálni az erőteljesebb negatív hatásokra, és az azt generáló változásokra, amely részint talán annak is köszönhető, hogy képes impulzust gyakorolni és jelen lenni mind a szolgáltató, mind pedig a termelő ágazatokban. Ezáltal pedig maga a kulturális és kreatív ágazat újfent visszahathat mind az oktatásra, a készségfejlesztésre, vagy akár a városrészek és rozsdaovezetek rehabilitációjára, az informatikára, vagy a kommunikációs technológiákra épp úgy, mint az idegenforgalomra, így tehát részint az egész gazdaság innovatív voltára.⁵

A tagállamok nagyobbbrészt viszont maguk kezelik a kulturális és oktatási ágazatokat, így jellemzően itt sem teljes az összhang, az elosztás és újraelosztás szempontjából. Az Európai Unió így jobbra csak adatokat, kiegészítéseket és javaslatokat prezentál a jó példák és bevált módszerek mellett, hogy mindezek megkönnyítsék a tagországok vezetőinek döntéshozatalait. Az Európai Unió éppen ennek érdekében hoz létre különféle rövid és hosszabb távra szóló időszakos programokat. A tagállamok a kreatív és kulturális szektor bővítésére a 2014–2020 közötti időszakban az összevont Kreatív Európa program révén mintegy 1,46 milliárd Euróhoz juthatnak, amely összeg mintegy 9%-kal több mint az előző költségvetési időszakban, amikor még a Kultúra, a Media és a Media Mundus programok voltak elérhetők.

A kohézió előmozdításának érdekében ebben a projektben is elsődleges, hogy határon átvívelő közös együttműködések és hálózatok alakuljanak ki, mivel számos alkalommal bebizonyosodott már, hogy egy-egy ilyen, a kultúrát is érintő együttműködés hozzájárulhat az adott periférikus térségek stabilabb életviteléhez – többek között munkahelyeket hozva létre, amelyek hozzájárulhatnak a leszakadó régiók felzárkózásához, és gazdasági versenyképességük növekedéséhez is.⁶ Az Európai Unió regionális politikájában éppen ezért célzott alapok létrehozásával próbálják elősegíteni a kultúra és kreatív szektorban létrejövő stratégiai befektetéseket, amelyek közül az audiovizuális ágazatnak kiemelkedő jelentőséget tulajdonítanak. Fontos szerepet játszik azonban a kulturális turizmus fejlesztését, vagy éppenséggel a jelentősebb történelmi és/vagy művészeti értékekkel bíró térségek rehabilitációját előmozdító többé-kevésbé alulról szerveződő projektek finanszírozása is, amelynek során az Európai Unió mind a kulturális élet résztvevőivel, a szervezetekkel, mind pedig az adott régióval és tagállammal igyekszik kooperatív módon jól együttműködni. Talán jó példa erre a miskolci nehézipari rozsdaovezet környékén fekvő diósgyőri vár rekonstrukciós munkálata is, amely 2012–15 között mintegy 2,7 milliárd forintból valósulhatott meg, számos munkahelyet megőrizve és teremtve is ezáltal, amely kétségkívül a térség hírnevét, illetve attraktív turisztikai vonzerejét is növelte.⁷ Az ilyen jól sikerült látványos projektek azonban csak nagyon nehezen és sok munka árán valósulhatnak meg, hiszen mind az Unió, mind pedig Magyarország Unitárius bürokratikus berendezkedése igencsak megnehezíti a kivitelezések megvalósulását.⁸

A pályázati és kivitelezési munkálatokkal és magával az örökségvédelem gondozásával azonban több független civil szervezet is foglalkozik. A legkiemelkedőbb kezdeményezés

ezek közül talán mégis maga az Europa Nostra páneurópai szervezet megvalósulása volt, amely az Európai Tanács és több regionális csoport kezdeményezésére jöhetett létre 1963-ban. Megalakulásuk óta nagy befolyást szereztek a nemzetközi és nemzeti szervezetek műemlékvédelmi tevékenységének területén. Mindezekon felül mintegy 35 országban 250, kormányoktól független nonprofit szervezetet fog össze, s így 5 milliónál is nagyobb taglétszámmal kalkulálhatunk. A kétévente megrendezett Európai Kulturális Fórum pedig arra ad lehetőséget, hogy a civil szervezetek és a kultúrpolitika szereplői találkozassanak, és így aktív párbeszédet folytathassanak egymással.⁹

A kulturális kifejezések sokszínűségének védelméről és előmozdításáról szóló, 2005. évi UNESCO egyezmény szerződő feleként az Európai Unió is kötelezettséget vállalt arra, hogy a más országokkal való kontaktusok során prioritást fog élvezni a kulturális sokféleség kérdésköre is, és ezáltal a nemzetközi kapcsolatokon belül újszerű és aktívabb kulturális szerepet alakít ki Európa számára. Így talán nem véletlen, hogy napjainkban a kultúrára már sokkal inkább úgy tekintünk, mint egyfajta „nagykövetre”, amely elősegítheti a más országokkal való társadalmi, gazdasági és politikai kapcsolatépítést és kapcsolattartást, hozzájárulva ezzel a stratégiai külpolitikai és nemzetközi célok megvalósulásához is.

3. Az Európai Unió és az épített kulturális örökség

A szabadtéren látható és épített kulturális örökségek védelmében az első jelentős kezdeményezések az 1970-es évek közepére datálhatók, jelentősebb felmérések viszont csak a 1980-as évek közepétől valósulhattak meg. Az Európai Unió 1993-tól már azonban jogalapot is biztosított (EU Treaty 167. cikk) a tagállamok kulturális örökségeinek – úgymint városi és történelmi emlékhelyeknek, tengerbe merült, partmenti, illetve szárazföldi régészeti lelőhelyeknek és kultúrtájaknak – megóvására. Európa országaiban a kezdetektől egészen a napjainkig mintegy 120 projekt valósulhatott meg csaknem 500 szervezet bevonásával.¹⁰

Ezáltal Európa számos egyedülálló építészeti műremeke részesülhetett évekig tartó rendszeres restaurálási finanszírozásban. Talán elég, ha csak az athéni Akropoliszra, vagy az Athosz hegyen fekvő kolostorokra gondolunk, de meg lehetne itt még említeni a Compostella környékén található kolostorokat Spanyolországban, vagy a liszaboni Chiado negyedet, vagy éppenséggel a coimbrai Szentháromság Kollégiumot, amelyek Portugáliában fekszenek.¹¹

Talán nem is gondolnánk, de régi műtárgyaink és épületeink számbavétele, illetve azok esetleges műemlékvédelmi felterjesztése szorosan összefügg a környezetvédelmi kutatásokkal és felmérésekkel is. Köztéren álló történelmi értékeink – pl.: szekkek, freskók, szobrok, templomok, várak, kastélyok, lakóházak stb. – főképp az egyre drasztikusabb klimatikus változásoknak – savas eső, ónos eső, hőmérsékletingadozás – vannak kitéve, az egyéb emberi tényezőkről, természeti katasztrófákról – úgymint földrengés, tűzvész, vihar stb. – és balesetekről már nem is beszélve.¹²

A természeti csapások során megrongálódott, azonban kiemelkedő történelmi és művészeti értékkel bíró épületek esetében gyorssegélyeket is át szoktak utalni a válsághelyzetek kezelésére és a károsodások helyreállítására. Részint ennek köszönhetően restaurálhatták a rennes-i Parlement de Bretagne-t, a barcelonai Liceo és a velencei Fenice színházakat, vagy éppenséggel a firenzei Uffizi Palotát. A helyreállítási munkálatokhoz kapcsolódóan utazó kiállításokat, szemináriumokat, konferenciákat és kiadványokat is beterveznek, ezáltal informálva a projektek megvalósulásáról többek között az unió tagállamainak polgárait, lehetőséget biztosítva arra, hogy az érdeklődők megismerkedhessenek magukkal a szakemberekkel is. Ezekhez a programokhoz fűzhetők az Európai Örökség Napok (European

Heritage Days), amelyet ma már az Unió több országában is megrendeznek. Maga az ötlet egyébként eredetileg az Európai Tanács kezdeményezése volt, és azzal a céllal valósult meg, hogy közelebb hozza egymáshoz a kulturális örökség védelmét és a fiatalságot.¹³

Az Európai Unió műemlékvédelmi felmérései és projektjei során (FP7, Public-Private Partnership, JPI) mindig igyekszik megtalálni a legjobb megoldásokat, és kiemelten támogatja azoknak az innovatív eszközöknek, módszereknek és technológiáknak a tervezését, kivitelezését, illetve megvalósítását, amelyek jó példával szolgálhatnak, és széles körben alkalmazhatók más nemzeti, vagy éppenséggel nemzetközi műemlékvédelmi projektek esetében is. Egyes kivitelezéseknek még gazdaságélénkítő hatásmechanizmusuk is van, mivel bizonyos esetekben a történelmi épületek energiaszolgáltatásának hatékonyságát is javítják, és ezek a nem egyszer igencsak kreatív megoldások előbb vagy utóbb részint helyt kaphatnak hétköznapijainkban is. Az ERA-NET és a NET ÖRÖKSÉG projekt széles körben igyekszik biztosítani a tagállamok és társult országok műemléki katasztereinek összehangolt teljes körű áttekintést is, amely Európa-szerte elősegítheti az épített kulturális örökségek kutatásának teljeskörűbb vizsgálatát is.¹⁴

A már előzőekben említett Europa Nostra szervezet 1978 óta folyamatosan díjazza a kiváló és követendő műemlékvédelmi renoválásokat, 1980-tól pedig már azok a megrendelők, tervezők, építésszek és üzemeltetők is részesülhetnek Europa Nostra kitüntetésben, akik nagymértékben előmozdították az európai természeti és kulturális örökség megmentését és megővését. A díjak odaítélése egyébként hat szekcióra osztható, amelyek felölelik az egyes kultúrtájak, műtárgy gyűjtemények, archeológiai feltárások, és épített örökségek kiemelkedő helyreállításait, mindezek mellett pedig érintik a szellemi tevékenységeket is, hiszen elismerik a figyelemre méltó tanulmányokat, illetve az egyéni és közösségi munkát is. Évente azonban maximum csak 30 oklevelet és 6 plakettet adnak át. Ennél azonban jóval több, általában mintegy 150 elbírálható pályamunka érkezik a szervezethez. Magyarországon eddig többek között a siklói dzsámi, a szennai falumúzeum, a fertődi Esterházy kastély kápolnája, a Budapesti Uránia Nemzeti Filmszínház és a New York palota részesülhetett Europa Nostra díjban a rekonstrukciós munkálatok után. Az elismerésre a falakon elhelyezett bronzplakettek emlékeztetnek.¹⁵

4. Az Európai Unió és a szellemi kulturális örökség

Ha kulturális örökségről beszélünk, akkor általában elsődlegesen épített környezetünk és műemlékeink jutnak az eszünkbe. Szellemi hagyományvilágunk és tudáskészletünk azonban az élet szinte minden egyes területéről – így például szokásaink, szakértelmünk, képességeink, amelyek javarészt népi műveltségünk keretei között őrződhetett meg – legalább ugyanolyan kiemelkedő fontossággal bírnak, mint kézzelfogható értékeink, ugyanis egyes régiók és települések identitását javarészt éppen szellemi-kulturális örökségük eszenciája biztosítja. Hiszen maga a kulturális másság az, amely mind endogén mind pedig exogén módon meghatározhatja az adott térségben élők önazonosság tudatát, ez pedig, ha úgy tetszik az adott térség, és az ott élő csoportok közösségi lelke, amely azonban időről időre átalakul, hiszen megfoghatatlan, illékony és folyamatosan változik.¹⁶

Hogy miért is kell a még élő, vagy a már elhalt szellemi kulturális örökségünket fokozottan ápolni és/vagy feleleveníteni? Mert globalizált multikulturalizált világunkban szinte már csak ez ad kapaszkodót ahhoz, hogy megtaláljuk a választ arra a kérdésünkre, kik is vagyunk valójában. Úgy tartja egy mondás, ha nem ismerjük saját múltunkat, nem lehet sikeres jövőképünk sem. Talán ugyanez igaz a szomszéd népek esetében is, hiszen ha nem ismerjük meg a környező országok műveltségét – igaz ez mindegyik félre –, akkor sajnos

nem, vagy csak nagyon nehezen érthetjük meg és fogadhatjuk el egymás társadalmi és gazdasági törekvéseit.

Éppen ezért bír kiemelkedő fontossággal a leszakadó határmenti térségekben az a törekvés, hogy együttműködve építsünk saját szellemi örökségünkre, megismerve ezáltal magunk és más népek kultúráját is. Mindez pedig a későbbiekben talán előmozdíthat más egyéb társadalmi, gazdasági és innovatív együttműködések is, amelyek hosszabb távon a leszakadó régiók fejlődését is eredményezhetik, hiszen maga a tudás, a tapasztalatszerzés, illetve a megszerzett ismeretek megosztása (tudástranszfer), tehát maga a társadalmi érintkezés jelenti az egyik legértékesebb erőforrást, amely részint előmozdíthatja bizonyos térségek fejlődését.

Bizonyos régiókban azonban már maguk az ott élők sincsenek tisztában azzal, hogy településük milyen egyedi hagyományvilággal is rendelkezett. Sok esetben a modernizáció szinte teljes egészében felszámolta a kisebb falvak, de akár egész térségek folklórkeretét is, így tehát csak alapos kutatás és feltárás után lehet rehabilitálni, revitalizálni a már feledésbe merült hagyományvilágot, illetve annak bizonyos szegmenseit. Ezek a törekvések azonban – bár sok időt és energiát emésztene fel – ha sikerrel járnak, óriási hatást gyakorolhatnak mind a helyi lakosságra, mind pedig az odalátogatókra, hiszen egy térség részint kultúrájának megismerése és reprezentálása által válhat egyedivé, és/vagy vonzóbbá, amely a helyi lakosságnak is egyfajta tartást és büszkeséget adhat, ezáltal is elősegítve a települések népességmegtartó funkcióját. Azonban nem csak a lakosság elvándorlását állíthatja meg egy-egy olyan projekt, amely arra hivatott, hogy megerősítse az emberekben a lokálpatriotizmust, hiszen ezek a programok növelhetik egyfelől a régió turisztikai kisugárzását is, másfelől pedig befektetőket is vonzhatnak, amely versenyképesebbé teheti az adott térségek településeit.¹⁷

5. Összegzés, kitekintés

Az Európai Unión belül a kulturális sokszínűség szinte az egyik legmeghatározóbb alapelve, ezért a tagállamoknak számos lehetőségük van arra, hogy kulturális örökségüket ápolhassák és gondozhassák. Az unió egyik legnagyobb kihívása azonban talán éppen az, hogy úgy akarja megteremteni a békés együttélést és együttműködést, hogy az országok és népek autentikusnak tekintett „nemzeti” illetve nemzetiségi hagyományvilága ne szenvedjen csorbát. Fontos kérdés, azonban az is, hogy folyamatosan változó világunkban mitől, milyen formában és milyen okok következtében maradhat élő és/vagy átöröközhető egy-egy régivolt hagyomány? Globalizált, multikulturalizált világunkban szinte már csak épített és szellemi kulturális örökségünk ápolása adhat kapaszkodót ahhoz, hogy megtaláljuk a választ arra a kérdésre, kik is vagyunk valójában. A hagyományok ápolása napjainkban azonban már javarészt intézményesült keretek közé szorult, és mivel a tagállamok nagyjából maguk kezelik a kulturális és oktatási ágazatokat, így jellemzően ebben a „szektorban” sem teljes az összhang az elosztás és újraelosztás szempontjából. Az Európai Unió így jobbra csak adatokat, kiegészítéseket és javaslatokat prezentál a jó példák és bevált módszerek mellett, hogy mindezek megkönnyítsék a tagországok vezetőinek döntéshozatalait. Az EU éppen ennek érdekében hoz létre különféle rövid és hosszabb távra szóló időszakos programokat. A tagállamok a kreatív és kulturális szektor bővítésére a 2014–2020 közötti időszakban az összevont Kreatív Európa program révén mintegy 1,46 milliárd euróhoz juthatnak, amely összeg mintegy 9%-kal több mint az előző költségvetési időszakban. A kérdés azonban az, hogy ezt a rendelkezésre álló összeget valóban arra használják-e fel, ami segít megőrizni saját hagyományainkat, vagyis mindazt, amitől az egységes Európában is megóvhatja kulturális identitását egy-egy tagállam...

JEGYZETEK

1. Kulturális és Audiovizuális politika http://europa.eu/pol/pdf/flipbook/hu/culture_audiovisual_hu.pdf 3 old. (a letöltés ideje: 2015 januárja)
2. Eric Hobsbawm (1987): Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. Hagyomány és hagyományalkotás Tanulmánygyűjtemény In: Hofer Tamás–Niedermüller Péter (szerk.): MTA Néprajzi Kutató Csoport Budapest. 176. old. és E. Sz. Markarjan (1987): A kulturális hagyományok elméleti kulcskérdései. Hagyomány és hagyományalkotás Tanulmánygyűjtemény In: Hofer Tamás–Niedermüller Péter. (szerk.): MTA Néprajzi Kutató Csoport Budapest. 32, 73, 80–81. old.
3. Befektetés a munkahelyekbe és a növekedésbe (2014): A fejlődés és a felelősségteljes kormányzás elősegítése az EU régióiban és városaiban. Hatodik jelentés a gazdasági, társadalmi és területi kohézióról. Regionális és várospolitikai. Brüsszel-Luxembourg. 2014. július. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/cohesion6/6cr_hu.pdf (a letöltés ideje: 2015 januárja)
4. Kulturális és Audiovizuális politika http://europa.eu/pol/pdf/flipbook/hu/culture_audiovisual_hu.pdf 3 old. (a letöltés ideje: 2015 januárja)
5. Kulturális és Audiovizuális politika http://europa.eu/pol/pdf/flipbook/hu/culture_audiovisual_hu.pdf 3 old. (a letöltés ideje: 2015 januárja)
6. Baranyi Béla (2014): Adalékok a határ mentiség újraértelmezéséhez Magyarországon. http://www.detoupe.eu/img/upload/content_13226437.pdf (a letöltés ideje: 2015 januárja)
- Királynék vára és kertje (2014): Diósgyőri vár felújítás képekben <http://diosgyorlillafured.hu/diosgyori-varfelujitas-kepekben-2014-februar> Diósgyőr–Lillafüred. 2014. február (a letöltés ideje: 2015 januárja) és Diósgyőri vár – a felújítás látványterve (2013): http://www.kisalfold.hu/kepek/diosgyori_var_-_a_felujitas_latvanyterve/2034126/ MTI Fotó. Miskolc polgármesteri hivatala. 2013. 08. 08. (a letöltés ideje: 2015 januárja) Kácsor Zsolt (2012): Déri Múzeum: Újabb torzó? http://nol.hu/kultura/deri_muzeum_ujabb_torzo_-1303505 2012. március 24. (a letöltés ideje: 2015 januárja) és Iván Aurél (2014): 70 millióba kerülhet a városnak a Déri Múzeum felújításának befejezése. 2014. január 30. (a letöltések ideje: 2015 januárja) illetve Befektetés a munkahelyekbe és a növekedésbe (2014): A fejlődés és a felelősségteljes kormányzás elősegítése az EU régióiban és városaiban. Hatodik jelentés a gazdasági, társadalmi és területi kohézióról. Regionális és várospolitikai. Brüsszel-Luxembourg. 2014. július. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/cohesion6/6cr_hu.pdf (a letöltés ideje: 2015 januárja)
8. Europa Nostra (2010): Az épített örökség védelméről <http://www.e-epites.hu/epített-oroksege-vedelme/intezmenyek/europa-nostra> 2010. november 29.–2010. december 16. (a letöltés ideje: 2015 januárja) és Európai Kulturális Fórum (2013): http://nonprofit.hu/civil_kalendarium/europai-kulturalis-forum-2013 2013. március 20. 3. old. (a letöltés ideje: 2015 januárja)
9. Kulturális örökség (2014): Research & Innovation. Environment. http://ec.europa.eu/research/environment/index_en.cfm?pg=cultural (a letöltés ideje: 2015 januárja)
10. Zongor Attila Árpád (2008): Az Európai Unió kulturális politikája az elméletben és a gyakorlatban PhD. értekezés. Témavezető: Dr. Rostoványi Zsolt Egyetemi Tanár. Budapesti Corvinus Egyetem. Nemzetközi Tanulmányok Intézet. Nemzetközi kapcsolatok PhD. program 141. old. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/329/1/zongor_attila.pdf (a letöltés ideje: 2015 januárja)
11. Kulturális örökség (2014): Research & Innovation. Environment. http://ec.europa.eu/research/environment/index_en.cfm?pg=cultural (a letöltés ideje: 2015 januárja)
12. Zongor Attila Árpád (2008): Az Európai Unió kulturális politikája az elméletben és a gyakorlatban PhD. értekezés. Témavezető: Dr. Rostoványi Zsolt Egyetemi Tanár. Budapesti Corvinus Egyetem. Nemzetközi Tanulmányok Intézet. Nemzetközi kapcsolatok PhD. program 141. old. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/329/1/zongor_attila.pdf (a letöltés ideje: 2015 januárja)
13. Kulturális örökség (2014): Research & Innovation. Environment. http://ec.europa.eu/research/environment/index_en.cfm?pg=cultural (a letöltés ideje: 2015 januárja)

14. Europa Nostra (2010): Az épített örökség védelméről <http://www.e-epites.hu/epített-orokseg-vedelme/intezmenyek/europa-nostra> 2010. november 29.–2010. december 16. (a letöltés ideje: 2015. januárja)
15. Szellemi kulturális örökség nemzetközi projekt (2011): Szellemi kulturális örökség nemzetközi projekt 2011–2014. Oszkó. Vasi Hegyhát kistérség. <http://www.oszko.hu/hegypasztorkor/orokseg/> Az oldal utolsó megtekintése: 2015. I. 09.
16. Szellemi kulturális örökség nemzetközi projekt (2011): Szellemi kulturális örökség nemzetközi projekt 2011–2014. Oszkó. Vasi Hegyhát kistérség. <http://www.oszko.hu/hegypasztorkor/orokseg/> Az oldal utolsó megtekintése: 2015. I. 09.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baranyi Béla (2014): Adalékok a határ mentiség újraértelmezéséhez Magyarországon. http://www.deturope.eu/img/upload/content_13226437.pdf (a letöltés ideje: 2015. januárja)
- Befektetés a munkahelyekbe és a növekedésbe (2014): A fejlődés és a felelősségteljes kormányzás elősegítése az EU régióiban és városaiban. Hatodik jelentés a gazdasági, társadalmi és területi kohézióról. Regionális és várospolitikai. Brüsszel-Luxembourg. 2014. július. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/cohesion6/6cr_hu.pdf (a letöltés ideje: 2015. I. 22.)
- Diósgyőri vár – a felújítás látványterve (2013): http://www.kisalfold.hu/kepek/diosgyori_var_-_a_felujitas_latvanyterve/2034126/ MTI Fotó. Miskolc polgármesteri hivatala. 2013.08.08. (a letöltés ideje: 2015. I. 09.)
- Europa Nostra (2010): Az épített örökség védelméről <http://www.e-epites.hu/epített-orokseg-vedelme/intezmenyek/europa-nostra> 2010. november 29.–2010. december 16. (a letöltés ideje: 2015. I. 12.)
- Hobsbawm Eric (1987): Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914 Hagyomány és hagyományalkotás Tanulmánygyűjtemény. In: Hofer Tamás Niedermüller Péter (szerk.): MTA Néprajzi Kutató Csoport. MTA Néprajzi Kutató Csoport Budapest. 127–197. old. Az eredeti megjelenése: Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914 Cambridge: In: Eric Hobsbawm and Terence Ranger (eds.): The Invention of Tradition. Cambridge University Press (Past and Present Publications.) 1983. 263–307 old.
- Iván Aurél (2014): 70 millióba kerülhet a városnak a Déri Múzeum felújításának befejezése. 2014. január 30. (a letöltés ideje: 2015. I. 09.)
- Kácsor Zsolt (2012): Déri Múzeum: Újabb torzó? http://nol.hu/kultura/deri_muzeum_ujabb_torzo_-1303505 2012. március 24. (a letöltés ideje: 2015. I. 09.)
- Királynék vára és kertje (2014): Diósgyőri várfelújítás képekben <http://diosgyorlillafured.hu/diosgyori-varfelujitas-kepekben-2014-februar> Diósgyőr-Lillafüred. 2014. február. (a letöltés ideje: 2015. I. 09.)
- Kulturális és Audiovizuális politika (2014): Közérthetően az Európai Unió szakpolitikáiról. Az Európai Unió Kiadóhivatala, Luxembourg. (a letöltés ideje: 2015. I. 07.)
- Kulturális örökség (2014): Research & Innovation. Environment. http://ec.europa.eu/research/environment/index_en.cfm?pg=cultural 2014. november 13. (a letöltés ideje: 2015. I. 07.)
- Markarjan, E. Sz. (1987): A kulturális hagyományok elméleti kulcskérdései. Hagyomány és hagyományalkotás Tanulmánygyűjtemény. In: Hofer Tamás - Niedermüller Péter (szerk.): MTA Néprajzi Kutató Csoport. Budapest. 67–103. old. Az eredeti megjelenése: Uzlovüje problemü teorii kul'turnoj tradicii Szovjetszkaja Etnografija 2. szám 1981. 78–96. old.
- Szellemi kulturális örökség nemzetközi projekt (2011): Szellemi kulturális örökség nemzetközi projekt 2011–2014. Oszkó. Vasi Hegyhát kistérség. <http://www.oszko.hu/hegypasztorkor/orokseg/> (a letöltés ideje: 2015. I. 09.)
- Zongor Attila Árpád (2008): Az Európai Unió kulturális politikája az elméletben és a gyakorlatban PhD. értekezés. Témavezető: Dr. Rostoványi Zsolt Egyetemi Tanár. Budapesti Corvinus Egyetem. Nemzetközi Tanulmányok Intézet. Nemzetközi kapcsolatok PhD. program (a letöltés ideje: 2015. I. 07.)

SZÜGYI ÉVA*

RÉGIÓK ÉS REGIONÁLIS EGYENLŐ(TLEN)SÉGEK SZERBIÁBAN

REGIONS AND REGIONAL (IN)EQUALITIES IN SERBIA

ABSTRACT

In the recent years in Serbia the process of regionalization, the power of decentralization and the strengthening to self-government has become a central issue. In this context, my aim is to give a general preview about initial processes of Serbia's regional development, regionalism and decentralization.

Regions and regional development have tradition on the Balkan. Taking into consideration this fact research of regional development of the former Yugoslavian republics is important. We have to study the instruments which were used to decrease the regional differences after the First and the Second World War.

In this paper my aim is to introduce regional problems of the former Yugoslavia and today in Serbia. The main questions are: with which problems struggled Yugoslavia after the First World War and after the Second World War. How the government tried to solve the problems of regional inequalities in the past and what actions makes today to equalize the regional differences in Serbia.

1. Bevezetés

Szerbia regionális fejlődésének elemzésekor nem lehet figyelmen kívül hagyni a nyugat-balkáni országok közös történelmét. Egy viszonylag fiatal országról van szó, amely egy olyan köztársaság részét képezte, melyet gazdasági fejlettségben egymástól jelentősen eltérő tagállamok alkottak, még, ha a történelem folyamán különböző intézkedésekkel igyekeztek is ezeket a különbségeket enyhíteni. Ezeknek a fejlesztési módszereknek közös jellemzője, hogy nem alapultak stabil fejlesztési modelleken, alkalmazásukkor nem lett figyelembe véve semmilyen gazdasági elv és a fejlesztési és befektetési politika jellemzően a mezőgazdaságra korlátozódott.

A „nagy Jugoszlávia” széthullásával Szerbia egyes régióinak helyzete megváltozott: központi területek váltak perifériákká, a határ menti területek – főként a keleti határvidék gazdaságilag hanyatlani kezdett, intenzív belső migráció indult el a gazdasági központok, különösen a főváros felé. A regionális asszimetria mindenek előtt a gazdaság koncentrációjából látszik Belgrád városában, illetve a Dél-bácskai körzetben, ellentétben a Dél- és Kelet-szerbiai régió fejlődési trendjével. A különbségek extrém példája a GDP megvalósítása terén Belgrád a maga 40 százalékával, szemben Dél- és Kelet-Szerbia régió 14,5 százalékával.¹ Az asszimetria jelen van a fejlett/fejletlen régiók relációján kívül az urbánus és rurális térségek között, csakúgy, mint az adminisztrációs központ szerepét betöltő települések és a periférikus települések között, valamint a korridorok mentén fekvő települések és azok a települések között, ahol az infrastruktúráis ellátottság a minimumon van.

* Szügyi Éva doktorjelölt – Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola.

2. Szerbia regionalizációjának történeti megközelítése

Az I. Világháború után jelentős változások mentek végbe a Balkánon. Megalakult az SzHSz Királyság, melynek régiói hatalmas különbségeket mutattak kulturális, vallási, nyelvi, történelmi fejlődés, társadalmi fejlettségi, gazdasági fejlettségi, politikai szempontból és a jogrendszerüket tekintve is.² Már ekkor megfigyelhető volt egy észak–déli irányú fejlettségi tengely. Az eltérések mérséklésére tett kísérletek hiábavalóak voltak: a fejlett területek tovább fejlődtek, a fejletlenek felzárkóztatása viszont nem járt sikerrel.

Vajdaság nem vonzotta a befektetőket, mégis érdekes helyzetbe került, hiszen egy fejlett ország peremvidékéből egy fejletlen ország fejlett régiójává vált, annak ellenére, hogy dominált mezőgazdasági jellege. A régió mezőgazdasági termékekkel és pénzügyi eszközökkel is képes volt ellátni Jugoszláviát. Innentől kezdve töltötte be Vajdaság az ország „éléskamrájának” szerepét.³

A II. Világháború után megalakult Jugoszláviát fejlettségi szempontból továbbra is nagyon eltérő államok alkották. Jelentős eltérések voltak tapasztalhatók egyrészt a tagállamok között, melyek eltérő mennyiségű és fajtájú természeti kincssel rendelkeztek, eltérőek voltak a termelés, a gazdaság és a mezőgazdaság tényezői, másrészt az urbánus és a rurális térségek között. Bár Jugoszláviában hagyománya volt a regionális fejlesztésnek, ez a fejlesztés nem jelentette azt, hogy világosan megfogalmazott fejlesztési vízióval is rendelkezett az ország.

A regionális fejlettségbeli különbségeket redisztribúcióval igyekeztek enyhíteni a titói Jugoszláviában.⁴ A fejlett tagköztársaságokban megtermelt GDP egy részét a fejletlen régiók fejlesztésére fordították, vagyis a beruházások nem a GDP megtermelt arányában lettek megvalósítva regionális szinten.⁵

Különböző módszereket alkalmaztak a rurális térségek fejlesztésére illetve a regionális fejlesztésre. Ami az alkalmazott módszerekben közös, hogy egyik sem alapszik stabil fejlesztési modellen, még azok sem, amelyek a gazdaságilag és politikailag krízismentes időszakban lettek alkalmazva. Többnyire szerény pénzeszközök lettek erre a célra elkülönítve, bármilyen gazdasági elv figyelembevétele nélkül. A szektorokba irányított fejlesztési és befektetési politika a mezőgazdaságra marginalizálódott.

Mikor a mezőgazdaság fejlesztéséről van szó, általában a társadalmi tulajdonban lévő szövetkezetekre kell gondolni, nem pedig a magán kézben lévő gazdaságokra, melyek piaci részvétele elenyésző volt. Az egyéb regionális fejlesztések jelentéktelenek voltak és soha sem folytonosak, ezáltal hatásuk is korlátozott volt. A jugoszláv állam költségvetésének 2/3-át költötték el Szerbiában⁶ – a fejlett régiók tehát (kivéve természetesen az ún. Ó-Szerbiát) szenvedő alanyai voltak ennek az újraelosztásnak.⁷ A fejlesztések a következő forrásokból lettek finanszírozva:

1. A **Jugoszláv Szövetségi Föderatív Köztársaság Fejletlen Régióinak Fejlesztési Alapja**, amely 1965-től létezett, egészen az állam összeomlásáig. A kevésbé fejlett területeket támogatta, mint Bosznia és Hercegovina, Montenegró, Makedóni, Koszovó és Metóhia. Az Alap a fejlett tagköztársaságok társadalmi termékének 2 százalékát mobilizálta ezekbe a térségekbe. A fejlett tagköztársaságok tehát a társadalmi termékük egy állandó nagyságát különítették el az Alap szükségleteire.
2. A **„Zöld terv”** az 1980-as évektől az OECD-vel való közeli együttműködés hatására, nemzetközi pénzügyi alapok segítségével indított nagy befektetési projektek összessége volt, azzal a tervvel, hogy fellendítsék a földműveléssel foglalkozó gazdaságok mezőgazdasági termelését.
3. A **Mezőgazdasági Termelés és a Falusi Életfeltételek Fejlesztési Programja**, mely az „Agrobank” és a „Szerb Szövetkezeti Tanács” 1988-tól indult közös programja. 1992-től a **Falvak Újraélesztési Programja** néven folytatták. A mezőgazda-

sági termelés fejlesztését, mezőgazdasági gép vásárlását, korszerűsítést, minőség növelést, falusi turizmust, falusi infrastruktúra fejlesztést finanszíroztak általa.

4. A **Szerb Köztársaság Fejlesztési Alapja**, amely 1992-ben lett létrehozva, eszközöket biztosított a gazdaság fejlesztésére, regionális fejlesztésre, a kis- és középvállalkozások fejlesztésére, a kivitel serkentésére, a gazdaság likviditásának biztosítására.

A támogatások ellenére a fejletlen területek felzárkóztatása nem járt sikerrel. A fejlett tagköztársaságok nehezen viselték az újraelosztási terheket és megkérdőjelezték a központi újraelosztás létjogosultságát, gazdasági önállóságra törekedtek. Az egyenlőtlenség a fejlett észak és a fejletlen dél közt, az etnikai és a politikai ellentétek kiéleződtek. A fejlettebb régiókban élők ráadásul úgy érezték, hogy a Jugoszláv kormány gazdaságpolitikája megkárosítja őket a szerbek javára.⁸ Mindez több kicsi, gazdaságilag erőtlen, egymással konkuráló piacgazdaság létrejöttét eredményezte.⁹

3. Szerbia a balkáni háború után

Szerbia az előző államtól megörökölte annak rossz szerkezeti felépítését. A balkáni háború a fejlett északi területeket és a fejletlen déli területeket egyaránt sújtotta. A háború után újonnan létrejött államok területi szerkezete felborult, az addig központi területek határ mentivé váltak, kedvezőtlen demográfiai folyamatok indultak el, a gazdaság hanyatlani kezdett. Regionális fejlettség tekintetében az eltérések még hangsúlyozottabbá váltak.

Az országra jellemző a regionalizációtól való félelem¹⁰ és a nemzetállam integritásának védelme.¹¹ Ez megmutatkozik a tényleges decentralizáció hiányában¹² is.

Egyre kifejezettebb a gazdasági polarizáció az urbánus-rurális reláción: az össz lakosság 61 százaléka él 23 városban és az össz foglalkoztatottak 72 százaléka dolgozik itt. A rurális lakosságot kétszer annyira fenyegeti az elszegényedés.¹³

Szerbia fejlődési tengelyei könnyedén meghatározhatóak az egyes térségek fejlettségi szintjei mentén:

- Nyugat-Morava fejlődési tengely: Kruševac, Vrnjačka Banja, Kraljevo, Čačak, Požega, Užice.
- Dél-Morava térsége: Niš, Leskovac, Preševo, Vranje, Bujanovac.

Élesen kirajzolódnak a fejletlen térségek is:

- Timoki-tengely: gazdasági erőt csak a Bor-Majdanpek-Kladovo képvisel.

Infrastruktúra szempontjából a következő útvonalak bírnak jelentőséggel:

- Niš, Beograd, Szabadka, ami összeköti az ország déli, macedón és bolgár határszakaszát a magyar–szerb határral, illetve kapcsolódik a Magyarországi M5-ös autópályával.
- A Morava mellékfolyóinak völgyében a Niš-Priština, Paraćin-Kraljevo-Čačak-Užice-Montenegro, Belgrád-Kragujevac, Belgrád-Kraljevo.

A szerb gazdaság növekedése néhány nagyvárosra összpontosult: magára a fővárosra, Belgrádra és annak agglomerációjára, a tartományi székhelyre, Újvidékre és annak agglomerációjára, valamint Niš és Kragujevac környékére, vagyis jellemzően a X-es közlekedési folyosó mentére.¹⁴ A 2001–2008-as időszakban a GDP növekedése átlagosan 5 százalék volt, míg a bruttó hozzáadott érték az ipar, a földművelés és az építészet területén átlagosan 1,5 százalék volt.¹⁵ A gazdaságpolitika fő célja a gazdasági stabilitás fenntartása volt,¹⁶ jelentős gazdasági növekedés elérése mellett.

Ugyanakkor Szerbia fejlődése komoly akadályokba ütközött: alacsony egy főre eső GDP (a 2005-ös évben megközelítőleg 3500 USD), növekvő szegénység (10–20 százalék),

még mindig magas munkanélküliségi ráta (20,8 százalék), alacsony befektetői tevékenység, az ország kedvezőtlen megítélése, hangsúlyos makro ökonómiai és regionális egyenlőtlenség. A szerb gazdaság fejlődése nem intenzív és fenntartható, az infláció magas, az inflációs nyomás nagy és nem is lehet ennek csökkenésével számolni a közeljövőben, a reál GDP növekedést a bankszektor, a kereskedelem és a kommunikáció fejlődése és növekedése határozta meg, a kivitelt egyre növekvő behozatal kísérte, a globális pénzügyi válság növelte a külföldi hitelköltségeket, a kereslet pedig jelentősen visszaesett.¹⁷

4. A regionális fejlődés dokumentumai és a NUTS régiók

Az első lépés a fejletlen területek felzárkóztatására a regionális fejlesztésre vonatkozó első dokumentum elfogadása: **Szerbia Regionális Fejlesztési Stratégiája a 2007–2012**¹⁸-es időszakra. A stratégiában megfogalmazott legfontosabb célok a fenntartható fejlődés, a regionális versenyképesség növelése, a regionális egyenlőtlenség és a szegénység csökkentése, a negatív demográfiai folyamatok megállítása és a decentralizációs folyamatok ösztönzése. A stratégia a regionális fejlesztés három kulcsfontosságú tevékenységét jelöli meg: 1. a területek fejlettségi szint szerinti besorolása, a statisztikai régiók lehatárolása, 2. a fejlesztéspolitika definiálása, 3. a stratégia megvalósulásáért felelős intézményrendszer kialakítása.

1. ábra. Szerbia régiói (NUTS 2)

Map 1. Serbia's regions (NUTS 2)

Forrás: <http://www2.bor030.net/gradske-meni-info030-179/1148-regionalizacija-srbije-sedam-pa-pet-statistickih-regiona>

A Szerb Képviselőház törvényalkotási folyamatában 2008 novembere óta szerepelt a *Regionális Fejlesztési Törvénytervezet*,¹⁹ amely nagy várakozásokat követően – 2009. július 14-én látott hivatalosan is napvilágot a Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönyében.²⁰ Majd a 2010-es évben az Európai Unió szorításában megszületett az ide vonatkozó törvény

is. A *Regionális Fejlesztési Törvény* és a törvénymódosítás,²¹ valamint a *Területi Statisztikai Egységek Nomenklatúráját meghatározó Kormányrendelet* és kormányrendelet módosítás²² alapján Szerbia területe a következő régiókra oszlik:

1. Vajdasági régió;
2. Belgrádi régió;
3. Sumádia és Nyugat-Szerbia régió;
4. Dél- és Kelet-Szerbiai régió;
5. Koszovó és Metóhia.

5. A regionális politika intézményrendszere és a regionális fejlesztések megvalósulása

A regionális fejlesztés intézményrendszeréhez hierarchikus, központi irányítású intézményi infrastruktúra kapcsolódik.²³ Az intézmények tanácsadói, végrehajtói és egyéb, a regionális politika megvalósulását elősegítő feladatokat látnak el. Mindezt 3 szinten: köztársasági, NUTS 2-es és NUTS 3-as szinten.

A fő hatáskörök a Gazdasági Minisztérium hatáskörébe tartoznak. Itt említeném meg a jelenlegi regionális fejlesztési koncepció egyik nagy hiányosságát: az állandóan változó hatalmak mindig más minisztérium hatáskörébe helyezik a regionális fejlesztés kérdését, így lehetetlen megvalósítani a célokat.

A végrehajtás központi szerve a Nemzeti Regionális Fejlesztési Ügynökség. Tanácsadói szerve a Nemzeti Regionális Fejlesztési Tanács. Az Eurorégiók szintjén a Regionális Fejlesztési Ügynökségek állnak a Regionális Fejlesztési Tanáccsal, mint tanácsadói szervvel.

Vajdaság szempontjából közelítve meg a kérdést tehát a Regionális Fejlesztési Törvény és a Régiókról szóló kormányrendelet értelmében Vajdaság területén legkevesebb 3 fejlesztési ügynökséget kell létrehozni.²⁵ Akkreditálásuk a NRFÜen keresztül valósul meg.

Jelenleg Vajdaságban 4 RFÜ létezik:

1. Backa RFÜ,
2. RCR Banat RFÜ,
3. Srem RFÜ,
4. Panonreg RFÜ.

Egyelőre még nincs minden község betagosodva valamely regionális fejlesztési ügynökségekbe, ezek száma és összetétele még szintén változhat. Mivel a regionális fejlesztési ügynökségek egyelőre a megalakulás szintjén vannak, ezért a regionális fejlesztés egyelőre a kis- és középvállalkozások, továbbá a humán erőforrás fejlesztésben merül ki.

A szerb kormány regionális fejlesztési elképzelései a fejletlen községek fejlesztésén keresztül jutnak kifejezésre. A községek fejlettségi szintjét központilag határozzák meg.

A régiók fejlettségi szintjük alapján két alapkategóriába sorolhatók:

1. fejlett régiók – az egy főre jutó bruttó hazai termék a köztársasági átlag felett alakul a régióban.
2. fejletlen régiók – adott régióban az egy főre jutó bruttó hazai termék a köztársasági átlag alatt alakul.

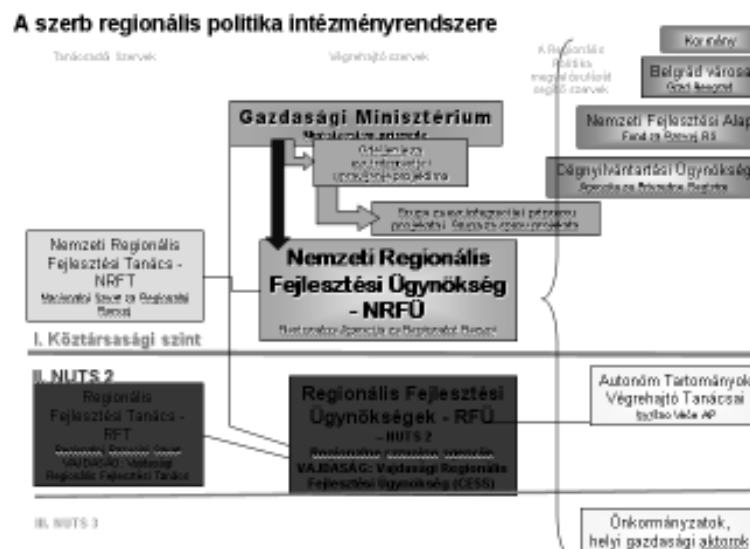
Az önkormányzatok fejlettségük szerint a következő csoportokba sorolhatók:

- I. csoport – önkormányzatok, amelyek fejlettségi szintje a köztársasági átlagot meghaladja,
- II. csoport – önkormányzatok, amelyek fejlettségi szintje a köztársasági átlag 80–100%-a között mozog,

- III. csoport – önkormányzatok, amelyek fejlettségi szintje a köztársasági átlag 60–80%-a között mozog,
- IV. csoport – önkormányzatok, amelyek fejlettségi szintje a köztársasági átlag 60%-a alatt van.

2. ábra. A szerb regionális politika intézményrendszere

Map. 2. Serbian regional institutional framework

Forrás: Takács Zoltán, 2014²⁴

3. ábra. A községek fejlettségi szintje, 2012

Map 3. The level of development of the municipalities, 2012

Forrás: Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2013. godinu²⁶

A községek fejlettségi szintjének elemzését minden évben elvégzik és a Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönyében megjelentetik. Ezen besorolás alapján történik a fejlesztésekre szánt pénzügyi eszközök szétosztása a községek között, ami tehát nem a regionális fejlesztési ügynökségeken keresztül történik, mivel azok még a megalakulás fázisában vannak.

Ebben a fejlesztési módban azonban kifejezésre jut az, hogy a pénzeszközök továbbra is központilag vannak szétosztva és olyan célokra, amiket szintén központilag határoznak meg.

A 3. ábra alapján láthatjuk, hogy főként az ország déli-, keleti régiói elmaradtak, de Vajdaság keleti határvonalán is vannak leszakadó községek.

6. Összegzés

Habár Szerbiában a régió fogalma nem ismeretlen²⁷ és nem csupán az Európai Unió integráció hatására létrehozott régiókkal rendelkezik²⁸ és annak ellenére, hogy a regionális fejlesztésnek is hagyományai vannak, napjainkban az egyes régiók közötti egyenlőtlenségek nagyok és ahelyett, hogy csökkennének, egyre nőnek.

Az egyenletes regionális fejlődés teljes körű együttműködést igényel az összes intézmény között, de sajnos a regionális fejlesztések intézményi koordinációját számos tényező hátráltatja, amelyek a következők: nem alakult még ki a regionális fejlesztési ügynökségek egységes hálózata, nincsenek komplex fejlesztések, nem működik a különböző fejlettségű régiók közötti forrásallokáció, pénzügyi források különböző szervezetek összetett rendszerén keresztül jutnak el a fejlesztendő régiókig, megnehezítve a regionális fejlesztések hatékony koordinációját.

JEGYZETEK

1. Központi Statisztikai Hivatal 2012-es adatai.
2. Gulyás László (2013): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig (1941). Közép Európai Monográfiák 8, Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 140. old.
3. Gulyás László (2013): A Délvidék története 2. A török kiűzetésétől Trianonig 1683–1920. Közép Európai Monográfiák 6, Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 121. old.
4. Gulyás László (2009): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a Titói Jugoszláviában 1945–1980. Tér és Társadalom. 23. évf. 2009/2. 155–169. old.
5. Gulyás László (2010): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában 2. rész: Délszláv tanulságok. Közép-Európai Közlemények, 3. évf. 2010/1. 108–117. old.
6. Gulyás László (2009): Az első jugoszláv állam felbomlásához vezető strukturális problémák. Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok. 2009/2., 13–33. old.
7. Gulyás László (2009): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a Titói Jugoszláviában 1945–1980. Tér és Társadalom. 23. évf. 2009/2. 155–169. old.
8. Gulyás László (2007): Történeti áttekintés In: Nagy Imre (szerk.): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. MTA RKK, Pécs–Budapest, 76–150. old.
9. Simić, P. (2009): Polovi razvoja i regionalizam u Francuskoj. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija 2. évf. 2009/6. 59–72. old.
10. Nagy Imre (2007): Szerbia társadalmi-gazdasági helyzete. In: Nagy Imre (szerk.): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. MTA RKK, Pécs–Budapest, 76–150., 29–75. old.; Gulyás László (2005): A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió rövid története 1997–2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 5–14. old.
11. Komšić, J. (2009): Političko-institucionalni aspekti regionalnog razvoja Srbije u svetlu evropskih standarda. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009/6. szám. 73–101. old.

12. Pál Ágnes–Takács Zoltán (2011): A Vajdaság társadalmi-gazdasági helyzete és regionális sajátosságai napjainkban. Közép-Európai Közlemények, 4. évf. 2011/3–4. 156–166. old.
13. Szügyi Éva (2013): Régiók és regionalizmus Szerbiában. Deturope, 5. évf. 2013/3, 105–126. old. http://www.deturope.eu/img/upload/content_36388688.pdf
14. Boeckhout, S.–Heller, C. (2009): Merenje regionalnog razvoja u Srbiji: Zahtevi sa stanovišta EU, Centar za starteško ekonomska istraživanja, „Vojvodina – CESS”, 28–29. sz., Vlade AP Vojvodine, 7. old.
15. Kovačević, M. (2009): Makroekonomski ambijent Srbije, Centar za starteško ekonomska istraživanja, „Vojvodina – CESS”, 16–17. sz., Vlade AP Vojvodine, 17. old.
16. Babin, M. (2009): Prociklična fiskalna politika i održavanje makroekonomski stabilnosti u Srbiji u periodu 2001–2008 = Finansije, godina LXIV, 1–6. sz. 86. old.
17. Bošnjak, M. (2009): Rezultati i izazovi ekonomskih reformi u Srbiji u tranzicionom periodu 2001–2008. godina, Ministarstvo finansije Republike Srbije, Beograd, Letöltve: <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/dokumenti/REZULTATI%20I%20IZAZOVI%20EK%20REFORMI%2011%2011%202010%20.pdf> (2012-02-10)
18. Szerb Köztársaság Regionális Fejlesztési stratégiája 2007–2012. Strategija regionalnog razvoja Srbije za period od 2007 do 2012 godine. Službeni Glasnik RS. Br. 1/2007.
19. Nacrt zakona o regionalnom razvoju. <http://www.scribd.com/doc/4768521/> (letöltve: 2008. 11. 01.)
20. Zakon o regionalnom razvoju = Službeni Glasnik RS. Br. 51/09. Zakon o izmenama i dopunama zakona o regionalnom razvoju = Službeni Glasnik RS. Br. 30/10.
21. Szakasz. Zakon RR., 2010.
22. 1–2. szakasz. Uredba NUTS, 2010.
23. Szügyi Éva–Trombitás Tímea (2013): Regionalizációs folyamatok Szerbiában. VIKÉK Közlemények, 2014/1., Szeged, 143–151. old.
24. Takač, Z. (2013): Regional Policy of the Autonomous Province of Vojvodina within Republic of Serbia. „Good Governance in the Balkans: Status and Perspectives?” European Fund for the Balkans. RRPP Western Balkans. Croatia, Zagreb. [7–8th of November, 2013.]
25. Takács, Z.–Nagy, I. (2013): Institutionalization of Regional Policy and the Regional Institution System in Serbia. – European Spatial Research and Policy. 20. évf. 1. sz. 27–47. old.
26. Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2013. godinu = Sl. Gl. RS. Br. 62/2013.
27. Zsupánságok, járások.
28. Vajdaság történelmi régió.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Babin, M. (2009): Prociklična fiskalna politika i održavanje makroekonomski stabilnosti u Srbiji u periodu 2001–2008 = Finansije, godina LXIV, 1–6. sz. 86. old.
- Boeckhout, S.–Heller, C. (2009): Merenje regionalnog razvoja u Srbiji: Zahtevi sa stanovišta EU, Centar za starteško ekonomska istraživanja, „Vojvodina – CESS”, 28–29. sz., Vlade AP Vojvodine, 7. old.
- Bošnjak, M. (2009): Rezultati i izazovi ekonomskih reformi u Srbiji u tranzicionom periodu 2001–2008. godina, Ministarstvo finansije Republike Srbije, Beograd, Letöltve: <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/dokumenti/REZULTATI%20I%20IZAZOVI%20EK%20REFORMI%2011%2011%202010%20.pdf> (2012-02-10)
- Gulyás László (2005): A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió rövid története 1997–2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 5–14. old.
- Gulyás László (2007): Történeti áttekintés In: Nagy Imre (szerk.): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. MTA RKK, Pécs-Budapest, 76–150. old.
- Gulyás László (2009a): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a Titói Jugoszláviában 1945–1980. Tér és Társadalom. 23. évf. 2009/2. 155–169. old.
- Gulyás László (2009b): Az első jugoszláv állam felbomlásához vezető strukturális problémák. Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok. 2009/2., 13–33. old.

- Gulyás László (2010): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában 2. rész: Délszláv tanulságok. Közép-Európai Közlemények, 3. évf. 2010/1. 108–117. old.
- Gulyás László (2013a): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig (1941). Közép Európai Monográfiák 8, Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 140. old.
- Gulyás László (2013b): A Délvidék története 2. A török kiűzetésétől Trianonig 1683–1920. Közép Európai Monográfiák 6, Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 121. old.
- Komšić, J. (2009): Političko-institucionalni aspekti regionalnog razvoja Srbije u svetlu evropskih standarda. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija. 2009/6. szám. 73–101. old.
- Kovačević, M. (2009): Makroekonomski ambijent Srbije, Centar za starteško ekonomska istraživanja, „Vojvodina – CESS”, 16–17. sz., Vlade AP Vojvodine, 17. old.
- Nagy Imre (2007): Szerbia társadalmi-gazdasági helyzete. In: Nagy Imre (szerk.): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. MTA RKK, Pécs–Budapest, 76–150., 29–75. old.
- Nacrt zakona o regionalnom razvoju. <http://www.scribd.com/doc/4768521/> (letöltve: 2008. 11. 01.)
- Pál Ágnes–Takács Zoltán (2011): A Vajdaság társadalmi-gazdasági helyzete és regionális sajátosságai napjainkban. Közép-Európai Közlemények, 4. évf. 2011/3–4. 156–166. old.
- Szerb Köztársaság Regionális Fejlesztési stratégiája 2007–2012. Strategija regionalnog razvoja Srbije za period od 2007 do 2012 godine. Službeni Glasnik RS. Br. 1/2007.
- Simić, P. (2009): Polovi razvoja i regionalizam u Francuskoj. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija 2. évf. 2009/6. 59–72. old.
- Szügyi Éva (2013): Régiók és regionalizmus Szerbiában. Deturope, 5. évf. 2013/3, 105–126. old. http://www.deturope.eu/img/upload/content_36388688.pdf
- Szügyi Éva–Trombitás Tímea (2013): Regionalizációs folyamatok Szerbiában. VIKEK Közlemények, 2014/1., Szeged, 143–151. old.
- Zakon o regionalnom razvoju = Službeni Glasnik RS. Br. 51/09. Zakon o izmenama i dopunama zakona o regionalnom razvoju = Službeni Glasnik RS. Br. 30/10.
- Takač, Z. (2013): Regional Policy of the Autonomous Province of Vojvodina within Republic of Serbia. „Good Governance in the Balkans: Status and Perspectives?” European Fund for the Balkans. RRPP Western Balkans. Croatia, Zagreb. [7–8th of November, 2013.]
- Takács, Z.–Nagy, I. (2013): Institutionalization of Regional Policy and the Regional Institution System in Serbia. – European Spatial Research and Policy. 20. évf. 1. sz. 27–47. old.
- Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2013. godinu = Sl. Gl. RS. Br. 62/2013.
3. Szakasz. Zakon RR., 2010.
- 1–2. szakasz. Uredba NUTS, 2010.

MOHÁCSI MÁRTA*

INNOVÁCIÓMENEDZSMENT AZ OKTATÁSI ÉS GAZDASÁGI FOLYAMATOKBAN

INNOVATION MANAGEMENT IN EDUCATION AND ECONOMIC PROCESSES

ABSTRACT

Economic historians in the 19th century realized that the revival and acceleration of economy is obtainable through the introduction of new products or services, with the formation of a new technology. At the beginning of the 20th century (in 1913) the first big research organizations were founded and innovation engaged into the economic life. By the turn of the 21st century innovation fully entered into the realm of education. Research centers and big companies founded affiliated departments in universities.

The publication has the aim of analyzing the threefold relationship of education, research and economy, by placing innovation into the center of research. The essay examines the innovational performance of EU member states. It presents the correlation between education, research and economy, and supports the systems between educational and economic innovation with fresh statistical data. One of the main focus of the essay is the role of foreign languages, and it also examines the student mobility figures in Europe.

1. Az innováció témaspecifikus értelmezése

Az innováció fogalma már a 20. század elején (1939) megjelenik Joseph Alois Schumpeter¹ osztrák közgazdász használatában, aki a termelő vállalkozásokkal kapcsolatban említi a kifejezést. Schumpeter egyébként 1919-ben Ausztria pénzügyminisztere volt. Schumpeter szerint (1980) az innovációnak öt alapesete van: új javak, vagy a javak új minőségének előállítása; új termelési eljárás bevezetése; új piac megnyitása; nyersanyagok vagy félkész áruk új beszerzési forrásának meghódítása; új szervezet létrehozás vagy megszüntetése.² Bögel György szerint Schumpeter az innováció fogalmát tágan értelmezi „nem egyszerűen valamilyen tudományos felfedezést, új terméket vagy technológiát ért rajta. A hangsúly a kombináción van, ami akár meglévő, ismert dolgok újfajta összerendezését is jelentheti.”³ A hagyományos innováció fogalmát az Oslo kézikönyv (2005) tárgyalja, mely szerint „az innováció új, vagy jelentősen javított termék (áru vagy szolgáltatás) vagy eljárás, új marketing-módszer, vagy új szervezési-szervezeti módszer bevezetése az üzleti gyakorlatban, munkahelyi szervezetben, vagy külső kapcsolatokban”.⁴ A tudományos kutatásról, fejlesztésről és innovációról szóló 2014. évi LXXVI. törvény értelmező rendelkezése szerint az innováció: „a gazdasági tevékenység hatékonyságának, jövedelmezőségének javítása, a kedvező társadalmi és környezeti hatások elérése érdekében végzett tudományos, műszaki, szervezési, gazdálkodási, kereskedelmi műveletek összessége, amelyek eredményeként új vagy lényegesen módosított termék, eljárás, szolgáltatás jön létre, új

* Dr. PhD Mohácsi Márta főiskolai adjunktus – Nyíregyházi Főiskola Társadalom- és Kultúratudományi Intézet.

vagy lényegesen módosított eljárás, technológia alkalmazására, piaci bevezetésére kerül sor, ideértve azokat a változásokat, amelyek csak adott ágazatban vagy adott szervezetnél minősülnek újdonságnak” (2014. évi LXXVI. törvény 3. § 6. pont).⁵

A törvény szerint a „kutatás-fejlesztés magában foglalja az alapkutatást, az alkalmazott kutatást és a kísérleti fejlesztést” (2014. évi LXXVI. törvény 3. § 11. pont).⁶ Az innováció témaspecifikus értelmezését Papanek Gábor alábbi ábrája foglalja össze.⁷ (1. táblázat).

1. táblázat. Az innovációs lánc

Table 1. The innovation chain

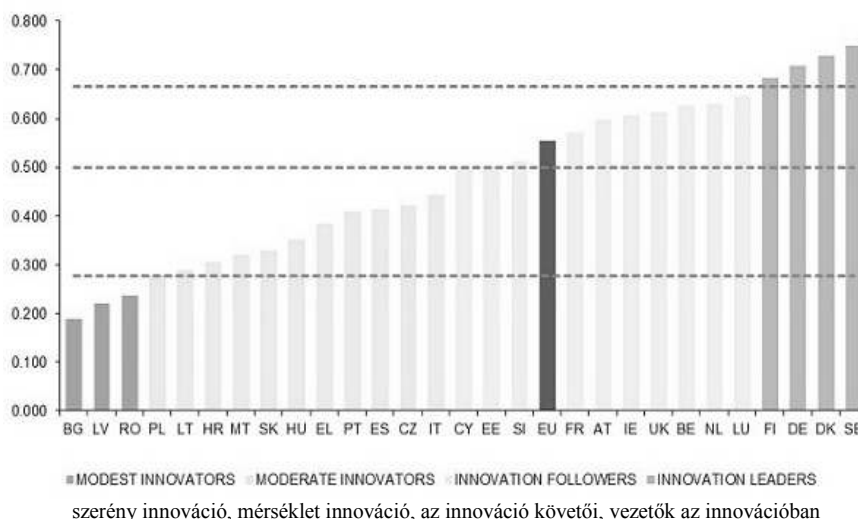
Ötlet	marketing	K+F
↓	kutatás-fejlesztés	Finanszírozás
	kísérleti gyártás	
	beruházás	
	termelés	Piac
Megvalósítás	értékesítés	

Forrás: Papanek 1999 alapján saját szerkesztés

„Az Európai Unió 2020-ig megfogalmazott stratégiájának a középpontjában az szerepel, hogy új, több millió munkahelyet hozzanak létre, melyek a gazdasági válság következtében megszűntek. A jövőbeni életszínvonal függ a termékekre, szolgáltatásokra és társadalmi folyamatokra vonatkozó innovációs képességektől.”⁸ Az Európai Unós tagállamok (28 tagállam) innovációs teljesítményét mutatja az alábbi 1. ábra. Dánia (DK), Finnország (FI), Németország (DE), és Svédország (SE), az innováció követői, vagyis az innovációs teljesítményük jóval meghaladja az Unió átlagot. Az elvárt innovációs teljesítmény felett vagy közelében helyezkedik el Ausztria (AT), Belgium (BE), Ciprus (CY), Észtország (EE), Franciaország (FR), Írország (IE), Luxemburg (LU), Hollandia (NL), Szlovénia (SI) és az Egyesült Királyság (UK). Az Európai Unió tagállamok innovációs teljesítménye alapján Magyarország a mérsékelt innovátorok közé tartozik. Ebbe a kategóriába sorolják többek között Horvátországot (HR), Görögországot (EL), Olaszországot (IT), Máltát (MT), Lengyelországot (PL), Szlovákiát (SK) és Spanyolországot (ES) is. Az innovációs teljesítményben a legszegényebb Bulgária (BG), Lettország (LV) és Románia (RO)⁹ (1. ábra)

1. ábra. Az EU tagállamok innovációs teljesítménye 2014

Figure 1. The innovation performance of EU-member states' in 2014

■ MODEST INNOVATORS ■ MODERATE INNOVATORS ■ INNOVATION FOLLOWERS ■ INNOVATION LEADERS

szerény innováció, mérsékelt innováció, az innováció követői, vezetők az innovációban

Forrás: EU Innovation Scoreboard, 2014.

2. Innováció az oktatásban, oktatási kihívások

„A felsőoktatás az ország képzési rendszerének egyik fontos, viszonylagosan önálló és érdekrendszerekkel átitatott területe”.¹⁰ Az Európa 2020 stratégia, öt célkitűzést tart szem előtt. Az oktatásra vonatkozó kiemelt cél, hogy a 30–34 év közötti lakosok legalább 40%-a felsőfokú végzettséggel rendelkezzen.¹¹ Magyarországon „a jövő felsőoktatásának kulcsszavai: verseny, minőség, teljesítmény és siker.”¹²

A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint az alábbi táblázat, az elmúlt hat évben a felsőoktatásba jelentkezett és felvett hallgatók létszámát mutatja (2. táblázat).

2. táblázat. Egyetemek, főiskolák nappali képzésére jelentkezők és felvettak Magyarországon 2008-2013

Table 2. The number of university/college applicants and admitted students in Hungary between 2008 and 2013

Évek	Jelentkezett	Felvett	Felvettek a jelentkezők százalékában
2008	66 963	52 081	77,8
2009	90 878	61 262	67,4
2010	100 777	65 503	65,0
2011	101 835	66 810	65,6
2012	84 075	61 350	73,0
2013	75 392	56 927	75,5

Forrás: KSH 2008–2013. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_zoi006.html.

Letöltés: 2015. március

„2013-ban kutatás-fejlesztési tevékenységre nemzetgazdasági szinten több mint 420 milliárd forintot, a GDP 1,44%-át fordították. 2012-höz viszonyítva a folyó áron számított növekedés kiugróan magas, 15,5%-os volt.”¹³ Folyamatosan nő a kutató-fejlesztő helyek száma is. 2013-ban 3159 kutatóhelyen 58 237-en folytattak tevékenységet. Nőtt a vállalkozási kutató-fejlesztő helyek száma is 2008-hoz képest 54%-kal (3. táblázat).

3. táblázat. Kutató-fejlesztő helyek és K + F létszám Magyarországon, 2008–2013

Table 3. The number of researcher/developer positions and R&D in Hungary between 2008 and 2013

Év	Kutató-fejlesztő helyek száma összesen	Kutató-fejlesztő helyek, K+F tényleges létszáma összesen, fő	Kutató-fejlesztő intézet és egyéb kutatóhely	Felsőoktatási kutató-fejlesztő hely	Vállalkozási kutató-fejlesztő hely
2008	2 821	50 279	9 996	26 240	14 043
2009	2 898	52 522	10 100	25 934	16 488
2010	2 983	53 991	10 293	24 778	18 920
2011	3 000	55 386	10 156	24 404	20 826
2012	3 090	56 486	9 541	23 647	23 298
2013	3 159	58 237	9 309	23 112	25 816

Forrás: KSH 2008-2013. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_ohk002a.html,

Letöltés: 2015. március

Az oktatásban az idegen nyelv elsajátításának szerepe és jelentősége minden területen vitathatatlan. A nyelvismeret javítja a munkaerőpiacon történő elhelyezkedés esélyeit, hozzájárul a foglalkoztatottság emelkedéséhez, növeli az ország versenyképességét. Fontos és kiemelt szempont a nyelvtudást támogató és elősegítő oktatási környezet. Az Európai Unió nyelvi programjai arra biztatják a hallgatókat, ha lehetőségük van rá, a tanulóévek egy részét külföldön töltsék (4. táblázat).

4. táblázat. Hallgatói mobilitás Európában 2012**Table 4. Mobility of students in Europe, Students ISCED 5-6 in 2012**

Ország	A diákok összlétszáma, ezer fő	A diákok aránya %-ban
Málta MT	1,4	0,24
Szlovénia SI	2,7	0,46
Dánia DK	5,9	1,01
Luxemburg LU	7,8	1,34
Magyarország HU	9,7	1,67
Ausztria AT	15,2	2,62
Hollandia NL	19	3,28
Írország IE	25,3	4,36
Franciaország	55,1	9,51
Németország DE	107,2	18,51

Forrás: Eurostat, http://europa.eu/about-eu/facts-figures/living/index_hu.htm.

Letöltés: 2015. március

A külföldi hallgatók hazai felsőoktatásban való jelentkezésének kérdéskörét – egy 2010-ben megjelent tanulmány szerint – két szempontból tárgyalta a szakmai közvélemény. „Egyrészt a nemzetközi hallgatói mobilitás, mint a bolognai rendszer egyik prioritásának való megfelelés összefüggésében, másrészt mint a felsőoktatási intézmények hallgatói létszámnövelésnek egyik lehetséges eszközeként.”¹⁴ Az Európai Bizottság „Oktatás és képzés” programja szerint 1987 óta több mint 3 millió egyetemista és főiskolás részesült Erasmus-ösztöndíjban. „A cél, hogy a 2014 és 2020 közé eső költségvetésben további 4 millió diák és fiatal szakember kaphasson támogatást a készség- és tapasztalatcseréhez, tanulmányokhoz, képzési programokhoz, ifjúsági csereprogramokhoz és külföldi önkéntes tevékenységhez. Az Erasmus program az oktatási intézmények, ifjúsági szervezetek közötti, illetve az oktatás és a munka világa közötti együttműködéseket is támogatja”.¹⁵ A 4. táblázatból, jól látszik, hogy hallgatói mobilitás tekintetében Németország a legkedveltebb. Európa felsőoktatási intézményeiben tanuló hallgatók közül, 2012-ben több mint 107 ezren választották Németországot tanulmányaik idejére. A diákok körében kedvelt még Franciaország, Írország és Hollandia is. Ausztria után, ahol 2012-ben több mint 15 ezren tanultak az Unióból, Magyarország követi a sort. Hazánk közel 10 ezer külföldi diákot fogadott, tanulmányaik idejére. A 2014 és 2020 között meghirdetett Erasmus + program is számos külföldi tanulási lehetőséget kínál (5. táblázat).

5. táblázat. Az Erasmus + Program 2014 és 2020 között számokban**Table 5. The Erasmus + Programme in figures between 2014–2020**

teljes költségvetés	14,7 milliárd Euro
mobilitási lehetőség összesen	több mint 4 millió ember részére
felsőoktatás	kb. 2 millió hallgató
szakképzés	kb. 650 ezer diák és tanuló
oktatási mobilitás	kb. 800 ezer előadó, tanár, oktató, oktatási munkatárs és ifjúságsegítő
önkéntességi és ifjúsági csereprogramok	több mint 500 ezer fiatal
mesterképzés során igénybe vehető diákhitelgarancia-rendszer	kb. 200 ezer hallgató
közös mesterképzés	több mint 25 ezer hallgató
stratégiai partnerek	kb. 25 ezer stratégiai partner
tudásfejlesztési szövetségek	1500 vállalat és felsőoktatási intézmény
ágazati szakképzettség fejlesztési szövetségek	2000 vállalat és szakképzési szolgáltató

Forrás: Európai Bizottság: oktatási, képzési, ifjúsági és sportpolitika. Közérthetően az Európai Unió szakpolitikáiról. Európai Bizottság, Kommunikációs Főigazgatóság, Polgárok tájékoztatása, Brüsszel, 2014. november, 19. oldal

3. Gazdaságfejlesztési prioritások

A gazdaságfejlesztési prioritások tekintetében fontos a globalizáció és a világgazdasági környezet, amely keretet ad a kutatásoknak, fejlesztéseknek. Blahó András és Kutasi Gábor kutatásai szerint a háttér erőforrások fejlesztése sem elhanyagolható terület. „A felgyorsult globalizáció korának világgazdasági környezetében, ahol a nemzetköziesedett nagyvállalatok rendelkeznek az erőforrások és a közvetlen beruházások jelentős része felett, és az egyes regionális piacok folyamatai gyorsan áttevődnek más régiókra, a gazdaságpolitika és tágabb értelemben az állam mozgástere és feladata megváltozott. Ez az országokra nézve azt jelenti, hogy a stabil üzleti környezet megteremtésével és az emberi erőforrás, illetve a technológiai infrastruktúra mint háttér-erőforrások fejlesztésével képesek hosszú távon megalapozni a gazdasági növekedést és felzárkózást, függetlenül attól, hogy az európai gazdasági integrációs környezetben valósítják-e meg mindezt”.¹⁶ Palánkai Tibor és szerzőtársai úgy gondolják, hogy az Európai Unió, mint intézményrendszer is szerepet játszhat az erőforrások elosztásában. „A világgazdaságban létrehozott regionális integrációs tömörülések közül kétségtelenül az Európai Unió rendelkezik a legjobban kiépített intézményrendszerrel, amely az alapszerződés értelmében egyrészt szupranacionális (Bizottság, Parlament, Bíróság), másrészt kormányközi (Tanács). Természetesen az európai vállalatok vitathatatlanul fontos szerepet játszottak az integrációs folyamatok kialakulásában és fejlődésében ... Az európai integráció mindezen jellemzők tükrében paradigmaszerű esete a gazdasági és intézményi integráció kölcsönösen egymásra ható, együttes megvalósulásának”.¹⁷ A szerzők a nemzetközi tőkepiacok jelentőségét is hangsúlyozzák. „A globalizáció manapság talán éppen a nemzetközi tőkepiacokon érezteti hatását a legerőteljesebben, a pénzpiacok integrációja ma már egyszerűen nem is tenné lehetővé, hogy valamely fejlett állam kívül maradjon a nemzetközi pénzpiacokon”.¹⁸ Kengyel Ákos a technológiai igényű ágazatok erősödése hozhatja meg az európai gazdaság versenyképességét. „Az elmúlt évtizedek során az Európai Unóban jelentős gazdasági és társadalmi átalakulás zajlott le, a hagyományos ipari szerkezetek komoly változásokon mentek keresztül. A hagyományos európai iparágakban megfigyelhető válságjelenségeket és leépülési folyamatot csakis a maga technológia-igényű új ágazatok megerősödésével lehet ellensúlyozni. Ezek az új ágazatok és technológiák, az úgynevezett információs társadalmat jellemzik, meghatározó fontosságúak az európai gazdaság versenyképessége, a munkahelyteremtés, az életszínvonal alakulása és a gazdasági növekedés fenntarthatósága szempontjából. A tudományos kutatás és műszaki fejlesztés alapozza meg a fenntartható gazdasági és társadalmi fejlődést és az EU világgazdasági versenyképességének alakulását”.¹⁹

4. Összefoglalás

Tanulmányommal a teljesség igénye nélkül, szerettem volna egy rövid összefoglaló képet adni az innovációról és annak oktatási és gazdasági folyamatairól. Elemzésem szempontjai között az innovációs lánc bemutatása szerepelt, amely a marketing, kutatás-fejlesztés, kísérleti gyártás, beruházás, termelés, és értékesítés folyamatából áll, meghatározó eleme a piac és a finanszírozás. Kutatók és szakemberek nem győzik hangsúlyozni az Európai Unió 2020-ig megfogalmazott stratégiájának és annak fő prioritásait. Az Európa felsőoktatási intézményeiben tanuló diákok egy része igénybe veszi a mobilitási támogatást, melyet az Erasmus+ program kínál. Az adatok szerint 2020-ig a felsőoktatásból 2 millió hallgatót várnak külföldi tanulmányútra. Az Uniós tagállamok innovációs teljesítményét értékelve hazánk a mérséklet innovátorok közé tartozik. Az oktatási és kutatási tevékenység szerint 2013-ban, Magyarország nemzetgazdasági szinten, 420 milliárd forin-

tot fordított kutatás-fejlesztési tevékenységre. Amely pedig a gazdaságfejlesztési prioritásokat illeti, hazai és nemzetközi kutatók szerint, a világgazdasági környezet, az unió intézményrendszerében lévő erőforrások, a nemzetközi tőkepiacok, és a technológiai igényű ágazatok erősödése hozhat pozitív változást.

„Az európai gazdaság és versenyképesség alakulásában meghatározó jelentőséggel bír az emberi erőforrások minősége. A jól működő oktatási és képzési rendszer fontos szerepet játszik a komparatív előnyök kiaknázásában. Az oktatási és képzési rendszereknek alkalmazkodniuk kell a gazdaságban és a társadalomban végbemenő változásokhoz, a műszaki fejlődés felgyorsulásának következményeihez”.²⁰

JEGYZETEK

1. Schumpeter, J. A. (1939): *Business Cycles, A Theoretical, Historical and Statistical Account of the Capitalist Process*. McGraw Hill, New York.
2. Schumpeter, J. A. (1980): *A gazdasági fejlődés elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
3. Bögel György (2008): A Schumpeteri „teremtő rombolás” módjai az infokommunikációs iparban. *Közgazdasági Szemle*, LV. évf., 2008. április 344–360 old. (345 old.)
4. Oslo-Eurostat Kézikönyv (2005) Párizs, 3. kiadás.
5. 2014. évi LXXXVI. törvény a tudományos kutatásról, fejlesztésről és innovációról. 3. § 6. pont.
6. 2014. évi LXXXVI. törvény a tudományos kutatásról, fejlesztésről és innovációról. 3. § 11. pont.
7. Papanek Gábor (1999): *Innováció és innovatív vállalatok a magyar gazdaságban*. A magyar innovációs rendszer főbb összefüggései – Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB) Budapest.
8. Jóföldi Endre (szerk.) (2010): *Az agrár-élelmiszer lánc és élelmiszeripar kutatás-fejlesztési és innovációs helyzetének gazdasági és humán erőforrás szempontú vizsgálata a Dél-Dunántúli Régióban*. Weblib Informatikai Kft. Kaposvár, 17. old.
9. Innovation Union Scoreboard 2014. http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/policy/innovation-scoreboard/index_en.htm Letöltés: 2015. február 12.
10. Vámosi Tamás (2011): *Képzés, tudás, munka. A magyar szak és felnőttképzési rendszer szerepe és funkciója a társadalmi-gazdasági térben a 21. század elején*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 194 old.
11. Európa 2020 stratégia célkitűzései: http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/targets/index_hu.htm.
12. Fokozatváltás a felsőoktatásban. A teljesítményelvű felsőoktatás fejlesztésének irányvonalai. A kormány első olvasatban tárgyalta. 4. old.
13. Statisztikai Tükör, kutatás-fejlesztés, 2013 (előzetes adatok) Központi Statisztikai Hivatal, 2014: 68. 1. old.
14. Fábri István: A hazai felsőoktatási jelentkezések fontosabb összefüggései. Felsőoktatási Műhely. Felsőoktatási jelentkezések 2010. Továbbtanulási tendenciák meghatározó tényezők. 19 old.
15. Európai Bizottság (2014): *Oktatási, képzési, ifjúsági és sportpolitika. Közérthetően az Európai Szakpolitikáról*. Európai Bizottság, Kommunikációs Főigazgatóság, Polgárok tájékoztatása, Brüsszel, Belgium, 2014. november, Luxemburg: az Európai Unió Kiadóhivatala, 2014. 3. old.
16. Blahó András–Kutasi Gábor (Szerk.) (2010): *Erőközpontok és régiók a 21. század világgazdaságában*. Akadémiai Kiadó, Budapest 20 old.
17. Palánkai Tibor–Kengyel Ákos–Kutasi Gábor–Benczés István–Nagy Sándor Gyula (2011): *A globális és regionális integráció gazdaságtana*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 173 old.
18. Palánkai Tibor–Kengyel Ákos–Kutasi Gábor–Benczés István–Nagy Sándor Gyula (2011): *A globális és regionális integráció gazdaságtana*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 178 old.
19. Kengyel Ákos (2009): *Kohézió és finanszírozás. Az Európai Unió regionális politikája és költségvetése*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 181 old.
20. Kengyel Ákos (2009): *Kohézió és finanszírozás. Az Európai Unió regionális politikája és költségvetése*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 184 old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Blahó András–Kutasi Gábor (Szerk.) (2010): Erőközpontok és régiók a 21. század világgazdaságában. Akadémiai Kiadó, Budapest 20 old.
- Bögel György (2008): A Schumpeteri „teremtő rombolás” módjai az infokommunikációs iparban. Közgazdasági Szemle, LV. évf., 2008. április 344–360 old. (345 old.)
- Európai Bizottság (2014): Oktatási, képzési, ifjúsági és sportpolitika. Közérthetően az Európai Szakpolitikáról. Európai Bizottság, Kommunikációs Főigazgatóság, Polgárok tájékoztatása, Brüsszel, Belgium, 2014. november, Luxemburg: az Európai Unió Kiadóhivatala, 2014. 3. old.
- Európa 2020 stratégia célkitűzései: http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/targets/index_hu.htm.
- Fábrí István: A hazai felsőoktatási jelentkezések fontosabb összefüggései. Felsőoktatási Műhely. Felsőoktatási jelentkezések 2010. Továbbtanulási tendenciák meghatározó tényezők. 19 old.
- Fokozatváltás a felsőoktatásban. A teljesítményelvű felsőoktatás fejlesztésének irányvonalai. A kormány első olvasatban tárgyalta. 4 old.
- Innovation Union Scoreboard 2014. http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/policy/innovation-scoreboard/index_en.htm. Letöltés: 2015. február 12.
- Jóföldi Endre (szerk.) (2010): Az agrár-élelmiszer lánc és élelmiszeripar kutatás-fejlesztési és innovációs helyzetének gazdasági és humánerőforrás szempontú vizsgálata a Dél-Dunántúli Régióban. Weblib Informatikai Kft. Kaposvár, 17 old.
- Kengyel Ákos (2009): Kohézió és finanszírozás. Az Európai Unió regionális politikája és költségvetése. Akadémiai Kiadó, Budapest, 181 old.
- Oslo-Eurostat Kézikönyv (2005) Párizs, 3. kiadás
- Paláncsai Tibor–Kengyel Ákos–Kutasi Gábor–Benczés István–Nagy Sándor Gyula (2011): A globális és regionális integráció gazdaságtana. Akadémiai Kiadó, Budapest, 173 old.
- Paláncsai Tibor–Kengyel Ákos–Kutasi Gábor–Benczés István–Nagy Sándor Gyula (2011): A globális és regionális integráció gazdaságtana. Akadémiai Kiadó, Budapest, 178 old.
- Papanek Gábor (1999): Innováció és innovatív vállalatok a magyar gazdaságban. A magyar innovációs rendszer főbb összefüggései— Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB) Budapest.
- Schumpeter, J. A. (1939): Business Cycles, A Theoretical, Historical and Statistical Account of the Capitalist Process. McGraw Hill, New York.
- Schumpeter, J. A. (1980): A gazdasági fejlődés elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Statisztikai Tükör, kutatás-fejlesztés, 2013 (előzetes adatok) Központi Statisztikai Hivatal, 2014:68. 1. old.
- Vámosi Tamás (2011): Képzés, tudás, munka. A magyar szak és felnőttképzési rendszer szerepe és funkciója a társadalmi-gazdasági térben a 21. század elején. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 194 old.
2014. évi LXXVI. törvény a tudományos kutatásról, fejlesztésről és innovációról. 3. § 6. pont
2014. évi LXXVI. törvény a tudományos kutatásról, fejlesztésről és innovációról. 3. § 11. pont

KECZER GABRIELLA*

FELSŐOKTATÁS KÍNÁBAN 1.: IRÁNYVÁLTÁSOK ÉS REFORMOK KONFUCIUSZTÓL A TÖMEGOKTATÁSIG

HIGHER EDUCATION IN CHINA 1.: DIRECTIONS AND REFORMS FROM CONFUCIUS TO MASS EDUCATION

ABSTRACT

In a series of studies I analyse the past and present of Chinese higher education. The topic may be justified by the fact that up to now no comprehensive study has been published in Hungary about the long way China went along from the darkest years of communism to nowadays marketized, privatized, internationalized education. In this initial paper I summarize the changes in the directions in higher education policy from the beginning to the mass education of the 21st century. After giving a snapshot of the ancient roots and the middle ages, I give a detailed picture of the Mao-era when higher education was almost demolished in the frame of the so called Cultural Revolution. Then I give an account of the different reforms aiming to restore Chinese higher education after Mao Ce-tung. Finally I present the enormous extension of the system that made Chinese higher education the largest in the world. I build my analysis on international literature and statistical data.

1. Bevezetés

Három részből álló tanulmány-sorozatomban a kínai felsőoktatás múltját és jelenét mutatom be. A témaválasztást indokolja, hogy Magyarországon eddig nem jelent meg átfogó tanulmány arról a rendkívül hosszú útról, amelyet Kína járt be a kommunizmus legsötétebb éveitől a jelenlegi piacosított, privatizált és nemzetköziesített felsőoktatásig. Jelen első tanulmányban bemutatom a felsőoktatás-politika irányváltásait a kezdetektől a 21. század tömegoktatásáig. Elemzésemet nemzetközi szakirodalom és statisztikai adatok alapján végeztem el.

2. A felsőoktatás gyökerei Kínában

Az első felsőiskola időszámításunk előtt jött létre Kínában a Zhou Dinasztia uralkodása idején (i. e. 771–221). A Tang Dinasztia alatt (i. e. 618-907) már több felsőiskola is működött, például a Tai Xue, amit gyakran „egyetemnek” fordítanak. Ezek Konfuciusz munkáit használták tananyagként. Szakiskolák is léteztek orvosi, jogi, irodalmi, kalligráfiai, matematikai, vallási profillal. Ezek az intézmények természetesen csak az uralkodói családok gyermekeinek biztosítottak oktatást. A középkorban az európai egyetemekhez hasonló magánakadémiák alakultak, amelyek kezdetben csak könyvtárként működtek, majd oktatási és kutatási tevékenységgel is bővült a profiljuk. Ilyen volt például a Yuelu (976), a Bailudong (940) vagy a Suiyang Akadémia (1009). Ezekben az intézményekben az arisztokrácia gyermekei tanulhattak.¹

* Dr. habil. Keczer Gabriella docens – Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar.

Az első nyugat-orientált, modern egyetemek 19. század végi létrejöttétől – Tianjin (1895), Shanghai (1896), Zhejiang (1897), Peking (1898) – a kommunizmus időszakáig a kínai felsőoktatás folyamatosan fejlődött. („Kína” alatt a továbbiakban a kontinentális Kínát értem. Taiwan, illetve a Kínai Népköztársaság részét képező két, úgynevezett különleges igazgatású terület, Hong Kong és Makao jogrendje és felsőoktatása eltér a kontinentális Kínától.) A Kínai Népköztársaság 1949-es megalakulásáig 227 felsőoktatási intézmény jött létre, köztük 55 széles oktatási spektrumú tudományegyetem.² Ez az intézményrendszer, bár a középkori egyetemeknél szélesebb társadalmi merítéssel működött, természetesen nem biztosíthatta a továbbtanulás lehetőségét az ekkor már több mint 500 milliós népesség nagy részének. 1949-ig ez a fejlődés a nyugati modellnek megfelelően ment végbe. A Kínai Népköztársaság megalakulása után azonban a kínai felsőoktatás elszakadt a nyugati világtól és a szovjet modell felé fordult.³

3. A kínai felsőoktatás a Mao Ce-tung korszakban

Mao Ce-tung 1949-től 1976-ig volt a kínai kommunista párt és az ország vezetője. Ebben az időszakban a felsőoktatás a tervgazdasági rendszer része volt és kizárólag a termelési szektor emberi erőforrás szükségletének kielégítésére irányult.⁴ A felsőoktatási intézményrendszer reorganizációja az 1950-es évek elején zajlott le a szovjet modellnek megfelelően, szovjet szakemberek bevonásával. Az egyetemeket széttagolták, egyetlen tudományterülettel – például irodalom, vasút, mezőgazdaság, orvostudomány – foglalkozó intézményekké alakították. E területeken belül is erősen specializált szakokon lehetett tanulni, a gépész hallgatók egy adott intézményben például csak kohászati gépészetből szerezhettek diplomát.⁵ Mennyiségi szempontból a felsőoktatás a korszak elején jelentősen zsugorodott: a tudományegyetemek száma 13-ra csökkent, és különösen a társadalomtudományokban drámaian visszaesett az egyetemi férőhelyek száma.⁶ Az egyetemek kizárólag oktatással foglalkoztak, a kutatóhálózat a Kínai Tudományos Akadémia égisze alatt működött a felsőoktatástól teljesen függetlenül.⁷

Ebben az időszakban a felsőoktatás irányításában is a központosított modellt valósították meg. A centralizáció keretében a központi kormányzat hatásköre volt:

- az alapfinanszírozás biztosítása;
- a felvehető hallgatói létszám meghatározása minden intézményre;
- az alkalmazottak kinevezésének jóváhagyása a magasabb beosztásokba;
- az új képzési programok engedélyezése;
- a hallgatók elhelyezésének koordinálása.⁸

Utóbbival kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a végzett hallgatók munkahelyét az Állami Tervbizottság jelölte ki, a fiataloknak ebbe semmilyen beleszólásuk nem volt.⁹ Általános volt az a gyakorlat, hogy a hallgatókat a lakóhelyüktől igen távoli területekre rendelték.¹⁰

A kormányzat az egyetemek napi működésébe is beavatkozott, az adminisztratív kérdésektől a hallgató-toborzáson át az oktatott szakok, tantervek és tananyagok meghatározásáig. A döntésekre a kommunista párt is jelentős befolyást gyakorolt. Az egyetemeknek sem adminisztratív, sem akadémiai autonómiája nem volt. A felsőoktatási intézmények finanszírozása kizárólag állami forrásból történt. Magán-felsőoktatási intézményt nem lehetett létrehozni.¹¹

Ezt követően az úgynevezett *Nagy Ugrás* politikája (1958–1962), amely az erőteljes iparosítás miatt a világtörténelem egyik legnagyobb éhínségéhez vezetett, paradox módon

a felsőoktatást, legalábbis mennyiségi szempontból kedvezően érintette. 1958–1960 között a felsőoktatási intézmények száma 229-ről 1289-re emelkedett az iparosítás, a mezőgazdaság modernizációja és a politikai mobilizáció érdekében. Ezt a bővülést azonban még a kommunista párt is túlzottnak ítélte, ezért a *Kiigazítás* időszakában, 1963-ban az egyetemek számát ismét jelentősen csökkentették. 1957-1963 között az ezer lakosra jutó hallgatók száma 0,68-ról 0,93-ra emelkedett, amely szakértők szerint a fejlett országokhoz képest még így is 50 éves lemaradást jelentett.¹²

A *Kulturális Forradalom* (1966–1976) megbénította az oktatási rendszert. Egyes szakértők úgy fogalmaznak, hogy a korszak intézkedései „a formális oktatás megsemmisítéséhez vezettek, egy egész generációt hagyva képzettség nélkül”.¹³ 1966 és 1969 között nem vettek fel hallgatókat a felsőoktatásba, és 1971 és 1976 között is igen alacsony volt az elsőévesek száma. Ennek következtében a Mao utáni időszakban a felsőoktatásból sokáig hiányzott egy teljes oktatói generáció, évtizedekre eltorzítva az oktatói gárda korösszetételét. A beiskolázási létszámok az 1949-es szint alá süllyedtek, a felvételi vizsgát eltörölték; az egyetemre történő bejutás ajánlás, a diplomaszerezés politikai kritériumok alapján volt lehetséges.¹⁴ A fentiek következtében olyan komoly hiány alakult ki megfelelően képzett munkaerőből, hogy a Mao Ce-tung utáni időszakban, a gazdasági növekedés biztosítása érdekében a felsőoktatási rendszer alapvető átalakítását határozták el.¹⁵

4. Reformok a Mao utáni korszakban

A felsőoktatás újjászervezése az 1970-es évek végén kezdődött az ország modernizációjának keretében. A felsőoktatásban való részvétel ekkor drámaian alacsony volt, a lakosságnak csak a 0,03%-a tanult tovább.¹⁶ Deng Xiaoping (1976–1989) tudásalapú felvételi vizsgarendszert (*gaokao*) vezetett be, és a beiskolázási létszámok emelkedni kezdtek.¹⁷ 1983-ban a piacgazdaságra való gyorsabb áttérés érdekében meghirdették az oktatás reformját „Az oktatás átalakítása és fejlesztése” címmel, melynek célja „az oktatást a modernizáció, a külvilág és a jövő felé fordítani”.¹⁸ Az egyre növekvő hallgatói létszám miatt a felsőoktatási intézményrendszer is gyorsan bővült, különösen a 80-as évektől, amikor engedélyezték, sőt ösztönözték a magánintézmények létrehozását – lásd a 3.3. alfejezetet. Fontos lépés volt az egyetemi diploma- és tudományos fokozatszerzésről szóló rendelkezés, amely rögzítette a bachelor és mester diplomából és doktori fokozatból álló rendszert.¹⁹ (A bachelor képzés Kínában 4, néhány tudományterületen – például orvosi, mérnöki – 5 éves. A mester képzés 2–3, a doktori 3–5 éves.)²⁰

Zhu Rongji (1998–2002) kiterjesztette az oktatási reformot. Szakértők szerint az 1998-ban meghirdetett „Cselekvési terv az oktatás megerősítésére a 21. századra” és az azt kiegészítő „Határozat az oktatási reform elmélyítéséről és minőség-orientált oktatási rendszer kialakításáról” című 1999-es párthatározat indukálta az első alapvető változást a Mao idejében kialakított felsőoktatási rendszerben. Ezek a dokumentumok a felsőoktatásra vonatkozóan a következőket tűzték ki célul:

- a felsőoktatást erőteljesen fejleszteni kell annak érdekében, hogy 2000-ben az érintett korosztály 11%-a továbbtanuljon;
- 2010-re a felsőoktatási részvételi arány érje el a 15%-ot;
- olyan nemzeti elit-egyetemeket kell létrehozni, amelyek a maguk területén világvezetőknek számítanak.²¹

A felsőoktatás mélyrehatóbb átalakítását és intenzív bővítését az ebbe szükségessé, hogy a képzett munkaerő hiánya továbbra is az ország fejlődésének legnagyobb akadály

volt. 1999-ben a kínai munkavállalóknak csak 3,8%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel, 11,9%-a felsőbb középiskolát, 39,9%-a alsó középiskolát, 33,3%-a általános iskolát végzett és 11 százalékuk analfabéta volt. A több mint 1000 hagyományos egyetem és főiskola között egy sem volt, amelyik nemzetközi viszonylatban is elismert intézménynek számított. A kínai felsőoktatásból egyetlen Nobel-díjas tudós sem került ki, miközben a kivándorolt vagy a külföldön született kínai származású tudósok közül többen megkapták a tudományos elismerést. A felsőoktatás hatékonyságát csökkentette a szétagolt irányítási és intézményrendszer. Az egyetemek 20 különböző minisztérium alá tartoztak, a felsőoktatási intézmények száma pedig a reform előtt (1994) megközelítette a 2500-at, miközben a hallgatói létszám még viszonylag alacsony volt. Így az átlagos hallgatói létszám intézményenként csak körülbelül 2000 volt. Ezzel összefüggésben széles spektrumú egyetem, valódi universitas nem létezett; az intézmények csak egy-egy szűk tudományterületen oktattak.²²

A felsőoktatás reformja tehát elengedhetetlen volt. Li Yao és szerzőtársai kiemelik, hogy míg más alacsony jövedelemtermelő képességű országok, például India az alap- és középfokú oktatás fejlesztését helyezték középpontba, addig Kínában a felsőoktatás átalakításával és bővítésével kívánták elősegíteni a gazdasági-társadalmi fejlődést.²³ (Az erre utaló mutató az egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem. Kína 2001-ig tartozott az alacsony jövedelmű országok közé a Világbank besorolása szerint. (2009-ig az alacsony-közepes jövedelemkategóriába, azóta a felső-közepes kategóriába tartozik – mint Magyarország. A legmagasabb kategóriába kerüléshez meg kellene dupláznia az egy főre jutó nemzeti jövedelmét.)²⁴ A dokumentumok és az események elemzésével megállapíthatjuk, hogy az átalakulás legfontosabb elemei a decentralizáció, a piacosítás, a privatizáció és a nemzetközi nyitás voltak. Ezekkel a jelentésekkel a kínai felsőoktatásról szóló tanulmány-sorozat második részében külön foglalkozom. Az oktatási rendszer reformját a kínai „gazdasági csoda” egyik fontos elemének tartják.²⁵

5. A felsőoktatás mennyiségi bővülése

Napjainkban Kínában több fiatalnak van lehetősége a felsőoktatásban tanulni, mint valaha. A Kulturális Forradalom óta bekövetkezett döbbenetes mértékű változást a következő adatsor mutatja.

1. táblázat. A felsőoktatás mennyiségi növekedése Kínában a Kulturális Forradalomtól napjainkig

Table 1. Extension of higher education in China from the Cultural Revolution till today

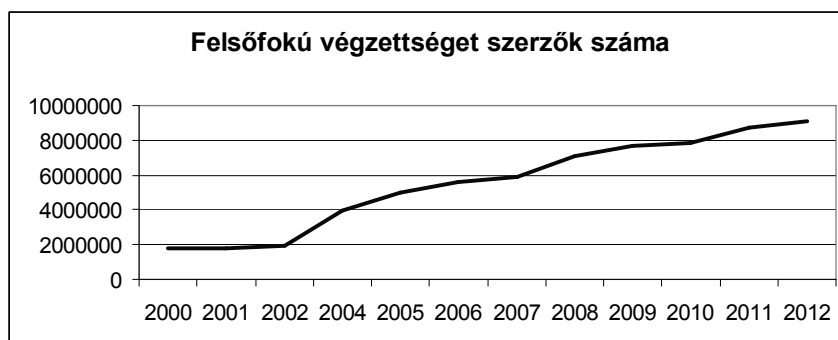
	1970	2010/2012
100 ezer lakosra jutó hallgató	13,8	2412,9
felsőfokú végzettségűek aránya	0,84	8,05
beiskolázási arány	0,13	26,7

Forrás: A Világbank statisztikai adatbázisa alapján saját szerkesztés

Összehasonlításképpen: Az ezer lakosra jutó hallgatók száma 2012-ben Magyarországon 3928 fő, az Egyesült Államokban 6828,1 fő; a felsőfokú végzettségűek aránya Magyarországon 21%, az Egyesült Államokban 40,7%; a beiskolázási arány 2012-ben Magyarországon 59,6%, az Egyesült Államokban 95,3%, a világon átlagosan 30,8%, Kelet-Azsiában átlagosan 28,4%.²⁶ Vagyis a rendkívüli bővülés ellenére a relatív mutatókban még jelentős a különbség a kínai és a fejlett országok felsőoktatása között. Ugyanakkor a rendkívül magas, 1,39 milliárdos népességszám miatt jó néhány tudományterületen már a kínai felsőoktatás „kibocsátása” a legnagyobb a világon.

Mint már említettem, 1979-ben tudásalapú felvételi rendszert vezettek be, és a beiskolázási létszámok emelkedni kezdtek.²⁷ A fejlődésnek két szakasza különíthető el. 1999-ig a fejlődés üteme alacsony volt, azóta azonban a növekedés drámai.²⁸ Ennek oka, hogy az ekkor meghirdetett felsőoktatási reformprogram a korábbi természetes bővülés után a felsőoktatás tudatos fejlesztésébe kezdett.²⁹ 1998–2004 között a beiskolázási létszámok megötszörözödtek,³⁰ 1999 óta a hallgatói létszám évente közel 30%-kal nő.³¹ (Meg kell jegyezni azonban, hogy a szakértők a hallgatói létszám visszaesésével számolnak a közeljövőben, mert a 15–19 éves korcsoport létszáma 17%-kal csökken Kínában 2010 és 2015 között az „egy gyerek politika” következtében, ami 18 millióval kevesebb potenciális hallgatót jelent.) 2006 óta már nem az USA, hanem Kína rendelkezik a világ legnagyobb felsőoktatási rendszerével.³² Jelenleg (2013 május) 879 hagyományos egyetem és főiskola, 287 független főiskola, 1266 junior főiskola működik Kínában.³³

1. ábra. Felsőfokú végzettséget szerzők száma tanévenként Kínában
Figure 1. Number of graduates per year in China

Forrás: UNESCO statisztikai adatbázis alapján saját szerkesztés

A gyerekek iskoláztatása prioritás a kínai családokban.³⁴ A felsőfokú képzés iránti igény annak ellenére hatalmas, hogy a diplomások számának növekedési üteme nagyobb, mint a gazdasági fejlődésé³⁵ és ennek megfelelően nem mindenki talál munkát, valamint, hogy a gyerekek egyetemi tanulmányai igen komoly anyagi terhet rónak a családokra. Ennek oka, hogy az oktatást egyrészt a társadalmi előmenetel eszközeként, másrészt az egyén értékmérőjének tartják. Az iskolázottság nem csak jobb kereseti lehetőséghez, de megfelelőbb házastárshoz is hozzásegíti az embereket. Egy 2001-es felmérésben a válaszadók 90%-a szeretne volna, ha a gyermeke továbbtanulna.³⁶ A Kínai Társadalomtudományi Akadémia felmérése szerint a gyerekek oktatásának finanszírozása előrébbvaló a kínai családokban, mint a háztartási kiadások fedezése vagy a nyugdíj. A gyerekek kezdettől fogva hatalmas erőfeszítést tesznek annak érdekében, hogy továbbtanulhassanak. A középiskolások 41%-a a hét minden napján 12 órát tanul.³⁷ A felvételi vizsga meglehetősen nehéz, a jelentkezők és a felvettek száma között nagy a különbség. 2007-ben a jelentkezők fele jutott be a felsőoktatásba, de az elit egyetemekre sokszoros a túljelentkezés. A felvételi vizsga 3 kötelező – matematika, kínai és angol nyelv – és 1 választott tárgyból áll.³⁸ A felsőoktatás egyéni megtérülési rátája is magas Kínában, ezért a családok jó befektetésnek tekintik a diplomaszerezést.³⁹

Az 1980-as évektől az egyetemek és főiskolák gyors bővülése csökkentette a szakadékot az általános továbbtanulási szándék és a lehetőségek között. Volt, hogy egyetlen év alatt – 2010-ről 2011-re – 98 új intézmény jött létre.⁴⁰ Míg 1981-ben a továbbtanulni vágyóknak még csak 2,4%-a jutott be a felsőoktatásba, addig 2002-re ez az arány 52%-ra

emelkedett. 2001-ben eltörölték a családi állapothoz és életkorhoz kapcsolódó felvételi korlátozásokat – korábban a 25 évnél idősebb és házas emberek nem felvételizhettek. Ez megnyitotta a továbbtanulás lehetőségét a felnőttek előtt is.⁴¹ Most a felsőoktatásba történő bejutás egyetlen kritériuma a megfelelő pontszám elérése a nemzeti felvételi vizsgán.⁴² 2012-ben több mint 32,5 millió hallgató volt a kínai felsőoktatásban és több mint 9 millió-an szereztek felsőfokú végzettséget.⁴³ Ezzel Kína egyértelműen belépett a tömeg-felsőoktatási szakaszba.

A felsőoktatás bővüléséről összességében elmondható, hogy a hallgatók száma a népességhez viszonyítva nem magas, és jelentős hányaduk olyan intézményben és képzésben tanul, amelyet például hazánkban nem tekintenének a felsőoktatás részének. A fent részletezett mennyiségi növekedésre tehát a korábbi, rendkívüli elmaradottsághoz viszonyítva és minőségi fenntartásokkal kell tekinteni. Ezzel a tanulmány-sorozat további részeiben foglalkozom.

JEGYZETEK

1. Brandenburg, U., Zhu, J. (2007): Higher education in China in the light of massification and demographic change: Lessons to be learned for Germany. CHE Centrum für Hochschulentwicklung.
2. Gu, J. (2012): Harmonious expansion of China's Higher Education. In: Higher Education, Vol. 63, No. 4. pp. 513–528.; Brandenburg, U., Zhu, J. (2007): Higher education in China in the light of massification and demographic change: Lessons to be learned for Germany. CHE Centrum für Hochschulentwicklung.
3. Xin-Ran, D. (2003): Chinese Higher Education Enters a New Era. In: Academe, Vol. 89. Issue: 6.
4. Mok, K. (2002): Policy of Decentralization and Changing Governance of Higher Education in post-Mao China. In: Public Administration and Development No. 22. pp. 261–273.
5. Xin-Ran, D. (2003): Chinese Higher Education Enters a New Era. In: Academe, Vol. 89. Issue: 6.
6. Brandenburg, U., Zhu, J. (2007): Higher education in China in the light of massification and demographic change: Lessons to be learned for Germany. CHE Centrum für Hochschulentwicklung.
7. Világbank (1996): China: Higher Education Reform. A World Bank Country Report. Washington DC.
8. Mok, K. (2002): Policy of Decentralization and Changing Governance of Higher Education in post-Mao China. In: Public Administration and Development No. 22. pp. 261–273.
9. Cheng, Z., Wang, M., Chen, J. (2014): Urban China in the New Era. Springer, Heilderberg.
10. Világbank (1996): China: Higher Education Reform. A World Bank Country Report. Washington DC.
11. Varghese, N.V., Martin, M. (2013): Governance reforms and university autonomy in Asia. International Institute for Educational Planning (IIEP), Paris, France. pp. 24–27.
12. Brandenburg, U., Zhu, J. (2007): Higher education in China in the light of massification and demographic change: Lessons to be learned for Germany. CHE Centrum für Hochschulentwicklung.
13. Brandenburg, U., Zhu, J. (2007): Higher education in China in the light of massification and demographic change: Lessons to be learned for Germany. CHE Centrum für Hochschulentwicklung. 16. old.
14. Világbank (1996): China: Higher Education Reform. A World Bank Country Report. Washington DC.
15. Mok, K. (2002): Policy of Decentralization and Changing Governance of Higher Education in post-Mao China. In: Public Administration and Development No. 22. pp. 261–273.
16. Brandenburg, U., Zhu, J. (2007): Higher education in China in the light of massification and demographic change: Lessons to be learned for Germany. CHE Centrum für Hochschulentwicklung.

17. Világbank (1996): China: Higher Education Reform. A World Bank Country Report. Washington DC.
18. Zhang, L., Adamson, B. (2011): The new independent higher education institutions in China: Dilemmas and challenges. *Higher Education Quarterly*, 65(3), 251–266. 252. old.
19. Brandenburg, U., Zhu, J. (2007): Higher education in China in the light of massification and demographic change: Lessons to be learned for Germany. CHE Centrum für Hochschulentwicklung.
20. Kínai Oktatási Minisztérium: www.moe.edu.cn. Letöltve 2014. június 20.
21. Li Lixu (2004): China's Higher Education Reform 1998–2003: a Summary. In: *Asia Pacific Education Review* Vol. 5, No. 1. pp. 14–22.
22. Li Lixu (2004): China's Higher Education Reform 1998–2003: a Summary. In: *Asia Pacific Education Review* Vol. 5, No. 1. pp. 14–22.
23. Li Yao, Whalley, J., Zhang, S., Zhao, X. (2008): China's Higher Education Transformation and its Global Implications. In: *The World Economy* vol. 34 No. 4. pp. 516–545.
24. Világbank statisztikai adatbázis: <http://data.worldbank.org/indicator/SE.TER.ENRR>. Letöltve 2014. június 24.
25. Someren, T., Someren-Wang S. (2013): *Innovative China*. Springer, Heilderberg. 37. old.
26. UNESCO statisztikai adatbázis: <http://data.uis.unesco.org/>. Letöltve 2014. július 21.
27. Világbank (1996): China: Higher Education Reform. A World Bank Country Report. Washington DC.
28. Gu, J. (2012): Harmonious expansion of China's Higher Education. In: *Higher Education*, Vol. 63, No. 4. pp. 513–528.; Li Yao, Whalley, J., Zhang, S., Zhao, X. (2008): China's Higher Education Transformation and its Global Implications. In: *The World Economy* vol. 34 No. 4. pp. 516–545.
29. Dong, H., Wan, X. (2012): Higher Education Tuition and Fees in China. In: *Current Issues in Education* Vol. 15, No. 1. pp. 1–10.
30. Brandenburg, U., Zhu, J. (2007): Higher education in China in the light of massification and demographic change: Lessons to be learned for Germany. CHE Centrum für Hochschulentwicklung.
31. Someren, T., Someren-Wang S. (2013): *Innovative China*. Springer, Heilderberg.
32. Gu, J. (2012): Harmonious expansion of China's Higher Education. In: *Higher Education*, Vol. 63, No. 4. pp. 513–528.
33. Kínai Oktatási Minisztérium: www.moe.edu.cn. Letöltve 2014. június 20.
34. Xin-Ran, D. (2003): Chinese Higher Education Enters a New Era. In: *Academe*, Vol. 89. Issue: 6.
35. Li Yao, Whalley, J., Zhang, S., Zhao, X. (2008): China's Higher Education Transformation and its Global Implications. In: *The World Economy* vol. 34 No. 4. pp. 516–545.
36. Zhang, L., Adamson, B. (2011): The new independent higher education institutions in China: Dilemmas and challenges. *Higher Education Quarterly*, 65(3), 251–266. 252. old.
37. Li Yao, Whalley, J., Zhang, S., Zhao, X. (2008): China's Higher Education Transformation and its Global Implications. In: *The World Economy* vol. 34 No. 4. pp. 516–545.
38. Brandenburg, U., Zhu, J. (2007): Higher education in China in the light of massification and demographic change: Lessons to be learned for Germany. CHE Centrum für Hochschulentwicklung.
39. Xiaohao, D. (2004): China's Higher Education Market. Worldbank DIFID-WB Collaboration on Knowledge and Skills in the New Economy. http://siteresources.worldbank.org/EDUCATION/Resources/2782001126210664195/16369711126210694253/China_Higher_Education.pdf. Letöltve 2014. június 20.
40. Kínai Oktatási Minisztérium: www.moe.edu.cn. Letöltve 2014. június 20.
41. Xin-Ran, D. (2003): Chinese Higher Education Enters a New Era. In: *Academe*, Vol. 89. Issue: 6.
42. Dong, H., Wan, X. (2012): Higher Education Tuition and Fees in China. In: *Current Issues in Education* Vol. 15, No. 1. pp. 1–10.
43. Világbank statisztikai adatbázis: <http://data.worldbank.org/indicator/SE.TER.ENRR>. Letöltve 2014. június 24. UNESCO statisztikai adatbázis: <http://data.uis.unesco.org/>. Letöltve 2014. július 21.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Brandenburg, U., Zhu, J. (2007): Higher education in China in the light of massification and demographic change: Lessons to be learned for Germany. CHE Centrum für Hochschulentwicklung.
- Cheng, Z., Wang, M., Chen, J. (2014): Urban China in the New Era. Springer, Heilderberg.
- Dong, H., Wan, X. (2012): Higher Education Tuition and Fees in China. In: Current Issues in Education Vol. 15, No. 1. pp. 1–10.
- Gu, J. (2012): Harmonious expansion of China's Higher Education. In: Higher Education, Vol. 63, No. 4. pp. 513–528.
- Li Lixu (2004): China's Higher Education Reform 1998-2003: a Summary. In: Asia Pacific Education Review Vol. 5, No. 1. pp. 14–22.
- Li Yao, Whalley, J., Zhang, S., Zhao, X. (2008): China's Higher Education Transformation and its Global Implications. In: The World Economy vol. 34 No. 4. pp. 516–545.
- Mok, K. (2002): Policy of Decentralization and Changing Governance of Higher Education in post-Mao China. In: Public Administration and Development No. 22. pp. 261–273.
- Somerén, T., Someren-Wang S. (2013): Innovative China. Springer, Heilderberg.
- Varghese, N.V., Martin, M. (2013): Governance reforms and university autonomy in Asia. International Institute for Educational Planning (IIEP), Paris, France. pp. 24–27.
- Világbank (1996): China: Higher Education Reform. A World Bank Country Report. Washington DC.
- Xiaohao, D. (2004): China's Higher Education Market. Worldbank DIFID-WB Collaboration on Knowledge and Skills in the New Economy. http://siteresources.worldbank.org/EDUCATION/Resources/2782001126210664195/16369711126210694253/China_Higher_Education.pdf. Letöltve 2014. június 20.
- Xin-Ran, D. (2003): Chinese Higher Education Enters a New Era. In: Academe, Vol. 89. Issue: 6.
- Zhang, L., Adamson, B. (2011): The new independent higher education institutions in China: Dilemmas and challenges. Higher Education Quarterly, 65(3), 251–266.
- Kínai Oktatási Minisztérium: www.moe.edu.cn. Letöltve 2014. június 20.
- UNESCO statisztikai adatbázis: <http://data.uis.unesco.org/>. Letöltve 2014. július 21.
- Világbank statisztikai adatbázis: <http://data.worldbank.org/indicator/SE.TER.ENRR>. Letöltve 2014. június 24.

ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN:
Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern válaszkísérletek
Európában a két világháború között
 L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015. Terjedelem: 345 oldal

A 2012 és 2014 között Zachar Péter Krisztián vezetésével és az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) támogatásával működő kutatócsoport azt a célt tűzte ki maga elé, hogy elemezze a két világháború közötti hivatásrendiséget, különös tekintettel annak magyarországi vonatkozásaira. A projekt úttörő jellegű feladatra vállalkozott, mivel e kérdéskör eddig nem állt a magyar tudományos élet érdeklődésének középpontjában; ma ami keveset tudunk a hivatásrendiségről, azt is többnyire több évtizedes, marxista indíttatású megállapítások határozzák meg.

A hároméves munka eredményeképpen a vezető kutató által megírt kötet azonban sokkal több, mint a hivatásrendiség szikár ismertetése. A szerző ugyanis nem elégedett meg az amúgy sem túlzottan szűk témakör pusztá feldolgozásával, hanem beillesztette azt a XX. század társadalmi és gazdasági átalakulásainak és kríziseinek inerciarendszerébe. Az olvasó egy rövid, ám tömör fejezetben megismerkedhet a századelő Európájának gazdasági és szociális problémáival, melyek az 1920-as, 30-as években némileg más, de ha lehet, még markánsabb formában tértek vissza.

A kötet egyik érdeme, hogy a válságjelekre adott válaszként értelmezhető hivatásrendiség mellől nem marad el a kor többi ideologikusan determinált megoldási javaslatának ismertetése sem. A szerző foglalkozik a nemzetközi és magyar liberális válaszokkal valamint az államkapitalista kísérletekkel, később pedig az olasz korporatív illetve a német nemzetiszocialista társadalmi-gazdasági modellt is elemzi.

A munka részletesen foglalkozik fő tárgykörével, a hivatásrendi koncepció európai kérdéseivel. A hivatásrendiség XIX. századi előfutárainak bemutatása során tárgyalja a rendi eszme hagyományos alapjait, az organikus társadalom és a bonum commune problematikáját, a „politikai romantika” rendiség-koncepcióját valamint a szolidarizmust, kitérve a Fribourgi Unióra illetve XIII. Leó pápa szociális kérdéssel foglalkozó enciklikáira. Ezt követően külön alfejezet foglalkozik a rendi gondolat századforduló utáni továbbfejlődésével és a magyar keresztényszociális mozgalom meghatározó alakjai (Prohászka Ottokár, Giesswein Sándor) tevékenységével.

Fontos megemlíteni, hogy a szerző világos különbséget tesz az 1910-es, 20-as évektől útjára induló, szekularizáltabb arculatú újrendiség és univerzalizmus valamint a XI. Piusz pápa 1931-es *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikája nyomán kibontakozó, katolikus indíttatású hivatásrendiség között. Természetesen ez utóbbit részletesen elemzi is, kitérve a pápai körlevél előzményeire, főbb megállapításaira és az egyházfő (illetve az enciklikát valójában megfogalmazó egyházi körök) rendi állammal kapcsolatos elképzeléseire.

Különösen érdekes az az alfejezet, mely a fasiszta korporatizmus és a hivatásrendiség különállását, a két rendszer közötti hasonlóságokat és még inkább különbözőségeket tárgyalja. 1945 után a vasfüggönytől keletre ugyanis többek között azzal igyekeztek stigmatizálni a hivatásrendi gondolatot, hogy egyenlőségjelet tettek közé és a korporatizmus közé, s igyekeztek kimutatni a nemzetiszocialista rendszer hivatásrendi vonásait. Ezt a törekvést segítette a hitleri propaganda ferdítése is, amikor rendi átalakulásról beszélt ott, ahol valójában totalitárius fordulatot akart. A szerző a hivatásrendiség korporatizmustól és náci társadalomszervezéstől való világos, fogalmi elkülönítése révén voltaképpen ez előbbiről fejtette le az évtizedek alatt rárakódott, csúsztatásoktól hemzsegő értelmezési rétegeket,

rámutatva a hivatásrendiség alapvető, alulról történő szerveződési igényére és valós öngazgatásra való törekvésére, mely élesen szembenállt az egyébként egymástól is sokban különböző fasiszta illetve nemzetiszocialista elképzeléssel. Ezáltal a hivatásrendiség fogalmi tisztázása a könyv egyik komoly érdeme.

Zachar Péter Krisztián azonban nem elégedett meg csupán az elméleti kérdések bemutatásával. Két hivatásrendi kísérlet elemzésére is vállalkozott, az osztrák Ständestaatot részletesebben, a portugál Estado Novot valamivel vázlatosabban ismertetve, s nem tagadva el a két rendszer sokszor felemás és az eredeti hivatásrendi gondolattól idegen elemeit sem.

A magyar hivatásrendi gondolkodók értékelése sem maradt ki a kötetből. A szerző elemezte Mihelics Vid, Varga László és Kovrig Béla munkásságát is, kitérve elméleti és gyakorlati erőfeszítéseikre. Emellett a Szegeden indult, majd Budapestről irányítva országossá vált kezdeményezés, a valódi önszerveződésnek tekinthető Hivatásszervezet néhány éves tevékenysége is bemutatásra került.

A kötet külön érdekessége, hogy a hivatásrendi gondolat egyes elemeinek második világháború utáni továbbélésével is foglalkozik, bizonyítva így az elképzelés lényegének mutatis mutandis modern korra is alkalmazható voltát.

A munka igen széles szakirodalmi háttérre épül: a szerző nem csupán a kérdéskörrel foglalkozó interpretatív magyar és idegen nyelvű szakirodalmat dolgozta fel, de nagy alaposággal gyűjtötte össze és elemezte a hivatásrendiséggel kapcsolatos korabeli kiadványokat, folyóirat-cikkeket valamint kisebb mértékben a főleg magyar vonatkozású levéltári anyagot.

Zachar Péter Krisztián kötete témaválasztását tekintve hézagpótló, elemzési módszerének szakmaisága megalapozott, értékelései – annak ellenére, hogy a szerző nem hallgatja el saját álláspontját sem – kiegyensúlyozottak. A munka nyelvezete leképezi a bemutatni kívánt kérdéskör összetett voltát: nem tömondatokból, hanem komplex gondolatokból építkezik, valódi intellektuális befogadó munkára sarkallva az olvasót. A monográfia nélkülözhetetlen olvasmány mindazok számára, akik a hivatásrendiség megismerése mellett mélyebben bele kívánnak tekinteni a két világháború közötti időszak szellemi-ideológiai tusakodásába is.

Strausz Péter

BERZEVICZY ALBERT:
„Az ország belepusztul ebbe a háborúba”
Berzeviczy Albert kiadatlan naplója (1914–1920)
 Komp-press Kiadó, Korunk, Kolozsvár, 2014.

Berzeviczy Albert ízig-vérig a Felvidék szülötte. Családjának története összefonódik Sáros vármegyéével, tanulmányait Kisszebenben, Lőcsén, Kassán és Budapesten végezte, Eperjesen tanított. 1930-ban a Corvin-lánc első kitüntetettjei közé tartozott. A magyar történelemben a politika, tudományok és sport területén is jelentős szerepet játszó első világháborús éveket felölelő naplója a százéves évforduló alkalmával jelent meg, jogutódainak (családjának) engedélyével, a kolozsvári Komp-press kiadónál, Gali Máté gondozásában és Romsics Ignác akadémikus lektorálásával. A napló – mely a szerkesztő bevezetője szerint öt külön kis füzetből állt – az első világháború kitörésétől Horthy Miklós kormányzóvá választásáig követi végig az eseményeket, Berzeviczy szubjektív nézőpontján keresztül. Kivételre kerültek azok a részek, amelyek a Tanácsköztársaság időszakát írják le, ezek ugyanis megjelentek egy korábbi kötetben. A többi rész – a szerkesztő szavai szerint – vágtalanul szerepel a kötetben.

Berzeviczy Albert naplójában viszonylag jól, kronologikus sorrendben követi végig az első világháború és az azt közvetlenül követő időszak főbb eseményeit, a fogalom- és eseménytörténet esetleges tapasztalatlanabb olvasó általi megértéshez segítségre vannak a végjegyzetek is. Amennyiben a fiatalabb olvasók a Berzeviczy-napló alapján szeretnék megismerni a világháború eseménytörténetét, megtehetik, mert a fogalmazás tömör, a stílus közérthető, és szinte minden jelentős eseményt felvázol. Berzeviczy csak azt jegyezte le, amit fontosnak érzett, és olyan terjedelemben, amennyiben ezt elégségesnek érezte. Szubjektív értékítélete sohasem megy át gyalázkodásba, személyeskedésbe, legyen szó a háborúban ellenséges országok vezetőiről vagy belpolitikai ellenfelekről. Ugyanakkor írása nem mentes a szubjektív értékítélettől sem, amit általában pár szóban fogalmaz meg. X. Piust például „igénytelen ember” jelzővel illeti „*aki éppen csak halálával lett volna képes nagyobb szenzációt kelteni, mintha ezt is úgy akarta volna rendezni, hogy kisebb fontosságúnak tűnjék föl a kelleténél*”. Hasonló rövid, konjunkturális jellemzést találunk még akár visszatérő motívumként – hasonlóan Marquez *Száz év magányában* az ezredes vesztett háborúikban való részvételéhez – mint például Tisza István optimizmusa, melynek Berzeviczy rendszeresen, szinte minden esemény kapcsán elvégzi a kritikáját. Meglepően keveset minősíti Károlyi Mihályt, inkább csak a felkiáltójelek jelzik a szövegben – mikor az öszirózsás forradalom következtében kormányt alakít – mennyire nem ért egyet tetteivel, például azzal, hogy Károlyi memorandumban ismerte el, hogy Ausztria-Magyarország okozója volt a háborúnak. A közölt naplóból akár azt – véleményem szerint erősen sarkított, és hamis- következtetést is le lehetne vonni, hogy Berzeviczy hétköznapi érdeklődését teljes mértékben lekötötte a politika és a közélet: hiányoznak a kaszinózás, vadászás, csónakázás, olvasmányok és egyéb hasonló részletek. A Drezda-Bécs vasúti út megtétele is oly mértékben érdekes, hogy a szerző ezt Friedrich Naumann társaságában teszi meg, akivel egyből politikai fejtegetésbe bocsátkoznak.

Amennyiben a napló bejegyzései teljes mértékben hitelesek, és nem utólag keletkeztek – és miért ne lennének azok – csak sajnálni tudjuk, hogy Berzeviczy nem bírt nagyobb befolyással a háború éveiben, egyik-másik megállapításának, nézőpontjának precizitása szinte sokkoló, főleg annak a tükrében, hogy egy felfokozott hazafias hangulatban, ugyanakkor relatív távol a fronttól, mennyire tisztán tudott látni a szerző, saját gondolatai tükré-

ben. A háború megnyerését mindvégig remélte, csak fokozatosan válik a hangvétel egyre pesszimistábbá: ugyanakkor egy esetleges győzelemtől sem várt többet, mint a konfliktus tisztességes lezárását. Többször is jelentkezik a szövegben a gondolat, hogy Angliát és Oroszországot lehetetlen teljesen legyőzni, Szerbiát és Franciaországot viszont lehetséges; ugyanakkor jelen van egyfajta félelem attól, hogy Németország túlnyerheti magát, és a megváltozott erőviszonyok vonatkozásában végzetes nyomást tud majd gyakorolni a Monarchiára. Bizonyos szintű veszélyt lát a trialista gondolatokban is, melyhez, érzékelése szerint, a lengyel nép állott a legközelebb, főleg a háború első éveiben. Különben is bizalmatlan a nemzetiségekkel szemben, főleg a románság kapcsán érzékelhető ez. Olaszországgal szemben érzékelhetően ingadozó: szemmel láthatóan az olasz semlegesség, illetve a Monarchia területi engedmények érdekében tett zsarolása kétségkívül rosszul esett neki, nem is beszélve az olasz hadüzenetről. Ugyanakkor nem helyeselné az olasz műemlékvárosok bombázását, továbbá a saját szubjektív elkeseredését, az itáliai kultúra és üdülési lehetőségek szeretete miatt, a következőképpen érzékelteti az olasz hadüzenet kapcsán:

„Hogy rám nézve mit jelent e fordulat, azt tudom. Ez nekem egészen személyes fájdalom, csalódásom, lelki válságom. Úgy érzem, mintha egy hozzám legközelebb álló lényt vesztettem volna el, vagy halála, vagy – ami még rosszabb- becstelensége által. Mintha ki volnék ezentúl tiltva egy hajlékból, amelybe mindennap üdülni, örülni, megnyugodni jártam. Ez a tapasztalás nemcsak a jövőmet rabolja el, melytől már úgysem várhatok sokat, hanem még legszebb emlékeimbe is mérget vegyít”.

Arra vonatkozóan, hogy a hadviselés kapcsán milyen meglátásokkal rendelkezett, álljon itt egy másik idézet, a háború kitörését követően:

„Nagy mulasztás benyomását teszi, ami az Adrián történik, vagy inkább nem történik. Amint a francia és angol hadüzenet megtörtént, rögtön tudhattuk, hogy az angol és francia flottákhoz szerencsénk lesz az Adrián, mert hiszen az angol és francia a szárazföldön nem férhet hozzánk. Ezzel a kilátással szemben első feladatunk lett volna Montenegró partjait blokád alá vonni. Nem tettük, egy kis cirkálót hagytunk ott, melyet a francia flotta nyomban megsemmisített. Most már Oroszország nyugati szövetségesei az antivari-i kikötőn elláthatják mindennel Montenegrot és Szerbiát, melyeknek éppen a kiéheztetésére számítottunk. Adjá Isten, hogy örvendetesen csalódjunk az osztrák vezérkar bölcsességében!”.

Berzeviczy utolsó bejegyzése 1920. március 10-re datált, melyben a körülményeknek megfelelően elégedettségét fejezi ki, hogy Horthy Miklós kormányzóvá választásakor a szerint járt el, ahogy ő maga is helyesnek érezte, hogy történnie kellett. A napló itt véget ér, Berzeviczy politikai és közéleti tevékenysége viszont nem. Jelen dokumentumértékű kiadvány hasznos olvasmánya lehet bárkinek, akár az első világháború eseményei, akár Berzeviczy Albert életútja iránt érdeklődik.

Lakatos Artur

FISCHER FERENC:

A „háború utáni háború” 1919–1933,**A Versailles-i szerződés kijátszása. A weimari németország haditengerészeti, légi és katonai aktivitása Ibero-Amerika országaiban**

Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2014, 576 p. + 32 t.

ISBN 978-615-5376-52-8

A magyar történettudomány és hadtörténetírás kevésbé preferált témaköre Latin-Amerika és még inkább az ottani modern államok és az óvilág kapcsolatainak, egymáshoz való viszonyulásának históriája. Ebben a tekintetben történeti szakirodalmunk túlságosan Európa és Kárpát-medence centrikus, ami elsősorban hazánk földrajzi fekvéséből és nemzetünk történelméből ered. Így a magyar társadalom keveset tud Ibero-Amerikáról, ismeretei megrekednek a néhány történelmi közhely szintjén, és tagjai meghallván a kontinens nevét, gyakorta a mediatizált katonai puccsokra, diktátorokra és diktatúrákra gondolnak meg lelkes szabadságharcosokra, forradalmárookra. Pedig Latin-Amerika története nem ilyen egyoldalú, jóllehet az ott élő társadalmak fejlődésének sajátosan egyedi útja van. Ez a történeti folyamat azonban nem elszigetelt a többi kontinensétől, főleg nem Európától, hiszen az utóbbi nemzetei gyarmatosították a dél-amerikai földrészt is, amelynek kapcsolatai mindvégig megmaradtak az előbbivel. S e kapcsolatok egyáltalán nem merültek, merülnek ki pusztán a kulturális és gazdasági kötelékek hol fesesebb, hol lazább erőiben, hanem egyértelműen kimutathatók a hadtörténelem és a politikatörténet síkján is: *Fischer Ferenc* professzor most megjelent monográfiája bizonyítja ezt.

A „háború utáni háború” 1919–1933 című kötet tartamát tekintve az első világháború utáni német-latin-amerikai kapcsolatok történetét dolgozza fel. Kidolgozottsága, a tárgyalás mélysége lényeges – a második világháború tekintetében is – új adalékokkal szolgál, és az eddigiekhez képest más megvilágításba helyezi a háborús revansra készülő német hadügyet. E témaválasztás pedig a szerző nagyfokú tudományos bátorságára vall. Eleve Magyarországról vállalkozni arra, hogy egy olyan – látszólag teljesen periférikus – kapcsolatrendszer dolgozzon fel jelentős részt levéltári kutatások alapján, amelynek vizsgálata mégiscsak a chilei és a német hadtörténetírásnak lenne feladata, tanúskodik a szerző jó szakmai felkészültségéről, alapos forrásismeretéről, biztos módszertani jártasságáról és nem utolsósorban jó történész szemmértékéről. Az előbb említett kapcsolatrendszer feldolgozása a kötetet a rendszerváltás utáni magyar történetírás egyik kuriózumává teszi.

Ha pedig az alkotó tudományos bátorságáról beszélünk, akkor nem mehetünk el szótlannul a mellett sem, hogy *Fischer Ferenc* – civil történészként – e művével beírta magát a hadtörténelem – mint tudományterület – kultúrtörténetébe is. Eddigi jelentős alkotásai – a hidegháború történetével foglalkozó *A megosztott világ, A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai 1941–1991* (1992), *A megosztott világ történelmi-politikai atlasza 1941–1991* (1996), *A két-pólusú világ 1945–1989* (2005), valamint már a latin-amerikai vonatkozású „*Dél-Amerika poroszai*”, *Németország és Chile katonai-tengerészeti kapcsolatai (1885–1931)* (1991) – mind abba az irányba mutattak, hogy *Fischer Ferenc* érdeklődési körébe a hadtörténelem is beletartozik, és előbb utóbb jelentős hadtörténeti munka is kikerül majd keze alól. (Csak zárójelben jegyezhetjük meg, hogy a szerző azon kevés magyar történészek közé tartozik, akik két korszak témakörében is otthonosan mozognak.) Nem tudjuk, hogy a szerző korábbi köteteit és a most megjelent monográfiáját a történettudomány mely ágához sorolja – nem katonaként talán a diplomáciatörténethez –, magunk az utóbbit már egyértelműen a hadtörténelemhez tartozónak véljük. Oda kell kate-

gorizálnunk, amennyiben elfogadjuk azt a tényt, hogy e tudományterület nyilván nem szorítkozhat, mint amiként nem is szorítkozik, pusztán a világtörténelem fegyveres küzdelmeinek feldolgozására, hanem teljességét – egyéni szakmai véleményünk szerint – a társadalom védelmi intézményrendszerének mind a béke, mind a háború időszakában történő kutatása adja. Amennyiben *Fischer Ferenc* monográfiáját a hadtörténelem körébe soroljuk, akkor azon belül is érdemes helyét pontosabban meghatároznunk. Mind az egyetemes, mind a hazai hadtörténetírásban kimutatható az a tendencia, hogy megközelítésében, szemléletmódjában tulajdonképpen kétféle, egymástól sokszor élesen el sem választható hadtörténetírásról beszélhetünk. Az egyik – a többnyire civilek által művelt – fajta a háborúk és a fegyveres erők köz- és politika-, külpolitikátörténetével, míg a másik – s ezt általában a katonai szakmában is jártasak űzik – a fegyveres küzdelem módszertanával (hadművészettörténet) foglalkozik. A „háború utáni háború” 1919–1933 az előbbi kategóriába tartozik, amennyiben a szerző – azon túl, hogy a békeidőszak katonai vonatkozású eseményeit tárgyalja – véletlenül sem bocsátkozik technika- és eljárástörténeti kérdésekbe, megelégszik a dél-amerikai német főleg haditengerészeti jelenlét vizsgálatával. Vagyis azzal a jelenséggel, amelyet korunk politológiája és biztonságpolitikája az *erőkievetés* fogalmával illet. Ennek kutatása, feldolgozása nem kis feladat; a szerző tudományos teljesítménye mindenképpen elismerésre méltó.

Elismerésre méltó abban a tekintetben, hogy a tengeri és légi hadviselésnek – mint erőkievetésnek – olyan epizódját dolgozza fel, amelyet még az *Elmar B. Potter* és *Chester W. Nimitz* nevével fémjelzett haditengerészettörténet – *Seemacht, Eine Seekriegsgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart* (1974) – német kiadásában sem leltünk meg. Ugyanígy elismerésre méltó a kötet alapossága, információgazdasága, hatalmas jegyzetapparátusa, gazdag forrásbázisa (pusztán forrás- és irodalomjegyzéke harmincnyolc oldalt tesz ki). A könyv végigolvasásakor azzal az elégedettséggel tehetjük le a művet, hogy egyes rész-kérdések további aprólékos taglalása még ugyan eredményezhet akár nagyobb terjedelmű tanulmányokat is, sőt az ibero-amerikai levéltárak rejthetnek még fontos dokumentumokat, de érdemben aligha módosíthatják a jelen kötetben apró részletességig ábrázolt képet. Ez egy jó, már csak témájából eredően is, hiánypótló mű, amelyre remélhetően mind a politika-, mint a hadtörténész szakma felfigyel majd. S ha már itt tartunk, hangsúlyoznunk kell azt a véleményünket is, hogy *Fischer* professzor e munkáját egyben figyelmeztetésnek is tartjuk a magyar hadtörténetírás számára. Hiszen itt van e könyv, amely monografikus mélységben tárja eléink két idegen ország katonapolitikai kapcsolatainak mintegy másfél évtizedes történetét, miközben saját nemzetünk hadtörténelmének fontos időszakairól, háborúiról nem rendelkezünk ilyen részletes feldolgozással.

Szakmai szempontból a kötetben feltárt események történeti vonatkozásainak részletes értékelését és értelmezését a historikusokra hagyjuk, magunk pusztán néhány geográfiai és hadelméleti megjegyzésre szorítkozunk. Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy e monográfia címe – *A „háború utáni háború” 1919–1933* – nagyon találó, és éppen áthallásaival utal arra a leginkább *Hans-Ulrich Wehler* nevéhez kötődő tézisre, hogy az első és a második világháború nem választható el élesen egymástól, és így tulajdonképpen egy második harmincéves háborúról beszélhetünk. A másik áthallás – nem tudjuk, hogy ez *Fischer Ferenc* esetében mennyire tudatos – egy korábbi magyar hadtudományi műre utal, *Szárzajtai Incze Kálmán Háborúk a Nagy Háború után, a béke háborúi* (1938) című alkotására. Az utóbbi azonban nem összefoglaló, szintetizáló feldolgozás volt, hanem pusztán az első világháborút követő fegyveres konfliktusok ismertetése, amely inkább csak éreztette, mint sem egyértelműen megfogalmazta volna, hogy ezek az összeütközések az első világháború folytatásai. Bármiként állunk is ezekkel a rokonításokkal, tény – amit már több helyen magunk is kifejtettünk –, hogy az első világháború egyáltalán nem ért véget az 1918. évi

fegyverszünetekkel, majd az azokat követő békeszerződésekkel. A magunk kutatásai alapján csak odáig jutottunk el, hogy a Nagy Háború helyi fegyveres konfliktusokba átváltva, úgy halt el a köztes-európai térben. *Fischer Ferenc* professzor új monográfiája részben megerősített minket szakmai meggyőződésünkben, részben pedig tovább bővítette látókörünket abban a tekintetben: a haditengerészet béke eszközeivel a Nagy Háború tovább folyt az óceáni térségekben és Ibero-Amerikában is. Csak a folytatás nem volt olyan látványos, mint a Köztes-Európában dúló konfliktusok, talán éppen ezért elkerülte a hadtörténetészek figyelmét is.

A Nagy Háború csendes, a béke időszakában az óceáni térségben vívott, az erőikivetítés eszközeivel élő cirkáló háborúba való átváltása egyetlen hadtudományi jelenségen alapul, nevezetesen azon, amelyet *Carl von Clausewitz* az oly nagyhatású művében, a *Vom Kriege*-ben, annak *Első könyvében* a háború és a háborús erőszak természetéről ír. Magunk bírálatunk elkészítésekor ennek az 1961-1962. évi második magyar fordítását használtuk, és abban – a 45. oldalon – a háborús erőfeszítéseket és a háborús erőszakot mérséklő tényezők számbavételét ismertető szövegben az alábbi sorok állnak: „...*Még az egész háború eredménye sem tekinthető mindig véglegesnek. A vesztes állam gyakran csupán múltó balsikert lát benne, amelyen politikai változások később még segíthetnek...*” Mindaz, ami a latin-amerikai és a német kapcsolatok tekintetében a weimari Németország hadügyében történt, hű tükörképe e clausewitzi megállapításnak. Ne legyenek illúzióink! Nem ismervén az erre vonatkozó német nyelvű szakirodalmat, nem tudjuk, hogy feldolgozta-e már valaki az első világháborút követő másfél-két évtized német társadalmának lelkeségét, pszichés állapotát. Magunk, látva ennek az időszaknak földrajzi és hadtudományi természetét, azt a meggyőződést valljuk: lehet, hogy a weimari Németország hatalmi elitje vagy annak egy jelentős része saját maga is elhitte a háborús vereséget – talán ez is hozzájárulhatott az oly látványos bukásához 1933-ban –, de a társadalom egésze abban csak valami ideiglenes, múltó rosszat láthatott. Ennek a tömegpszichózisnak mindenképpen léteznie kellett, mert különben nem maradhatott volna fenn az a katonai szellem és gondolkodásmód, amely a weimari időszakban éltette az ibero-amerikai és a német hadügy kapcsolatát, és amely majd a második világháború kezdeti időszakában látványosan vesz revansot a Nagy Háborút lezáró diplomáciai megaláztatásért. Itt tulajdonképpen nem történt egyéb, mint hogy – elsősorban – Franciaország és Nagy-Britannia kinkeservesen katonailag ugyan megnyerte a világháborút, de eleve elveszítette az azt követő békét, és ennek kieroszakolásával megkezdte ámokfutását a következő világháborúba, az annak elején elszenvedett teljes, francia katonai vereségbe. Ebben a tekintetben nyilván igazuk van azoknak, akik a huszadik század harmincéves háborújáról beszélnek. Tegyük hozzá, e háborúnak voltak intenzív és katonailag kevésbé élénk időszakai: a német cirkálók távoli útjai 1919 és 1933 között a csendesebb etapba tartoztak.

Ugyanakkor ezek a távoli utak – esetünkben Ibero-Amerikába – jól beleillettek a német társadalom első világháborús tapasztalatába. Akkoriban úgy a hatalmi és politikai elit, mint a széles tömegek kénytelenek voltak szembesülni a ténnyel: a német egyesítést követően rohamosan fejlesztett hadiflotta, annak létrehozása és fenntartása ugyan hatalmas összegeket, társadalmi energiát emésztett fel, és ugyan korábban soha nem látott eszközt adott a Második Birodalomnak, ám ez önmagában mégsem volt elégséges. Sőt! 1914 és 1918 között e hadiflotta léte szinte megoldhatatlan nehézségek elé állította a német hadvezetést. A flotta túl nagy volt, túl sokba került, túl nagy áldozatokat követelt ahhoz, hogy a nagy nyílttengeri, az igazán aktív tengeri hadműveletekben kockáztatni lehessen. Hiszen ahhoz túl gyenge, túl kicsi volt, hogy egyetlen vesztes ütközetet követően új erők bevetésével továbbra is világhatalmi tényező maradjon. A jütlandi ütközet (1916) hadműveleti szempontból döntetlen eredménnyel ért véget: mindkét flotta parancsnoka meg volt győ-

zódva arról, hogy egyáltalán nem lehet biztos egy esetleges győzelemben, de egy vereség esetén az egész háborút elveszítheti.

Nyilvánvaló, hogy ilyen tapasztalatok és a háborút követő demilitarizálás hatására a német katonai vezetés figyelme a kisebb hajóegységekkel vívandó, úgynevezett cirkálóháború felé fordult, ami viszont kifinomultabb szakmai és geográfiai gondolkodást igényelt. Az ehhez szükséges szellemiség és tárgyi tudás, alapok már az első világháborút megelőzően is rendelkezésre álltak. Kevésbé ismert, de annál beszédesebb tudománytörténeti tény, hogy a modern politikai földrajz megalapítója, *Friedrich Ratzel* – mintegy szakmai szempontból magától értetődően – foglalkozott katonai, katonaföldrajzi kérdésekkel is. (A katonák földrajzi gondolkodását – *Carlo Porronak*, a torinói katonai akadémia geográfus parancsnokának a *Petermanns Geographische Mitteilungen* lapjain 1910-ben, az *Aufgaben und Methoden der Militärgeographie* címmel megjelent tanulmánya szerint – egyenesen forradalmasította.) Sőt, figyelmét nem kerülte el a tengeri hatalom mint tudományos probléma sem. A ratzeli életműnek van egy – ebben a vonatkozásban – fontos alkotása, a *Geographische Zeitschrift* 1903. évi kötetében publikált tanulmány, *Die geographischen Bedingungen und Gesetze des Verkehrs und der Seestrategik* címmel. A haditengerészet egyetemes gondolkodásmódját egészen napjainkig meghatározó, az amerikai, az *Alfred Thayer Mahan* nevéhez kötődő alpművet – *Einfluß der Seemacht auf die Geschichte* címmel – már 1898-ban kiadták Németországban. Kettejük gondolkodásmódja erősen érződött a weimari köztársaság alatti és utáni német szellemi életben és katonai gondolkodásban is. Ezt olyan művek bizonyítják, mint *Alexander Meurer* nagy szintézise – *Seekriegsgeschichte in Umrissen, Seemacht und Seekriege vornehmlich von 16. Jahrhundert ab* (1942) –, *Josef März* tengeri politikai földrajza – *Die Ozeane in der Politik und Staatenbildung* (1931) –, vagy *Karl Haushofernek* szintén a *Petermanns Geographische Mitteilungenben* megjelent tanulmánya: *Wehrgeopolitik im Pazifischen Ozean* (1942).

Amennyiben elfogadjuk azt a clausewitz-i alaptételt, hogy a háború erőszak útján megvalósuló politikai akarat- és érdekérvényesítés, s hogy mindig az eszközökhöz kell alkalmazkodnia, akkor ebből egyenesen ered maga az indirekt hadviselés tudomásulvétele is: nemcsak a közvetlen fegyveres összeütközés jelent háborút. *Clausewitz* óta tudjuk, *Liddell Hart* munkássága óta pedig a katonai szakma egyetemesen vallja, hogy a politikai célból alkalmazott erőszaknak szinte végtelen az eszköztára: ide tartozik a haditengerészet által alkalmazott, megvalósított erőketítés is. A fenti, rövid historiográfiai áttekintés azt bizonyítja, hogy ennek szellemi feltételei már a századfordulón, majd a húszas, harmincas években Németországban is megvoltak. A Nagy Háborút követő másfél évtized iberó-amerikai és német kapcsolatai tulajdonképpen nem jelentenek mást, mint annak folytatását egyéb eszközökkel. Mert Németország Európában ugyan elveszíti a küzdelmet, de közben s azt követően – a világ számára alig észrevehetően – megszerzi Latin-Amerika jelentős részét: a háború folytatódott. Így *Fischer Ferenc* új monográfiáját – hadtudományi és hadtörténeti szempontból – az újabb harmincéves háború egy kevésbé látványos, ám annál mélyrehatóbb következményekkel járó szakasza jól sikerült feldolgozásának kell tartanunk. Mint ilyet ajánljuk minden szakmabelinek éppúgy, mint a téma iránt érdeklődő laikusoknak.

Nagy Miklós Mihály

VIZI LÁSZLÓ TAMÁS:

BESZÁMOLÓ

az Olaszország hadba lépésének 100. évfordulója alkalmából rendezett székesfehérvári nemzetközi konferenciáról

Az Első Világháború kitörésének 100. évfordulója következtében, a 2014 óta tartó megemlékezések részeként, 2015. május 5-én egy kiemelkedően fontos konferencia került megtartásra Székesfehérváron. A fő szervezők között találjuk a Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyét, Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzatát, a Gruppo Alpini Ungheria, valamint a Szent István Király Múzeumot, a Városi Levéltárat és Kutatóintézetet, a Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltárát, az MTA VEAB Történettudományi Szakbizottságát és a Magyar Történelmi Társulatot.

A megemlékezések kora reggel kezdődtek a székesfehérvári Szentlélek katonatemetőben, az első világháborús olasz katonák sírjánál. Itt megemlékező beszédeket tartottak, tisztelegve a háború magyar és olasz áldozatai előtt. Maria Assunta Accili, Olaszország magyarországi nagykövete, Dr. Cser-Palkovics András polgármester, Dr. Szabó Péter, a Kodolányi János Főiskola rektora és Prof. Dr. Antonio Dal Fabbro, az ANA Olasz Alpesi Tartalékosok Magyarországi Szekciójának elnöke részvételével emlékkoszorút helyeztek el a temető központi emlékművénél, majd felkeresték a Székesfehérvárott elesett olasz hadifoglyok egyéni parcelláit. Az olasz hadifoglyok az alpesi frontról kerültek székesfehérvári hadifogolytáborba, ahol többségükkel nem a rossz bánásmód végzett, hanem az 1918-ban megállíthatatlanul tomboló spanyolnátha. Székesfehérvár városa soha nem feledte el őket, emléküket és sírjaikat gondosan ápolták a 20. század történelmi viharai ellenére, és a temető a mai napig kiváló állapotban van.

A reggeli megemlékezések után a Székesfehérvári Önkormányzat dísztermében megkezdtek a központi konferenciát. A konferencia fővédnökei, Dr. Cser-Palkovics András, Székesfehérvár polgármestere, Maria Assunta Accili, Olaszország magyarországi nagykövete és Dr. Szabó Péter, a Kodolányi János Főiskola rektora, ünnepi beszéddel nyitották meg a konferencia előadás sorozatát, majd közös tisztelettel végighallgatták a jelen országok nemzeti himnuszait. Az ünnepi megnyitó beszédek után, Prof. Dr. Antonio Dal Fabbro, az ANA Olasz Alpesi („Alpini”) Tartalékosok Magyarországi Szekciójának elnöke is elmondta megnyitó beszédét. Az „Alpini” egységek voltak azon olasz katonai hegyivadász alakulatok, amelyek 1915–1918 között a legkeményebb harcokat vívták az alpesi fronton. Dr. Cser-Palkovics András, és Maria Assunta Accili megnyitó beszédében külön kihangsúlyozásra került, hogy európaiként erkölcsi kötelességünk visszaemlékezni az egy évszázada bekövetkezett európai testvérháborúról. Szintén külön kihangsúlyozásra került az a tény, hogy egy évszázad alatt mennyit fejlődött Európa, hiszen ma már mind egy közös európai család tagjai vagyunk. A résztvevők egyúttal kifejtették, hogy még jelentős munka áll előttünk annak érdekében, hogy megerősítsük a közös emlékezést és a békét. Dr. Szabó Péter, a Kodolányi János Főiskola rektora külön kiemelte a tudás és az oktatás fontosságát annak érdekében, hogy jobban megértsük a múltat és ezáltal egy jobb jövőt építhessünk fel. A bevezető beszédek után megtartották a konferencia előadásait. Prof. Dr. Antonio Dal Fabbro és Dr. Antonio Sciacovelli az olasz nézőpontból mutatta be a háborút, kiemelve, hogy Olaszország nem volt felkészülve a háborúra sem katonai, sem társadalmi (civil) szempontból. Az Olasz Királyság hivatalos szövetségben volt a Központi Hatal-

makkal (Német Birodalom, Osztrák–Magyar Monarchia) a „Hármas Szövetség” keretében, míg az olasz lakosság nehezen tudta elfogadni a katolikus Ausztria elleni háborút. A következő előadást Dr. Szabó József János tartotta meg, aki előadásában a háború utánpótlási (logisztikai) problémáit ecsetelte. Az osztrák, és elsősorban a magyar katonákat rendkívül megviselő extrém földrajzi és éghajlati körülmények és kihívások is bemutatásra kerültek. A következő előadást Dr. Hidán Csaba tartotta meg, aki történészként, továbbá korhű fegyver és közelharci szakértőként élő bemutatót tartott az első világháború közelharci harcászatából. Dr. Hidán bemutatta a közkatonák napi küzdelmeit, továbbá az általuk birtokolt kézi fegyvereket és azok használatát, kiemelt figyelmet fordítva a szabályok és bajonettek használatára (ez volt az utolsó nagy háború, ahol a 19. század általános közelharci módszereit még alkalmazták). Dr. Demeter Zsófia, a Kodolányi János Főiskola professzor asszonya, és a székesfehérvári Szent István Király Múzeum nyugállományú volt igazgatója, a székesfehérvári besorozott katonákból álló alakulatok háborús eseményeit mutatta be.

A konferencia végeztével, egy záró megemlékezést tartottak az áldozatok emlékének tiszteletére. Dr. Cser-Palkovics András, Maria Assunta Accili, és Dr. Szabó Péter, továbbá a konferencia résztvevői együtt elsétáltak a Zichy-ligetben található, első világháborús Magyar Királyi 17. Honvéd Gyalogezred tiszteletére emelt emlékműig. Itt a résztvevők és a Magyar Királyi „Szent István” 3. Honvéd Gyalogezred Hagyományörző Egyesület, valamint a Gruppo Alpini Ungheria tagjai együttesen emlékeztek meg a hősi halottakról, míg a Kákics Együttes korabeli katonadalokat játszott. Székesfehérvár katonai múltjára Dr. Vizi László Tamás, a Kodolányi János Főiskola rektor helyettese emlékeztette a résztvevőket megemlékező beszéde során. Egyúttal a városból származó sorozott és önkéntes alakulatok katonai cselekedeteit és harctéri tevékenységei is bemutatásra kerültek. A megemlékező beszédek után, Dr. Cser-Palkovics András és Maria Assunta Accili elhelyezték koszorúikat az emlékműnél. A formális megemlékező aktusokat követően a résztvevők egy perc néma csennddel emlékeztek meg a 20. század első véres európai háborújának áldozatairól.

GULYÁS LÁSZLÓ:

BESZÁMOLÓ

a V. Taylor vezetéstudományi konferenciáról

Az Egyesület Közép-Európa Kutatására 2015. május 29-én rendezte meg Szegeden, a Szent Györgyi Albert Agórában, ezen konferenciát. A délelőtti plenáris ülésen az alábbi plenáris előadások hangzottak el:

- **Prof. Dr. Hetesi Erzsébet:** Nincs szükség személyes találkozásokra az üzleti piacokon? – Az IT hatása a szervezeten belüli kapcsolatokra
- **Prof. Dr. Csath Magdolna:** Az innováció menedzselése, a menedzsment innovációja
- **Novákné Halász Anna:** A marketing rendszerszemlélete
- **Prof. Dr. Bakacsi Gyula:** Vezetési-szervezeti paradigma-váltások a klasszikusoktól a hálózatokig. Öt vezetési-szervezeti kihívás – öt paradigma
- **Dr. habil. Gulyás László:** Szun-ce: A hadviselés művészete, avagy mit tanulhatunk egy több mint ezer éves könyvből?

A délután folyamán hét szekcióban, az alábbi szekció-előadás hangzottak el.

1. Emberi erőforrás menedzsment szekció

Elnök: Dr. habil. Gulyás László Társelnök: Szabó Ferenc

14.00–14.15	Nemeskéri Zsolt: A magyarországi HR alakulása – nemzetközi összehasonlításban
14.20–14.35	Katona Norbert: A szervezeti- és a humánstratégia kapcsolódási pontjainak azonosítása monopol vállalati példán keresztül
14.40–14.55	Stréhli-Klotz Georgina: A stratégiai alapú integrált emberi erőforrás gazdálkodás bevezetése action learning módszerekkel
15.00–15.15	Krajcsák Zoltán: HR funkciók hozzájárulása a minőségirányítási rendszerek fejlesztéséhez
15.20–15.35	Bozsó Gábor: Kompetenciamenedzsment az Európai Unió közszolgáltatában – kiválasztás
15.40–15.55	Szabó Ferenc: A kompetencia alapú teljesítményértékelés módszereinek alkalmazási lehetőségei a hazai közszolgáltatások esetében
16.00–16.15	Boda Boglárka: Az értékelő vezető szerepe és felelőssége a teljesítményértékelés során
16.20–16.35	Bogáth Ágnes: Teljesítményértékelés családi vállalkozásoknál
16.40–16.55	Kozák Anita: A vezető szerepe a munkahelyi beillesztésben: gondolatok egy Észak-Alföld régióban végzett empirikus kutatás eredményeinek tükrében
17.00–17.15	Juhász Tímea: A mentori gyakorlat magyar és szlovák szervezetekben
17.20–17.35	Németh Julianna: Az emberi tőke elmélet és a motiváció kapcsolata 1.
17.40–17.55	Benke Mariann: Az emberi tőke elmélet és a motiváció kapcsolata 2.

2. Felsőoktatás szekció

Elnök: Csehné Dr. habil. Papp Imola

- 14.00–14.15 Kun András István: Önértékelés és teljesítmény az üzleti felsőoktatásban
 14.20–14.35 Lenténé Puskás Andrea: A karriertervezés dimenziói és a sport iránti elkötelezettség változásai élsportoló egyetemi hallgatók körében
 14.40–14.55 Csehné dr. Papp Imola: Elvárások és realitások a munka világában
 15.00–15.15 Móré Mariann: Diplomás álláskeresés az egységes képesítési keretrendszer tükrében
 15.20–15.35 Lácza Magdolna: Asszinkronitás az oktatási-képzési rendszer szervezeteiben
 15.40–15.55 Való Viktor: Tudásmenedzsment az egyetemeken és a spin-off lehetősége
 16.00–16.15 Keczer Gabriella: Felnőthallgató-barát paradigmák a felsőoktatásban
 16.20–16.35 Szikora Péter: Folyamatos számonkérés szerepe a felsőoktatásban és ennek a hallgatói teljesítményre gyakorolt hatása
 16.40–16.55 Duong Van Thinh: A mentorrendszer aktualitása a felsőoktatásban
 17.00–17.15 Dóka László: A műszaki menedzser képzés értékelése

3. Szervezeti folyamatok szekció

Elnök: Dr. Mohácsi Márta

- 14.00–14.15 Mohácsi Márta: Az intellektuális tőke szerepe az üzleti hálózatokban
 14.20–14.35 Karmazin György: Logisztikai szolgáltató központokat működtető vállalkozások fejlesztése hálózati kutatások eredményeinek felhasználásával
 14.40–14.55 Máté Domicián: A hazai pénzügyi szektorok K+F tevékenységének elemzése
 15.00–15.15 Szendi Nikolett: A multinacionális járműipari vállalatok innovációs stratégiája
 15.20–15.35 Kovács Tibor: Termelőüzemek képesség-érettségi szintje és teljesítménymutatói közötti korreláció
 15.40–15.55 Balogh Jeremiás Máté: Minőségirányítási rendszerek a borágazatban
 16.00–16.15 Ujhelyi Mária: Szervezeti változásokat kiváltó tényezők empirikus vizsgálata
 16.20–16.35 Kovács Norbert: Gondolatok a kockázatmenedzsment és a projektmenedzsment viszonyáról
 16.40–16.55 Tariszka Éva: Az informális kommunikáció jelenléte a szervezetben
 17.00–17.15 Sándor Ágnes: Ergonómiamérések a fluidumáramban

4. Vezetési kihívások szekció

Elnök: Dr. habil. Juhász Csilla

- 14.00–14.15 Kis-Tamás Loránd: Vezetni: Itt és Most! Avagy mindfulness módszerek a vezetés szolgálatában
 14.20–14.35 Ziegler Éva: Az irányítás négy szintje. A rendszerpolitika, rendszerstratégia, rendszertaktikai irányítás és az operatív működés komplex viszonya
 14.40–14.55 Barizsné dr. Hadházi Edit: Az etikus vezetés megközelítési lehetőségei
 15.00–15.15 Pierog Anita: Milyen a jó vezető? Hallgatói felmérés eredményeinek összefoglalása
 15.20–15.35 Kelemen Tamás: A dolgozói elkötelezettség szerepe a vállalati lean koncepció sikerében

- 15.40–15.55 Juhász Csilla: Elvárások és elégedettség
 16.20–16.35 Berde Csaba: Az idő változása Taylortól napjainkig
 16.40–16.55 Krisztián Béla: Újraiparosítás és taylorizmus
 17.00–17.15 Nagy Sándor: Az Európai Számvevőszék értékteremtési kihívásai – a vezetés változó szerepe és funkciói
 17.20–17.35 Becsky-Nagy Patrícia: Korlátozott vezetői döntéshozatal, avagy a kockázati tőkés aktív szerepvállalása

5/A Munkaerőpiaci folyamatok szekció

Elnök: Dr. habil. Keczer Gabriella

- 14.00–14.15 Szabó Gyula: Az Északalföldi régió munkaerőpiaci és életminőségi mutatóinak a vizsgálata
 14.20–14.35 Lizon Loretta: „Kiút az állástalanságból?” A foglalkoztatást segítő fejlesztési programok és a munkaerő-piaci folyamatok összefüggései a Dél-alföldi régióban
 14.40–14.55 Kiss Zsuzsanna: Frissdiplomások foglalkoztathatósága vállalati szemszögből, avagy mit preferálnak a munkaadók?
 15.00–15.15 Balázs-Földi Emese: Munkavállalói és munkáltatói aspektusok feltárása a foglalkoztatás és megváltozott munkaképességű személyeket foglalkoztatásában

5/B Közmenedzsment szekció

Elnök: Orbán Hedvig

- 15.20–15.35 Számadó Róza: Inkluzív önkormányzat – Az önkormányzatok településmenedzselési lehetőségei és dilemmái
 15.40–15.55 Tatárné Varga Ivett: A stratégiai menedzsment „in situ” elemzése – önkormányzati és vállalati szinergiák
 16.00–16.15 Rác Anita: A közigazgatási illetményrendszer aktuális kérdései
 16.20–16.35 Varjasi Gábor: Kompetencia alapú vezetésfejlesztés gyakorlata és a közszférában alkalmazhatóság feltételrendszere
 16.40–16.55 Krauss Gábor: Menedzsment döntések az integritás-alapú közigazgatási emberi erőforrás gazdálkodásban
 17.00–17.15 Dömötör Ildikó: Az integritás tanácsadó
 17.20–17.35 Orbán Hedvig: A közművelődési intézmények tudományközvetítő feladata

6/A Pénzügyi menedzsment szekció

Elnök: Dékán Tamásné Dr. Orbán Ildikó

- 14.00–14.15 Dékán Tamásné Dr. Orbán Ildikó: Az egyéb átfogó eredmény (OCI) kimutatásának értelmezése vezetői szemszögből
 14.20–14.35 Szijártó Boglárka: Az önköltségszámítás, mint hatékony vezetéstámogató eszköz a költségvetési szektorban
 14.40–14.55 Szűcsné dr. Markovics Klára: A beruházás-gazdaságossági számítások gyakorlatban alkalmazott módszerei néhány európai országban
 15.00–15.15 Fenyves Veronika: A forgótőke menedzsment jelentősége a vezetői döntésekben
 15.20–15.35 Török Martina Zsófia, Veress Attila: Könyvvizsgálati helyzetkép, a könyvvizsgálat minőségének mérése – nemzetközi kitekintés

6/B Vállalkozások irányítása szekció

Elnök: Dr. Málovics Éva

- 15.40–15.55 Málovics Éva: Az innovatív vállalkozói karakter az értékrend tükrében
16.00–16.15 Varga Zoltán: A vezető kiemelt szerepe a KKV szektorban
16.20–16.35 Kis-Tamás Loránd: A vállalkozók személyiségének vizsgálata
16.40–16.55 Katona Ferenc: A controlling szerepe a magyar kis-és közepes vállalkozások gyakorlatában
17.00–17.15 Tóth-Bordásné Dr. Marosi Ildikó: A vállalkozások társadalmi felelősségvállalása és a BSC összefüggései

7/A Sport-menedzsment szekció

Elnök: Dr. Ráthonyi-Odor Kinga

- 14.00–14.15 Madarász Tamás: Futballvállalkozások lehetséges szervezeti formái nemzetközi jó gyakorlatok alapján – esettanulmány az angol modellről
14.20–14.35 Domonkos Szilárd: A sportszervezetek vezetési sajátosságai
14.40–14.55 Madarász Tamás: Stratégiai lehetőségek az öttusa sportág versenyképességének fenntartására Magyarországon
15.00–15.15 Bartha Éva Judit: A kommunikációs stílus szerepe az edzői munka hatékonyságában
15.20–15.35 Pfau Christa: Szabadidősport a felsőoktatásban
15.40–15.55 Ráthonyi-Odor Kinga: Sportszergyártó vállalatok felelős magatartása, különös tekintettel a környezetvédelemre

7/B Biztonságtudomány szekció

Elnök: Dr. Lazányi Kornélia

- 16.00–16.15 Lazányi Kornélia: Mire jó a biztonsági kultúra?
16.20–16.35 Tóth László: Szervezeti biztonság kontingencialista nézőpontból
16.40–16.55 Fehér-Polgár Pál: Biztonságtudatosság és kockázatkezelés az internetre kötött eszközök korában
17.00–17.15 Keszthelyi András: Valódi, vagy csak annak vélt biztonság a böngészésben: SSL tanúsítványok
17.20–17.35 Kertai-Kiss Ildikó: A humán controlling szerepe a szervezeti biztonság kultúra kapcsán